

ТИМУР І ОЛЕНА ЛИТОВЧЕНКИ

КНИГА
ВІДЛІГ
1954–1964

МИРУ—МИР

101 РІК УКРАЇНИ

 FOLIO

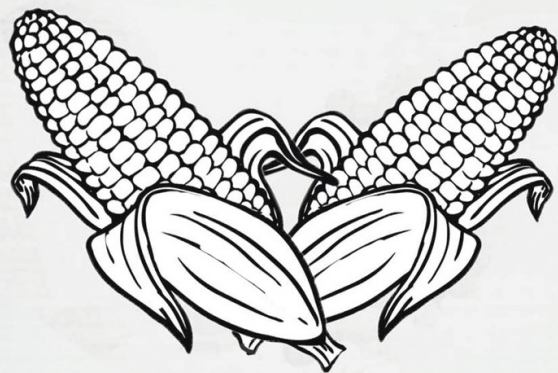
ТИМУР І ОЛЕНА ЛИТОВЧЕНКИ

**КНИГА
ВІДЛИГИ
1954-1964**

МИРУ—МИР

---

101 РІК УКРАЇНИ

**Тимур Литовченко, Олена
Литовченко**

Книга Відлиги 1954—1964

Передмова

Сфера Даат ¹. Поза простором і часом

Від нескінченності й до нескінченності простягалася невисока, тоненька й надзвичайно міцна подоба сяючого золотавого леза меча, з обох боків облямована м'якими пухнастими хмарами кольору освіжаючої літньої грози. В каскаді тонких світів місцеві гострослови жартома прозвали блискуче вістря «лезом Оккама»². Авжеж жартома – бо сам метр Вільям Оккамський був би дуже здивований тією обставиною, що щось передвічне пов'язали з його скромним земним ім'ям.

Навіщо існувало оте лезо меча, занурене в грозові хмари?

Дуже навіть просто.

Напередодні земного втілення для будь-якої душі вкрай важливо з'ясувати, наскільки у неї розвинене відчуття міри й балансу. Адже наслідки його порушення згубні. Пам'ятаєте, чим скінчив цар Валтасар, перед яким просто з повітря виникла загадкова рука й накреслила на стіні напис:

מִנָּה מִנָּה טֶקֶל וּפְרָסִין³

³ Мене, мене, текел, упарсін (давньоєвр.) – «калька» з арамейської, яка буквально перекладається «міна, міна, шекель [і ще] півміни». Тут згадуються розповсюджені міри ваги: міна – давньогрецька і близькосхідна, шекель – близькосхідна. Однак використовуючи синонімічні значення цих слів, біблійний пророк Даниїл прочитав цю фразу в інший спосіб: «Обчислено, обчислено, зважено та розділено», – і на цій основі розтлумачив подальшу долю царства Валтасара (Книга пророка Даниїла, гл.5).

От чим обертається порушення балансу – крахом усього, що тобі дороге, обнуленням усіх твоїх земних досягнень!

Тому задля з'ясування міри власної розвиненості душі приходили у сферу Даат, ставали на «лезо Оккама» і якомога швидше бігли-ковзали з нескінченності в нескінченність, розкинувши руки. При цьому на праву долоню їм повсякчасно падали речі впорядковані, на ліву – хаотичні. Тоді, коли це ставалося, було вкрай важливо врівноважити набуту річ її протилежністю:

- логічне – осяянням;
- прояв сили – проявом милосердя;
- закон – благодаттю;
- здатність утримувати – прагненням давати.

Хто встигав зробити це – той продовжував мчати лезом з нескінченності в нескінченність. Хто не встигав – утрачав баланс і падав або праворуч у приховану за хмарами сферу Біна³ чи в сферу Гвура⁴, або ліворуч у сферу Хохма⁵ чи в сферу Хесед⁶. При бажанні забіг «лезом Оккама» можна було повторити, причому неодноразово, проте результат був майже незмінним. Нарешті остаточно переконавшись, до порядку вона тяжіє чи до хаосу, а також з'ясувавши тривалість перебування на «лезі», душа починала готуватися до відповідного земного втілення. Ось, власне, і вся кабалістична містика, довкола якої там, у земному світі, накрутили хтозна яких дурниць.

З-поміж цілого сонму інших душ «лезом Оккама» тепер нісся веселий молодик з серйозними очима. Ну-у-у, як, себто, молодик... У тонкому світі вік був абсолютно відносним, яку подобу хто хотів мати, таку й мав. Це стосувалося абсолютно всіх зовнішніх рис і всіх деталей одягу, тому фіксуватися на них – тільки час гаяти. У сфері Даат душі пізнавали одна одну в зовсім інший спосіб – через внутрішнє тяжіння чи відштовхування.

А зовнішність можна було змінити будь-коли. Дехто навіть навмисно «перекроювався» щомиті: зі старця на дитину, потім на огрядну жінку, потім на худорлявого юнака, на літнього чоловіка, на дівчину... і знов, і знов... Утім, наш веселий молодик вважав за краще незмінно зберігати серйозність в очах навіть під час забігу «лезом Оккама». І навіть при тому, що на бігу спокійно й розважливо розмовляв з Багряним Янголом:

- Отже, ця місія пропонується мені?
- Тобі, так.
- І це високе рішення, кажеш?

- Не просто високе – найвище!
- Особисто Всемогутній?..
- Особисто Суций найменші деталі затвердив.
- Висока честь!
- Авжеж. Таке не кожному довірять.
- А чому саме мені? Чому не іншому комусь?
- Бо ти вже майже досягнув середини нескінченності.
- Майже середина «леза Оккама». Майже... Х-ха-а-а!.. Оппа-а-а!..

Коли молодик заусміхався, то на його лівій руці нізвідки раптом виникла чималенька порція осяння: розмита потоками весняних талих вод земляна дамба осідає, і нестримні маси сморідно-чорного глею проливаються апокаліптичним потоком на натовп людей, які все ще перебувають у повному невіданні. Щоб не втратити рівновагу і продовжити біг-ковзання, молодикові довелося шалено вигнутися праворуч і зачерпнути з пухнастих грозових хмар повну пригорщу розуміння причин майбутньої трагедії.

– От бачиш, як вправно ти впорався! – радісно похвалив молодика Багрянний Янгол.

– Але ж все одно це ще не середина, а лише МАЙЖЕ середина, – скрушно зітхнув молодик. Під дією скрути його десниця хитнулася донизу, довелося негайно врівноважуватися веселощами на лівій руці.

– Переважна більшість душ не дістається навіть сюди. А ти майже дістався... вкотре вже, нагадай, будь ласка?..

– Це сімнадцята спроба.

– От бачиш! У тебе вистачило впертості аж на сімнадцять забігів.

– Подейкують, нібито такий собі Гаутама Сіддгартха здійснив не якісь там сімнадцять, а цілих сімдесят тисяч спроб і все ж таки спромігся досягти нескінченності. А досягнувши – пішов на втілення і став Буддою.

– Ну, ти ж розумієш, що це лише жарт...

– З якого дива я маю це розуміти?

– Бо світ влаштований так, що розвиток душі можливий тільки в найнижчому – в земному світі.

– А як же сімдесят тисяч спроб Гаутами?

– Кажуть же тобі: це жарт! Його душа пройшла земний шлях...

– Ну, тоді підкиньте мені такий земний варіант, щоб я теж став Буддою!

– Станеш, тільки не одразу, а поступово.

– А прискорити хіба не можна?..

– Кожній людській душі пропонується завдання, яке вона здатна виконати на межі напруги. Така ціна розвитку. Наприклад, ти все ще не дістався середини «леза Оккама»...

– Краще не треба про це, бо я...

Однак було вже надто пізно: нагадування про попередні невдачі вивело молодика з рівноваги. Він відчайдушно змахнув правою рукою, марно намагаючись ухопити жменю величі, й полетів шкереберть у хмари ліворуч, лишаючи за собою в золотавому повітрі туманно-мінливий слід.

Багрянний Янгол наздогнав його, лише коли молодик зупинився в яскраво-смарагдовій сфері Нецах⁷. Себто, як зупинився... Прилип на малахітовій стелі – якщо тільки можна було в цьому світі вести мову про «верх» і «низ».

– Чотириста п'ятдесят! Вітаю з досягненням.

Розпластавши ошатні, з полум'янистими кантиками багряні крила по шовковисто-трав'янистій хмарній поверхні, посланець прилаштувався «валетом» поруч із молодиком.

– Чотириста п'ятдесят земних діб... Пхе! Бувало й більше – наприклад, цілих чотириста сімдесят п'ять.

– А чотириста двадцять п'ять?..

– Так, одного разу.

– Ну, тоді у тебе нормальна статистика, в якій чотириста п'ятдесят – це твоя особиста золота серединка.

– Золота... як і все в сфері Даат, – зітхнув молодик.

– А чому невесело? – спробував підбадьорити Багрянний Янгол.

– Сам знаєш, чому. Бо чотириста з плюсом – це рівень Розуму. А я хочу дотягнути рівня Любові.

– Ага-а-а! А вселенська Любов – це п'ятсот діб бігу «лезом Оккама»...

– Так, Любов – це п'ятсот. І не на йоту менше.

– Ну, отож у теперішньому втіленні випаде тобі шалене кохання! Поєднаєш серце з призначеною тобі – досягнеш рівня вселенської Любові.

– З коханою разом? – Молодик недовірливо скосив очі на Багряного Янгола... і мимоволі розсміявся під його хитрим поглядом,

відповідаючи: – Знаємо ми ці ваші земні шлюби. За попередньою змовою й рішенням батьків нареченого та нареченої, під суворим наглядом ієрея, мулли чи рабина... чи шамана... чи кого там ще!.. Знаємо цю «любов», коли все регламентовано, все вивірено, все... І все не тобою! Тьху!!! Не Любов це, а суцільна мука. Я такого не хочу.

– Між іншим, доки ти тут «лезом Оккама» бігав-ковзав, там, у земному світі, багато чого змінилося. Нині там настала точнісінько середина двадцятого століття, доки дійде до твого втілення, ще з десятків років мине.

– І що з того?..

– А ти подивись, подивись сам.

З янгольської десниці злетіла червонувато-рожева кулька, підпливла до молодика, безшумно вибухнула перед самісіньким його обличчям і повільно розпливлася рубіновим маревом. Коли серпанок розсіявся остаточно, стало очевидним, наскільки стурбувався молодик:

– Гм-гм-м-м... Отакої! Отже, все якраз навпаки?

– Сам бачиш, нинішнє століття поставило все з ніг на голову.

– Загальну зневіру мені доведеться компенсувати вірою у власну місію, якій нема звідки взятися?! Ого...

– В такій халепі ти ще не бував, хіба ні?

– Ні, ще не бував. Справді дуже цікаво!

– А це ж і є збалансованість. От подумай тільки: у тебе чотириста п'ятдесят, чисте земне кохання додасть іще півсотні – ото й досягнеш у підсумку саме п'ятисот. А це вже не Розум – це та сама вселенська Любов. А далі за нею буде Радість, потім Гармонія і нарешті Просвітлення... Тепер уторопав, що у тебе попереду? – посміхнувся Багрянний Янгол.

– Ні, тут явно ховається підступ, – вперто мотнув головою молодик.

– Чому ти так вирішив?

– Якби треба було зупиняти катастрофу, я б зрозумів, а так...

– Вибач, я не врахував, що ти все ще на рівні Розуму. Хочеш відчути вселенську Любов? Нумо мерщій за мною!!!

Від потужного помаху багряних, з полум'янистими кантиками крил повітрям покотилися сапфірові хвилі, однак ні Янгола, ані молодика в сфері Нецах уже не було. Обидва провалилися в мертвотно-чорний морок пекла.

Берег Озера Непролитих Сліз. Поза простором і часом

– Вона... важка, немов свинець! Ні-ні... швидше, немов ртуть. Тільки ртуть не срібляста, а попелясто-чорна. І ще обпікає льодовим холодом.

Молодик нахилив руку. Важкі краплі скотилися пальцями, упали на поверхню озера, схожу на поліровану базальтову плиту. Від цього по чорній рідині пішли на всі боки рівні концентричні кола... І знов все виглядає мертвим! Вічно мертвим. Вічно!..

– Озеро Непролитих Сліз. Звідки така дивна назва?

– Ніхто вже не пам'ятає точно, – Багряний Янгол спочатку трохи розправив, потім якнайзручніше склав на спині розлогі крила, що в одвічному пекельному мороку здавалися брудно-брунатними. – Мене ж особисто влаштовує наступне пояснення. Коли людина плаче, то відчуває полегшення. Отже, пролиті сльози полегшують її стан. Натомість сльози невиплакані – це од-вічний невблаганний біль. Тому ці сльози важкі, немов свинець чи чорна ртуть. І пекучо-льодяні. Сподіваюсь, ти мене зрозумів.

– Таким чином, ці негідники хочуть...

– Так, вони прагнуть, аби живі забули про все це. Отож саме забуття і є причиною катастроф, які триватимуть одна за одною, доки хтось не розірве цей ланцюжок. Тоді сльози проллються і настане полегшення.

– І це маю зробити я?

– І це зробиш ти. Вже не з міркувань Розуму – з Любові до людей!.. Чи з'являється у тебе передчуття Любові тепер, у цьому пекельному місці?..

– Стривай... Наскільки мені відомо, у Вирії біля Суцого відпочивають улюблені Його пророки – Кобзар і Каменяр. Чому я, чому не вони?

– Суцому видніше. Він стверджує, що час пророків ще не настав, що дорогу для них хтось має проторувати, підготувати.

– Як Іван Хреститель для Христа?

– Отож наперед пророків до народу цього були послані поети, наділені неабиякими талантами. Однак усі вони злякалися. Всі до

одного.

– А чим я кращий від поетів?

– Упертістю. Сімнадцять спроб. У земному вимірі лише на забіги «лезом Оккама» ти витратив більш ніж два земних десятиліття. Окрім того, попри наявність Вищого запрошення, ти відмовився йти як до християнського раю, так і до буддійського Поля, Сповненого Щастя.

– Щоб подорожувати нескінченною жовтавою піщаною доріжкою серед ланів троянд або купатися в нирвані посеред діамантового блиску?! Пхе! Не треба воно мені. Цього прагнуть ті, хто шукає блаженного спокою. Я ж краще нескінченним «лезом Оккама» побігаю.

– Ну, от бачиш, який ти!

– Ну, таким вже мене створили... Але ж я знаю правила: народившись там, у грубому світі, я забуду про все це: і про десять сфірот, і про пекло, і про Озеро Непролитих Сліз. Я про все це забуду!..

– Тобі нагадають. І зв'язком забезпечать.

– Зв'язком... Пхе!.. – молодик підібгав губи. – Знаю я цей зв'язок. Процес набуття його – це смертельний ризик.

– Ти ж знаєш, що смерті немає, – розсміявся Багрянний Янгол.

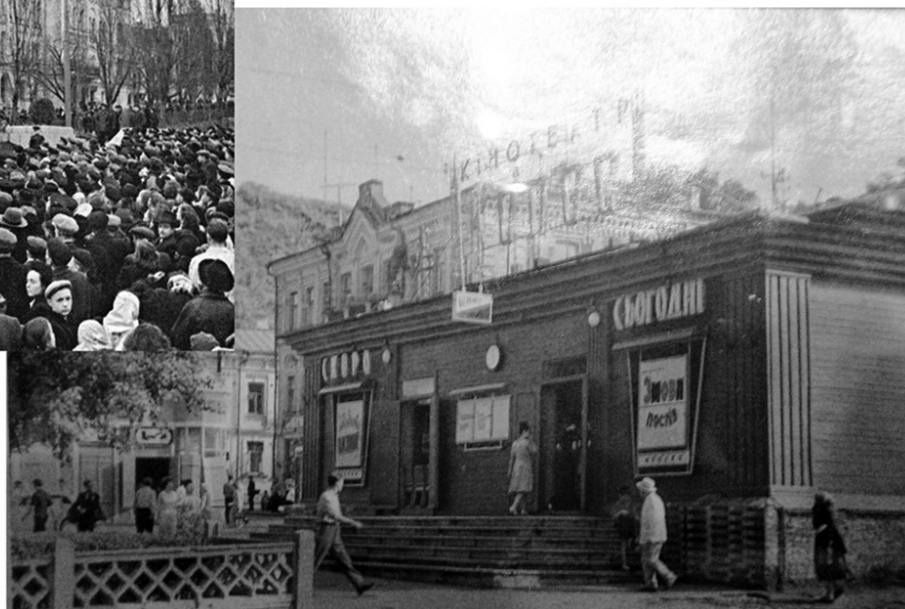
– Це я тут знаю, а там, на Землі...

Однак цієї миті сталося щось непередбачуване: базальтово-чорною поверхнею Озера Непролитих Сліз раптом покотилися концентричні хвилі, потім десь усередині озера з непроникно-чорної води висунулася кістлява, обтягнута сніжно-білою шкірою рука. Між розчепіреними пальцями на мить спалахнув неприродно-мертвотний вогник... який раптом саянув так, що очам зробилося боляче!!! Тоді пальці склалися в щіпку, й сніжно-біла рука знов занурилася в непроникно-чорну воду.

– Це знак тобі, – прорипів Багрянний Янгол. – Крізь смерть і лід пронеси полум'я, що прожене пільму. Ти виконаєш цю місію, упертюху, проторуєш шлях іншим. Вам торували попередники, настала ваша черга. До того ж там, у грубому світі, ти працюватимеш не один. Вас буде багато...

Молодик не відповів. Важко дихаючи, він дивився на те місце посеред Озера Непролитих Сліз, де щойно зникла примарно-біла рука.

1954 Візит до Поетеси

Бульвар Тараса Шевченка, Київ, 30 квітня 1954 року

Сьогоднішній день був відзначений знаменною подією – відкриттям на перетині з вулицею Комінтерна величного монумента герою Громадянської війни, звитяжному визволителю Києва Миколі Щорсу. Правду кажучи, поставити пам'ятник червоному комдиву покійний товариш Сталін розпорядився ще в 1936 році, однак цьому завадив підлий, без оголошення війни напад фашистських орд на мирний Радянський Союз. Потім довелося протягом багатьох років піднімати країну з руїн. І ось нарешті сталося!..

1954 рік був двічі ювілейним. По-перше, в січні на всесоюзному рівні широко святкувалося 300-річчя возз'єднання двох народів-братів

– «меншого українського» і «великого російського». Тепер виглядало особливо символічним, що бронзовий Богдан Хмельницький, виїхавши на площу перед Софією Київською і простягнувши бронзову булаву вбік Москви, немовби казав: «Навіки разом». Ну так, японський шпигун товариш Постишев намагався посунути статую гетьмана-об'єднувача куди подалі... Добре, що не посунув! Бо тепер, ніби отримавши від нього історичну естафету, бульваром Шевченка скавав на баскому коні бронзовий Микола Щорс, підтверджуючи: «Так, Богдане, навіки разом за щастя всього людства!!!»

По-друге, невдовзі мало виповнитися 35 років від дня героїчної загибелі славетного героя. То як же можна було не виконати святий заповіт покійного вже товариша Сталіна й не увічнити нарешті в бронзі «українського Чапаєва»?! Не можна було допустити такого, ніяк не можна... Тому зібралися найкращі українські скульптори, відлили величну кінну статую, а найкращі архітектори встановили її на постаменті, де красувався колись монумент графу Бобринському. Але тепер настав час нових героїв! Українському народові потрібні не багатії-цукровари і не всякі різні граф'я, а справжні народні герої, які проголошують віковичну єдність з Росією.

Звісно ж, теперішньому тріумфу історичної справедливості посприяли дві жінки, присутні зараз на трибуні серед почесних гостей. Молодша зверхньо озирала море дрібних людиськів, які заповнили перекритий для руху транспорту бульвар, і задоволено посміхалася. Ще б пак: це ж не якийсь там міфічний божок – це її власний батько, відлитий у бронзі, віднині нестиме в народ добру звістку про скоре торжество комунізму в усьому світі!

Старша ж, сухорлява, міцна й підтягнута, без жодного сивого волоска в чорно-смолянній зачісці, трималася трохи позаду, при цьому невідривно дивилася на молодшу і думала: «Молодець, Валентино, молодець, дочко! Прекрасну дитину народила я від мого коханого дурбеліка Миколки, добру полум'яну комуністку виховала йому на зміну. Все в житті зробила правильно. Тепер ось навіть пам'ятник цей встановлено. Ех, і добре ж життя прожило наше покоління!...»

Київ, липень 1954 року

Близько полудня суботи 3 липня стрімкий рухливий натовп виніс із будівлі Залізничного вокзалу на Вокзальну площу двох чоловіків доволі пересічної зовнішності, в яких дуже легко вгадувалися селяни. Втім, оскільки «селянську» зовнішність мала більша половина новоприбулих до республіканської столиці, то ця парочка майже нічим особливим не вирізнялася на загальному тлі.

Саме майже... Бо старший з цих двох чоловіків (судячи за різницею в віці, очевидно, – вже літній батько) мав скалічену праву руку, на якій бракувало великого пальця, а від вказівного лишилась одна-єдина фаланга. На щастя, і сам літній селянин, і його син мали за плечима старі на вигляд, потерті й вилинялі брезентові солдатські сидори, бо носити речі в фанерній валізі, як багато хто з пасажирів, з такою рукою було б незручно. Зупинившись на більш-менш вільному місці під ліхтарним стовпом, чоловік лівою здоровою рукою відобув з кишені потертих штанів з витягнутими колінцями невеличкий клаптик паперу, щось на ньому прочитав, потім поклав на місце й покликав, стурбовано озируючись на всі боки:

– Назаре, агов!.. Назаре, ти де?..

– Та тут я, батьку, тут, – відгукнувся молодик, насилу продираючись крізь натовп, що намагався віднести його в протилежний бік.

– Ти чого це там застряг, га?

– Та так... – він явно застидався.

– Чогось не бачив, чи що?

– Та кажу ж, що так, не переймайтеся.

Насправді Назар дуже уважно придивлявся до тролейбуса, який саме завертав на площу. І не дивно: адже в їхній рідній Ба-коті ніякого транспорту, окрім гужового, споконвіку не було (хіба що вантажівка якась час від часу заїде випадково), на автобуси і трамваї він встиг надивитися під час проходження строкової служби в армії. Натомість тролейбуси раніше бачив хіба що на газетних фотографіях, а тут – на тобі, все наживо! Бігає, немов трамвай, під електродротами, але не по рейках, а на автомобільних колесах. І сам весь такий пузатенький,

гладенький... Але ж хіба вголос про таке скажеш?! Це ж столиця, а не їхнє забите село! Тут цих тролейбусів, либонь...

– А це що у тебе таке? – раптом спитав Амос Дунець.

– Де?..

– Та оце... Ах ти ж!..

Скинувши з плечей свого сидора, молодик раптом помітив, що ззаду його тканину перетинає чималенький вертикальний поріз.

– І де це я так зачепився, що не помітив, як порвав... – почав він замислено, однак батько подивився на нього скоса і скрушно зітхнув:

– Ох, Назарко, Назарко! Тобі ж уже двадцять чотири годи, вже і в армії відслужив, ондо в інститут поступати зібрався, а життя ти й досі геть не знаєш. Не зачепився ти ніде й нічого не порвав. Це лихі люди тобі наплічника підрізали, он воно як!

– Лихі люди?.. – молодик розгублено кліпав очима, немовби не вірячи в саму можливість їхнього існування.

– Так, злодії, – підтвердив батько. – Пограбувати хотіли, доки ти там гав ловив. Нумо кажи, що у тебе було в наплічнику?

– Та нічого такого...

– А давай-но перевіримо.

Опираючись натовпу й намагаючись триматися під ліхтарним стовпом, перевірили. Нібито все було на місці. Про всяк випадок перевірили також батьків сидір, з яким усе виявилось гаразд.

– Теж мені йолопи царя небесного... Знайшли кого грабувати, щоб вам добра в житті не бачити, бісові діти!.. – лайнувся пристаркуватий Амос Дунець спересердя і звернувся до сина: – Ну що ж, давай-но запхнемо цю дірку сяк-так та й підемо собі.

– Куди? На трамвай чи, може, на тролейбус?..

– Перукарню шукати підемо, – не звернувши жодної уваги на хвилювання в голосі сина, мовив батько авторитетним тоном.

– Перукарню?! А навіщо нам вона?

– Побачиш.

– Ну та-а-ату-у-у!..

– Ходімо зі мною.

Перукарню шукали мало не півгодини, розпитуючи всіх зустрічних, аж поки хтось не напоумив, здивовано мугикнувши:

– Тю, ви чого це?! Та підстригтися ж прямо на вокзалі можна. У вестибюлі на другий поверх ліворуч і без проблем...

Справді, перукарня знайшлася просто в будівлі вокзалу там, де й було сказано. В чоловічому відділенні очікувало з десяток громадян, однак троє майстрів працювали настільки вправно, що навіть години чекати не довелося.

– Ну-с-с-с, що робимо? – спитав майстер, відступивши на крок, клацаючи високо в повітрі ножицями й уважно приглядаючись до старшого Дунця, який всівся на його крісло першим.

– Під бокс робимо. І поголитися, – намагаючись надати своєму голосу якомога більше солідності, мовив Амос і додав: – А ще б одеколоном.

«Ще й одеколоном?! Навіщо це батькові?» – знов здивувався Назар. Перукар між тим продовжував розпитувати:

– Потилицю відкриваємо повністю? Наскільки коротке волосся на скронях, по боках і на маківці залишаємо?

– Коротко робить. Зараз літо, спека. Нехай голова дихає. А потім ось цього молодика... Це синок мій.

– Гаразд, нехай голова дихає. А сином займемося потім, – посміхнувся перукар, примружив спочатку ліве око, потім праве... І ножиці, гребінець та електрична перукарська машинка, бритва й помазок, рушник і якісь блискучі флакони літали тепер уже довкола голови Дунця-старшого. Майстер лише час від часу уривчасно командував:

– Голову трохи ліворуч. Ще. Отак. Тепер прямо. Вперед. Обережно очі...

– А мені якомога простіше, – попросив Назар, коли настала його черга сідати в крісло.

– Зробимо простіше, – ледь помітно всміхнувся майстер. – Стрижка «під горщик» вам згодиться, молодий чоловіче? Вуха відкриваємо?

– «Під горщик» згодиться. Вуха не треба...

– Треба, треба! – втрутився батько. – Він у мене сюди приїхав в інституті на дохтура вчитися, отож відкрийте йому усі вуха, нехай всю науку дохтурську чує, щоб нічого з неї не пропускати!

– Та-а-ату-у-у!.. – змолвився молодий чоловік, проте Амос мовив з несподіваною суворістю:

– Я кому сказав?! Якщо людина тобі пропонує вуха відкрити, то й відкривай. Бо зарости завше встигнеш.

– Гаразд, вуха відкриваємо.

Менш ніж за десять хвилин зачіска «під горщик» була готова.

– Червінця вистачить? – батько видобув з-за пазухи потертий гаманець, проте перукар заперечно похитав головою:

– Ви не тільки стриглися, ви ще й голилися. Плюс одеколон. І ще молодий чоловік... Дванадцять двадцять п'ять за обох.

Дунець-старший розплатився, сховав гаманець за пазуху, потім одягнув свій сидір і коротко скомандував синові:

– Ходімо.

Назар послідував за батьком. Оскільки його сидір підрізали, молодий чоловік про всяк випадок надягнув його не за спину, а наперед, на груди. Хоча при цьому доводилося частенько поправляти лямки наплічника, які сповзали. Незручно, але що поробиш...

– Тату...

– Чого тобі?

– А навіщо ви... ми... той...

– Що?

– Навіщо ви отак причепурилися?

– Послухай-но, синку. Я їду до старого фронтового товариша, з яким ми не бачилися вже добрих десятків років. Хочу навідатися до нього красивим. Щоб по всій формі, так би мовити... Ото маю я право раз на десять років привести себе до божого ладу чи не маю?!

– Звісно, що маєте.

– Отож бо. Ти давай-но, не відставай.

* * *

Керуючись записаними на папірці вказівками, вони знайшли зупинку трамвая № 9 і після кількахвилинного очікування вже трусилися в переповненому вагоні. Щоправда, Назар був трохи розчарований, оскільки сподівався вперше в житті прокататись на тролейбусі... Однак не вийшло. «Нічого, нічого! От поступлю в медичний, тоді ще буде нагода і на тролейбусі з'їздити», – втішав він себе.

У переповненому трамваї ставало спекотно. Оскільки, згідно з побажаннями батька, перукар не пошкодував парфумів, аромат «Шипру» невблаганно розповзався на весь вагон. Ті, хто стояв довкола, періодично косували на Амоса Дунця, незадоволено

підібгавши губи. Він же весь сяяв, немов новенький гривеник. Що ж до Назара, то молодий чоловік і далі сушив мізки, намагаючись второпати, навіщо батькові аж так ретельно готуватися до зустрічі з однополчанином?!

Вийшли з вагона, коли водій оголосив зупинку «Житній ринок». Опинившись посеред невеликого бульварчика, почали роздивлятися довкола. Судячи за всіма ознаками, за трав'янисто-зеленими парканами по обидві пішохідні тротуари шуміло справжнє торжище – мабуть, це й був отой Житній ринок. А просто на зупинці посеред бульварчика стирчала на цегляному підмурку простецька дерев'яна будівля, пофарбована світло-брунатною олійною фарбою. Обійшовши довкола неї, батько й син побачили на парадному фасаді напис:

Кінотеатр

КОЛОС

До входу вели півдюжини бетонних східців, ліворуч під написом «СКОРО» висіла афіша кінодрами «Анна на шее» з Аллою Ларіоною в головній ролі, праворуч під написом «СЬОГОДНІ» глядачів запрошували на перегляд комедії «Запасной игрок» за участю Георгія Віцина, Тетяни Конюхової та Всеволода Кузнецова.

– Ми що, в кіно підемо? – обережно поцікавився Назар.

– Та в яке ще кіно?! Кажу ж, до фронтового товариша ми приїхали, – невдоволено мовив Амос, продовжуючи роздивлятися довкола. Зрештою він повторно видобув лівою рукою клаптик паперу й почав крутити його на всі боки, звіряючися з намальованою на ньому схемою.

– Яюсь не віриться, що ми аж у самому Києві, – продовжив недовірливим тоном молодий чоловік. – Погляньте, батьку, які тут низенькі будівлі: або на один, або на два поверхи. Тільки ондо там чотириповерхівка стирчить. Хіба ж так у столиці будують?..

– Ну-у-у, то діло таке... – схоже, Амос нарешті зорієнтувався, бо сховав папірець назад до кишені та поправляв свій сидір. – Трамвай же тут є?

– Трамвай є.

– Оце тобі, синку, і столиця, якщо трамвай.

– А тут би дерева повисаджувати, – не вгамовувався Назар.

– То вже не наше діло, то нехай начальство думає, якщо воно столиця. Ходімо, нам туди, – махнув рукою батько.

Втім, він попрямував спочатку зовсім не у вказаний бік, а до дерев'яної чоботарської будки, що приткнулася посеред бульварчика неподалік місця, де завертали трамвайні колії, та попрохав чоловіка, який працював у ній:

– Скажіть, а де тут можна чоботи почистити? Бо ми з дороги щойно...

– У мене ремонт, а не чищення, – прохрипів чоботар абсолютно пропитим голосом, спідлоба недовіжливо покосившись на двох явних провінціалів. При цьому Назара раптом вразило відчуття, що перед ними на низенькому ослінчику сидить зовсім не старий горбатий дідуган, а чоловік приблизно однакових років з його старшим братом Гарасем, який залишився вдома з мамою Гулею. От тільки якби виголити його сантиметрову щетину, як слід помити, підстригти, – от тоді... А так виглядає, немов той старий дідуган, що ізогнувся, як дуга⁸!

– Перепрошую, але ми щойно з поїзда... – між тим продовжив своє Дунець-старший, однак чоботар несподівано мовив, вказавши на його скалічену праву руку:

– На фронті?

– Так, – не надто охоче підтвердив Амос.

– А де саме?

– В Угорщині на Балатоні. А що?..

– А тут на Дніпрі, на Букринському плацдармі ти часом не був?

– Ні.

– А я бував, – зітхнув чоботар. – Але кого не спитаю, то мало хто каже, що бував. Як-от я чи сержант Стригунець. Чи цей... Венька-десантник... жених цієї чортопхайки... Нінки, курви цієї, щоб їй...

Чоботар замислився про щось своє. Амос уже збирався поторсати його за плече, як раптом чоловік здригнувся, потім нахилився до шухлядки у себе під ногами, видобув звідти й передав Дунцеві-старшому щітку, баночку з гуталіном і пробурмотів:

– На, наводь марафет на свою кирзу. Тільки сам чисти, я тобі не служник. І далеко не відходь, бо мені зовсім не треба, щоб ви моє причандалля сперли.

– Скільки з нас? – спитав батько, коли вони з Назаром надраїли чоботи.

– А-а-а, не скільки... Аніскільки тобто, – заперечно мотнув головою чоботар, ховаючи назад своє причандалля. – Нехай це буде в пам'ять тих, хто під Букрином залишився. Мало хто там вижив, ой, мало!.. Але й у вас там, на Балатоні в Угорщині, я так подивлюся, теж кислувато було.

– Несолодко, так... А можливо, підкажете, як нам знайти вулицю... вулицю... Як там її в біса?

Знов розгорнувши папірець, Амос прочитав:

– Вулицю Хо-ри-ву-ю номер один-бе?..

– Вулиця Хорива!.. – посміхнувся чоботар. – Як її тільки не називають: і Хорива, і Хоривая, і Хорева, і Хоревая, і Хоровая. І навіть Хорьова, тьху!..

Але далі махнув рукою з почорнілими від бруду й поламаними нігтями:

– Ондо туди, вздовж паркану. Все вздовж і вздовж. Потім ліворуч. Не праворуч, а ліворуч. А там вже або самі підворітню знайдете, або спитаєте. Табличку б їм повісити, але ж ні! Мовляв, усі й без жодної таблички знають, де тут який будинок... Щоб їм руки повідсихали, курвам драним!..

* * *

Поплутавши довколишніми вуличками й закутками ще хвилин десять, Дунці нарешті опинилися в невеличкому дворіку, уतिकаному хирлявими пірамідальними топольками. Піднявшись місцями проіржавілими бляшаними східцями на другий поверх дерев'яної веранди, що по всій довжині примикала до двоповерхового цегляного будинку, постукалися в якісь двері. Оскільки ніхто не відповів, Амос обережно натиснув на ручку... й вони опинилися в довгому коридорі.

– Ага-а-а, он воно як, – зітхнув батько, оглядаючи троє внутрішніх дверей. – Живуть, як у мурашнику... Де ж воно? Ова!..

Знов постукалися, тепер вже в інші – внутрішні двері. Звідти пролунав невдоволений вигук:

– Кому там нема чого робити?! Дзвонити треба, а не дербанити.

– Скажіть, чи тут живе... – почав Дунець-старший. Однак у цю мить двері прочинилися, й на порозі постала мініатюрна жіночка

середніх років, худорлява і чорнява, в розцяцькованому дрібонькими рожевими квіточками шовковому халатику кольору стиглого баклажана. Побачивши гостей, вона спочатку сторопіла, потім несподівано підстрибнула на місці, повиснула на шиї батька й радісно вереснула на весь коридор:

– Амосику, ти-и-и!.. Приї-і-іха-а-ав!..

– Капо!.. Капко!.. – Амос міцно обійняв її скаліченою правою рукою, водночас роблячи лівою синові якісь знаки, котрих він не розумів. Так і не дочекавшись адекватної реакції молодого чоловіка, батько нарешті мовив:

– Капо, а це мій синок молодшенький Назарко... Назар, власне. Ми тут разом приїхали, аби...

– А чому зараз? Я ж писала, що в серпні краще.

– У серпні, Капочко, не можна, бо тоді жнива будуть у розпалі. Та й Назарко ж не просто так до Києва приїхав, а в медичний інститут поступати. Зараз йому документи подавати треба, потім іспити і все таке інше, п'яте-десяте. Тому зараз, а не в серпні.

– Шкода, – жіночка чомусь сумно зітхнуло.

– Тату... це що... Це і є ваш фронтовий товариш? – наважився нарешті запитати Назар, який переминався з ноги на ногу позаду батька. Зважаючи на те, хто зустрів їх на порозі кімнатки комунальної квартири, ставало зрозумілим, з якого це переляку їхнє перебування в столиці розпочалося з візиту до перукарні. І все ж таки молодий чоловік був дуже здивований.

– Так, синку. Це і є мій фронтовий товариш – наша зв'язкова сержант Капітоліна Замбриборщ, – підтвердив батько. – Можеш називати її просто тіткою Капою. Можна ж йому тебе так називати, га, Капочко?

– Авжеж можна, – охоче погодилася жіночка і негайно защебетала, потягнувши обох гостей за руки в глиб своєї невеличкої кімнатки: – А чого це ми на порозі застрягли? Нумо, давайте заходьте, не стидайтесь. Не до чужої ж приїхали... Принаймні ти, Амосику.

– Твоя правда, Капко, – погодився батько, дбайливо зачиняючи за собою двері, – треба до тебе зайти, бо сусіди...

– Сусіди?! Пхе!!! Плювала я на сусідів, ось вони всі у мене де, – жіночка покрутила в повітрі над головою міцно стиснутим кулачком. – Ти, Амосику, чоловік бувалий, ти майже всю війну відтрубив, доки

тобі осколком великого пальця не зрізало. Отож ти знаєш, до чого це зручна штукенція – телефонний зв'язок! От скажи, зручно це чи ні?..

– Аякже! Без цього... без зв'язку як же ж командувати?! Та ніяк...

– Так то на фронті. Але і в мирному житті телефон у квартирі – то є велике діло! А хто у нас тут на тридцять шостій АТС працює, га?! Так я ж і працюю... Телефон у себе мати всім хочеться, а від кого це залежить, га?..

– Невже від тебе?

– Від мене, Амосику, не сумнівайся. Я не тільки квартирний телефон у нашу комуналку пробрала. Я зробила так, що у кожного з сусідів є свій апарат з блокіратором. А блокіратор – це знаєш яка штука?

– Та звідки ж мені знати, – скрушно зітхнув батько. – Нащо воно мені в селі, блокіратор той твій...

– Тоді поясню, – жіночка заговорила авторитетним тоном. – Блокіратор – це така штука, що дозволяє по одній телефонній лінії з декількох апаратів розмовляти. Причому якщо по одному говорять, то інші тебе підслухати не можуть, отак! Я таку систему на всю нашу квартиру зробила, отож якщо хтось проти мене щось чмихне – вмить без телефону в кімнаті залишиться! А до кого тоді піде, щоб подзвонити? До Капітоліни Макарівни Замбриборщ піде. А я їм усім – отакої!!!

З якимсь хижим виразом на обличчі жіночка скрутила велику дулю.

– Ну, Капко... Ти як була бойовою, так і лишилася...

– Бойцицькою я лишилася, якою й була завше, – без тіні сорому перебрала вона Дунця-старшого. Почувши таке, Назар мимоволі зашарівся. Колишня фронтовичка зреагувала миттєво:

– А чого це ти стидаєшся, Назарко, га?! Ти ж у медичному нібито вчитися приїхав, а від таких простецьких речей червонієш. А медики – вони знаєш які? О-о-о, хлопчику!..

– Та знаю, знаю, – поквапився заперечити молодий чоловік, який трохи образився, що його назвали «хлопчиком». – Мене ж коли в армію служити забирали, то я так просився, так просився, щоб мене в якусь медроту санітаром поставили, бо я потім далі по цій частині вчитися хочу, що мене таки записали до медроти. Щоправда, через це на цілий рік довше на службі протримали, але то навпаки добре, бо тепер...

– Е-е-ех, та твоя медрота – це типове не те, – зневажливо махнула рукою Капітоліна. – Тепер мирний час, а от на війні ми з твоїм батьком такого горя насъорбалися повною ложкою, що тобі й не снилося.

– Ото й добре, що не снилося, – поспішив перехопити ініціативу Амос. – Будемо сподіватися, що все горе висъорбали ми, а у діточок наших все тепер добре буде. Нам не пощастило, а вони нехай вчаться. Отож може так статися, що як мій Назарко великим дохтуром стане, то не тільки мені відірваного пальця пришиє, як повсякчасно грозиться, але й тебе, Капо, лікувати буде?! А що?..

– Все можливо, – кивнула вона. – Але годі вже балачки розводити, давайте якось той... зустріч нашу відмітимо, чи що?..

– Капітоліно, ти читаєш мої думки! – батько аж просяяв.

– Пхе! А що тут читати, коли двоє мужиків з дороги зголоднілі? Все зрозуміло. Зараз стіл зорганізуємо й посидимо в своє задоволення.

– Тільки це...

– Що?

– Як ти на роботу далі підеш після посиденьок наших? – раптом стурбувався Амос.

– Нічого страшного. Я чергую цілу добу через три, отож на роботу мені аж післязавтра вранці. В понеділок себто. Тому не переймайся.

– А-а-а... Ну, тоді все гаразд.

Спільними зусиллями накрили стіл приблизно за годину. Коли молодий чоловік обережно ніс із комунальної кухні каструлю вареної картоплі, то несподівано зіткнувся в коридорі з батьком, який заступив синові дорогу і змовницьким тоном прошепотів:

– Ти ж не розповіси мамі, до кого ми в гості приїхали, еге ж?..

– Та як я розповім їй, коли вона там, вдома, а ми тут?

– Ну-у-у, ти ж листа можеш написати, припустімо. То не писатимеш мамі про Капку, правда ж?

Назар раптом зрозумів, що весь цей час і справді проганяв від себе думку про те, написати мамі Гулі про все чи не написати. Але ж вирішувати рано чи пізно і справді доведеться...

Однак слідом за тим згадав слова, колись сказані матір'ю надмірно допитливій сусідці: «Мені байдуже, що мій Амос робить і з ким ходить. Мені важливо лише, аби він додому приносив, а не з дому виносив, а все інше... Та цур йому пек! Хай що хоче, те й робе, отак». Тоді він не зрозумів значення тих слів, бо говорилося те давним-давно,

ще далеко до війни. Ну так, до війни – бо навіть сестричка його Риця ще жива була... Отож і не зрозумів. А тепер сенс сказаного несподівано відкрився йому. І якщо мамі байдуже...

– Не хвилюйтеся, тату, я мамі не писатиму й не розповідатиму також. Ні тепер, ані будь-коли. Можете заспокоїтися.

– Ну і молодець! – батько аж просяв, і в напівтемряві коридору Назарові чомусь здалося, що запах «Шипру», яким щедро побризкав клієнта перукар, раптом посилювався. – Це наші чоловічі справи, і матері в них суватися зовсім ні до чого.

– Ну так, ясна річ.

– А за це я тебе завтра поведу в одне дуже цікаве місце...

– В яке ще цікаве місце?

Зважаючи на те, ким виявився «фронтний товариш» Дунця-старшого, молодий чоловік умить надумав собі бозна-що, та, прочитавши на його обличчі лихі думки, батько лише розсміявся:

– Облиш, синку! Завтра побачиш. І обіцяю, що тобі сподобається.

Оскільки вони і справді зголодніли з дороги, господиня кімнати спочатку трохи нагодувала обох гостей, а вже потім почали випивати. Також батько багато розпитував Капітоліну про старих бойових товаришів, імена яких Назарові були абсолютно незнайомі. Не дивно, що молодий чоловік поступово засумував. Зрозумівши це, Амос раптом попросив:

– Агов, синку... А почитай-но нам щось Лесине.

– Лесине?! – здивувалася вже трохи захміліла господиня кімнати. – Що іще за Леся... та ще і в моєму домі!..

– Леся Українка! – розсміявся батько і пояснив: – Мій Назарко просто закоханий у її творчість, він... А-а-а... Нехай краще вірші почитає, ніж я розказуватиму! Почитай, Назарко, еге ж? Тебе ж та-а-ато про-о-осить...

– Та зараз, не переймайтеся.

Притримуючись за стілець, молодий чоловік підвівся, трохи відкашлявся і виразно продекламував:

– Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти,
Так міцно, щільно, і закрить од світа,
Я не боюсь тобі життя одняти,
Ти будеш, мов руїна, листом вкрита.
Плющ їй дає життя, він обіймає,
Боронить від негоди стіну голу,
Але й руїна стало так тримає
Товариша, аби не впав додолу.
Їм добре так удвох, – як нам з тобою, —
А прийде час розсипатись руїні, —
Нехай вона плюща сховає під собою.
Навіщо здався плющ у самотині?
Хіба на те, аби валятись долі
Пораненим, пошарпанним, без сили
Чи з розпачу повитись на тополі
І статися для неї гірш могили?

По завершенні всі троє деякий час мовчали, потім Капітоліна обійняла Амоса за плечі й повторила замислено:

- Оповити, мов плющ...
- «Мов плющ, обняти», – несміливо виправив її Назар.
- Ну гаразд, нехай обняти. Я просто згадала, бо мого теж Плющем звали. Ти мого Плюща пам'ятаєш, Амосику? Він же мені халатик цей шовковий і здобув у якості трофея...
- Аякже! – охоче підтвердив батько.
- Отож я і пригадала.
- Вона відвернулася й раптом попросила знов:
- А ще чогось почитати можеш?
- Із задоволенням... «Вечірня година» називається. Читати?
- Давай, синку, читай.

Молодий чоловік набрав повні легені повітря і з придихом продекламував:

– Уже скотилось із неба сонце,
Заглянув місяць в моє віконце.
Вже засвітились у небі зорі,
Усе заснуло, заснуло й горе.
Вийду в садочок та погуляю,
При місяченьку та й заспіваю.
Як же тут гарно, як же тут тихо,
В таку годину забудеш лихо!
Кругом садочки, біленькі хати,
І соловейка в гаю чувати.
Ой, чи так красно в якій країні,
Як тут, на нашій рідній Волині!
Ніч обгорнула біленькі хати,
Немов маленьких діточок мати,
Вітрець весняний тихенько дише,
Немов діток тих до сну колише.

Знов довго мовчали, аж поки Капітоліна наважилася спитати:
– Послухай-но, Назаре... Тобі самому на Волині бувати довелося?
– Ні. Тільки оці вірші...
– А ми з твоїм татом Волинь ту від фашистів визволяли. І з моїм
Плющем також... Чи правду я кажу, Амосе?
– Так, Капочко, так, – погодився батько.
– І ще спитати дозволь... Чи ти точно на медика вивчитися хочеш?
– А-а-а... що, ви хіба не думаєте, що... – розгубився молодий
чоловік.
– А може, тобі б той... на артиста вивчитися? Читаєш добре.
– Капочко, та ти що таке кажеш?! На артиста... Пхе!!! – Амос аж
сіпнувся. – На артиста кожен дурень вивчитися може, але що з того?!
От дохтур – я це розумію! Люди завше хворіли, хворіють і
хворітимуть. Отож лікувати їх завше треба, хоч би що... І як Назарко
мій на дохтура вивчиться, то матиме в житті надійний кавалок хлібу,
що б там не сталося. А артист твій що?! Як людині припече, то вона й
без віршів тих проживе.
– Та-а-ату-у-у!..
– Помовч, Назаре, коли старші кажуть, май повагу!
– Та я маю і до вас, і до... до тітки Капи також.

– Ну то й добре, що маєш. Отже, Капочко, ти мені хлопця з пантелику не збивай. Як ми всією сім'єю вирішили, щоб на дохтура він вивчився – то нехай вчиться, як вирішили. Бо якщо хлопцеві моєму меншому не в медицину іти, то назад до Бакоти вертатися доведеться. А у нас там, Капочко... Знаєш, скільки там у нас народу під час повоєнного голоду повмирало?! Дві третини села, вважай – отак! Бо до війни був один розумний жид, Мошком звався, який в лиху годину своїм хлібом жидівським все село нагодував, а тепер добре, що моя Аглая раз на тиждень на колгоспних посадках, що на місці старих монастирських фільварків⁹, горох ночами обривала. Та ще й поталанило їй, що сторож не схопив, бо Палажку Гирлижиху за таке саме у степи казанстанські... тьху ти – в казахстанські... А-а-а, один хрін десятку впаяли й ні на які обставини не зглянулися!..

Батько лише рукою махнув розчаровано:

– Нам, Дунцям, дуже пощастило, що ми все це пережили. Що і я сам, і Гуля моя, й сини... Отож нехай Назарко на дохтура вчиться. А вірші... А віршів у нього цілих дві книжки та ще й грубий зошит цілий, від руки списаний. Одну книжечку віршів йому хтось там ще під час війни подарував, другу він зі служби армійської привіз. А звідки понавиписував те, що в зошиті – хтозна. Ну, нехай собі читає на дозвіллі, я не проти цього.

– Гаразд, – Капітоліна відсторонилася від батька, потягнулася, доволі спритно скочила на ноги й мовила: – Ну що ж, Назаре, треба тебе десь на постій поставити. І краще зробити це, доки не зовсім пізно. На сьогодні я тебе добрим обідом нагодувала, до ранку вистачить. А завтра...

– А-а-а...

Молодий чоловік знов зашарівся, не наважуючись спитати про певні речі.

– Як у свій медінститут поступиш, то там тебе в гуртожиток поселять. А поки що треба ж тобі десь жити? Треба. Отож! Ну, то зараз десь тебе прилаштуємо, – господиня кімнати енергійно кивнула, не моргнувши оком, а потім додала замислено: – Звісно, в серпні було би краще. Я б тебе тут же, в своїй квартирі у сусідів прилаштувала. Але якщо зараз, то зараз.

– А-а-а...

– Що тобі незрозуміло?

– А-а-а... ви, тату, як же?

– А я, синку, й на підлозі переночую. Знаєш, скільки разів на фронті доводилося просто на голій землі спати? Тож не переймайся за мене.

– Так-так, я все те пам'ятаю, – підтвердила Капітоліна. – Шкода, що у мене кімната замала. Тож я спатиму на своєму ліжку, батьку твоєму на підлозі постелю. На ніч ми ще поговоримо, бойових товаришів згадаємо, Плюща мого. А ти ж студентом станеш, тобі добре висипатися треба, щоб іспити не провалити. Тому ходімо, розквартирую тебе.

Довелось підкоритися. Вийшовши у двір, молодий чоловік виявив, що вже почало сутеніти. Добре посиділи за обідом!..

– У нас будинок номер перший, ми ж підемо навпроти – в будинок номер другий, – Капітоліна розмовляла на ходу. Можливо, через те, що Амос згадав жида Мошка, вона заговорила на ту ж тему: – Живе там колишній управдом Штульман... О-о-о, у цього чоловіка на плечах не просто голова, а цілий тобі Дім Рад! Я й сама собі кмітлива, проте Арон Маркович – оце голова! Тільки до нього зараз краще не потикатися.

– Чому?

– Та дружина у нього нещодавно померла. Шкода бабцю! Теж нічогенька була собі, хоча й в іншому роді... Але як «справу лікарів-отруювачів» розкрутили, то її й заарештували і кілька місяців у Лук'янівці протримали... Лук'янівка – це у нас у Києві тюрма така.

– Я здогадався, – пробурмотів Назар.

– А чи багато старій людині треба?! Отож що небагато. Тому Юдіф Бенціонівна як з Лук'янівки вийшла, коли «справу лікарів-отруювачів» прикрили, то весь час хворіла, хворіла... А оце як спека почалася, то серце й не витримало. Пару тижнів, як її на Куренівському цвинтарі поховали. Чоловік за нею так побивається, так вже побивається!.. Отож не будемо до нього потикатися. Я тебе краще у Давлетових прилаштую. Що Рустам, що Мілена – милі люди! Син їхній Едька теж фронтовик, як і батько... Між іншим, Едька Київ наш від фашистів визволяв, розвідником був. Цього хлопця зараз немає і довго ще не буде, наскільки я знаю, тож вони тебе із задоволенням приймуть... А ось і їхня квартира.

Однак у Давлетових на них чекало розчарування: виявляється, сьогодні майже одночасно з Дунцями додому приїхав і майор Едуард Рустамович Давлетов власною персоною! Він вже доволі довго працював у Китайській Народній Республіці, в якості радника допомагаючи розбудовувати тамтешню НВАК – або, по-простому кажучи, Народно-визвольну армію Китаю. Звісно, участь радянських радників у цій добрій справі особливо не афішувалася, листів звідти намагалися не писати, тому приїзд товариша Давлетова-молодшого став для всіх повною несподіванкою.

Про те, щоб піти звідти, не перехиливши за здоров'я новоприбулого пару чарок оковитої і не з'ївши тарілку плову з куркою, нічого було й думати.

– Заразом і повечеряли, – мугикнула собі під ніс Капітоліна, коли вони опинилися в під'їзді. – Одначе, на постій я тебе не поставила, а це погано. Отож підемо ми з тобою, мабуть що, у двір...

Безуспішно поткнувшись ще у дві квартири, їм нарешті пощастило в третій. Прихистити майбутнього абітурієнта погодилися в одноповерховій прибудові до двоповерхового флігелю. Тут в однокімнатній (зате окремії!) квартирці зі «зручностями» у дворі жила тітка Галя. Її простора кімната була захаращена якимись лантухами, навіть підходити до яких молодому чоловікові категорично заборонялося. Спати Назару дозволили в кухні на трьох стільцях, зсунутих разом. Коштувало все це задоволення «троячку» за ніч. «По карбованцю за стілець», – пожартувала господиня.

– Добре, Назарко, зранку як прокинешся, приходь, – нагадала наостанок Капітоліна. – Завтра неділя, а мені на чергування аж післязавтра.

* * *

– Тату...

– Чого тобі?

– Тату... А ви з тіткою Капою як?..

– То не твоє діло, синку, що там у нас і як. Ми дорослі люди, я твій батько, отож не суйся, куди не треба.

– А мама Гуля як же?

– А що тобі мама? Ми ж домовилися, що ти мовчатимеш, що анічичирк, – батько подивився на сина сторожко.

- Та я-то мовчатиму, але...
- Тобі щось не зрозуміло?
- А ви маму точно не кинете?
- Тю ти, дурне теля! Я ж тобі пояснював...

Вони знов їхали в тому самому трамваї № 9, яким учора дісталися на Поділ до «старого фронтового товариша» – тітки Капітоліни Замбриборщ. Їхали вбік того ж таки залізничного вокзалу, але на тамтешній трамвайній зупинці не вийшли, бо маршрут пролягав далі на Деміївку.

Отож доки розжарений сонцем жовто-червоний бляшаний вагон гуркотів по рейках, батько знов повторив те, що вже встиг розповісти синові: як вони з тіткою Капою разом воювали, як у неї був фронтовий коханець – капітан Плющ, як усі почали задирати й ображати тітку Капу, називати її «ППЖ» і всякими різними негідними прізвиськами, коли капітана Плюща вбило під час артобстрілу, як тільки він один – Амос Дунець пожалів тітку Капу...

– Зрозумій, синку, що я для неї так... Старий бойовий товариш. Що там між нами було і є – то нікого не обходить. Але щоб Аглаю мою заради неї кидати... Ти з глузду з'їхав чи що?! Я тут тільки так... Поживу трохи, почекаю, доки ти в інститут документи подаси, а потім назад додому подамся. І буде у нас із мамою твоєю своє життя, а у тітки Капи – своє. Ми ж із нею фронт згадали? Згадали. Ну, то й буде з нас. А так кожен сам по собі. Я не потрібен їй, вона не потрібна мені. Ми дорослі люди. От і все.

Після того Назар вже не чіплявся до батька з розпитуваннями. Хоча й думав про себе: «Нічого, нічого! От коли я одружуся, у мене все не так буде. У мене все буде по-людськи, а батько... Хай живе, як знає. Все ж таки в одному він правий: ми всі – дорослі люди».

Зійшли з трамваю під невеличким залізничним мостиком на зупинці, що називалася «Байкове кладовище». Цвинтар починався поруч – за залізничним мостиком буквально через дорогу.

- Навіщо ми сюди приїхали? – здивовано спитав молодий чоловік.
- Зараз побачиш, – відповів батько.

На базарчику попід червоним кладовищенським муром купили невеличкий букетик квітів. Пішли вгору. Амос час від часу звирявся з планом, намальованим на клаптику паперу, очевидно, тіткою Капою.

Коли ліворуч перед ними з'явилися ворота – зайшли туди. Поблукали трохи між могилами, а тоді...

– Ось тобі, синку, могила твоєї улюбленої поетеси – Лесі Українки, віршами якої ти вчора розчулив не тільки тітку Капу, але й мене також. Оце і є той сюрприз, який я тобі обіцяв. Тепер можеш покласти квіти.

Якщо навіть батьків голос трохи тремтів від хвилювання, то що можна сказати про бідолашного молодого чоловіка?! Та Назар просто онімів від несподіванки!!! Тим паче, що поруч з Лесею Українкою були поховані її найрідніші люди: брат Михайло, батько Петро Антонович Косач і матір Ольга Петрівна Косач, більш відома під літературним псевдонімом «Олена Пчілка». Звісно, трясучись у розжареному липневим сонцем трамваї № 9, молодий чоловік навіть уявити не міг, що на нього чекатиме отаке щастя!..

Дитячий будинок, Білки, Борова Мотовилівка, Київщина, початок серпня 1954 року

Дуже сумно, що літо з його останніми теплими днями добігало кінця. Нібито нещодавно почалося, та не встигли озирнутись, як на підході вже осінь з новим навчальним роком.

У Мотовилівському дитбудинку почалася велика перебудова, бо несподівано для всіх, замість довгоочікуваних бюджетних асигнувань і затверджених навчальних планів, Міносвіти надіслало стандартну відписку щодо дефіциту коштів у всій країні. До того ж повідомлялося, що частина обслуговуючого складу та викладачі, відправлені влітку в Москву на так зване «підвищення кваліфікації», до Мотовилівки не повернуться.

Ото ситуація: новий навчальний рік на носі, а штат дитбудинку не укомплектований – особливо нянечками і викладачами в молодших групах!.. Не встигши завершити розпочатий влітку ремонт, спішно кинулися набирати новий персонал. Добре, що харківські шефи допомогли коштами і матеріалами, і це дозволило вивезти молодших вихованців до піонерських таборів. Викладачі разом зі старшими працювали ударними темпами. Спільними зусиллями був перекритий дах у житлових корпусах, збудована нова лазня і душові, поруч з кухнею зведений невеличкий сарайчик, а також утеплені дитячі корпуси. Зокрема, «невезучий» килим, з якого почалися всі перевірки й інші біди, постелили в дитячій ігровій залі.

Старші вихованці в столярних майстернях полагодили столи і стільці для їдальні, а також підготували до нового навчального року актову залу. Решта вихованців працювали на городах і в яблуневому саду, який в цьому році дав доволі щедрий врожай.

* * *

Ще на початку серпня Міністерство освіти повідомило керівництво дитбудинку, що у них працюватиме інший вчитель історії. Отож якось вранці до директорського кабінету Семена Опанасовича, не постукавшись, увійшов незнайомец. Попри спеку одягнений в сірий,

запорошений пилюкою плащ, в руках він тримав акуратну маленьку валізку і чорний фетровий капелюх.

Калабалін саме підписував купу рахунків.

– Здрастуйте, Семене Опанасовичу! – почав гість з порога.

– І вам доброго дня! Сідайте, будь ласка, і зачекайте кілька хвилин... – пробурмотів господар кабінету, коротко кивнувши на стілець біля свого столу і водночас продовжуючи підписувати рахунки. Незнайомець присів і одразу ж нервово засмикав ногою. Коли ж минуло хвилин п'ять, він мовив з погано прихованим обуренням:

– Товаришу Калабалін, між іншим, я приїхав здалеку, а ви мені навіть чаю не запропонували, не кажучи вже про настільки зневажливий прийом...

Семен Опанасович на мить відірвався від паперів і спокійно відповів:

– Я розумію вас і перепрошую, але мені необхідно терміново, зараз же підписати ці рахунки. Можливо, ви звернули увагу, що біля входу чекає автівка, яка повинна їхати спочатку в банк, потім за матеріалами. Нам потрібно терміново закінчити ремонт, бо скоро повернуться дітки.

– То доручить ремонт своїм заступникам і нарешті приділить увагу мені! І нехай ваша секретарка... чи хто там іще... принесе мені нарешті чаю!.. – гнівно прогарчав незнайомець. Почувши це, Калабалін весело розсміявся:

– Так, товаришу, у нас тут зараз ремонт, і вам украй пощастило, що в цей час ви мене в кабінеті заскочили, а не на даху їдальні чи на подвір'ї за розвантаженням матеріалів. У нас тут нянечок бракує, не кажучи вже про викладачів, а ви про секретаря та заступників... Та про них я навіть не мрію! Отож, будь ласка, відрекомендуйтеся і якомога швидше та стисліше викладіть, в чому, власне, суть вашої справи.

Незнайомець нервово підхопився зі стільця, ледве не перекинувши його, простягнув Калабаліну через стіл руку, при цьому мало не зачепивши рукавом плаща повний чорнил каламар, і голосно відрекомендувався:

– Єрохін Федір Петрович, учитель історії, прибув з Москви.

Семен Опанасович потиснув простягнуту руку і виголосив скоромовкою:

– Дуже добре. Тоді не станемо гаяти час, бо роботи скрізь з надлишком. Отож оперативно підключайтесь.

– Але я щойно з дороги... – почав гість.

– Я це помітив, – Калабалін зміряв прибульця гострим поглядом і простягнув низку ключів: – Ось вам! Пройдіть прямо по коридору, кімнати 15, 16 і 17 вільні, обирайте, яка сподобається, влаштуйтеся. Душові на подвір'ї, знайдете самі. Якщо хочете чаю або поснідати, то пройдіть у їдальню – добре, що вона поки не зачинена. Знайдете там тітоньку Марійку, скажете, що ви наш новий вчитель – вона вас нагодує. Наче все... Якщо виникнуть якісь проблеми – то о дев'ятій годині вечора зустрінемося тут, в цьому кабінеті, й поговоримо. А поки що мушу бігти, перепрошую...

Увечері на Семена Опанасовича чекав неприємний сюрприз. Виявилось, що протягом дня москвич устиг пересваритися з усім персоналом і тепер з нетерпінням чекав директора біля кабінету.

– Це нечувано, просто нечувано!.. – заволав він, щойно помітивши Калабаліна в коридорі.

– Прошу вас пройти в кабінет, – попросив Семен Опанасович.

Гість слухняно увійшов і продовжив у попередній манері:

– Кімнати маленькі й занадто тісні, в них навіть шафи немає!

– Це вам не готель, а нормальна житлова кімната на вісім квадратних метрів. Є ліжко, комод і тумбочка. У вас маленька валізка, речей небагато, навіщо вам ще шафа? Шафи навіть у мене немає, – парирував директор.

– Щодо речей ви помиляєтесь. У мене на станції залишилося ще дві валізи, які необхідно забрати... До речі, коли мені їх принесуть?!

– У наших викладачів немає челядників. Ваші валізи – то є ваші проблеми. Домовтеся з кимсь... Якщо не влаштовує кімната, можете винайняти житло поблизу дитбудинку, але вже власним коштом.

– Ну гаразд, із житлом зрозуміло, – похнюпився гість. – Але ж душ?! Та це просто формене знущання!!! Я мився практично ледь теплою водою!..

– Вода для душу нагрівається від сонця в пофарбованих чорним діжках. Усі миються нею, але чомусь ніхто не скаржиться. Втім, ви б могли помитися в лазні. Хіба вам не показали?

– Мені люб'язно показали... але до того ж розповіли, що спочатку треба наколотися дров і наносити води, бо у вас навіть водогін відсутній!..

– На території дитбудинку є колодязь, отож обходимося без водогону. В лісі поруч заготовляємо дрова. Якщо це вас не влаштовує, то в Боровій є громадська лазня, можна було сходити туди... Щось іще?

– Так, у мене ще багато питань! Ось, наприклад, чому ця ваша баба Марина або Марта... чи як там її звати... Коротше, чому вона відмовилася принести чай мені в кімнату?!

Чим далі, тим більше розпалювалися пристрасті, а терпіння Семена Опанасовича вичерпувалося. Гість явно перегинав палицю... Нарешті, ледь стримуючи обурення, директор голосно мовив, карбуючи кожне слово:

– Змушений зауважити, шановний Федоре Петровичу, що ви прибули в Мотовилівський дитячий будинок, а не в санаторій. Тут треба працювати, а не відпочивати. Інші співробітники дитбудинку не є вашими челядниками, зранку я вже казав це. Щодо їдальні, то це не ресторан. Відвідувати їдальню дозволено тільки за розкладом, а їжу в житлові приміщення виносити суворо заборонено – це порушення правил гігієни. Дитбудинок практично на балансі у держави, коштів виділяється обмаль, отож усі так звані блага доводиться забезпечувати власноруч. І ще: будь ласка, запам'ятовуйте імена наших співробітників, які нічим не гірші від вас! Зокрема, в їдальні порядкує тітонька Марійка, а не Марина і тим паче не Марта... А ще у нас є чергування і громадські обов'язки. Якщо хочете жити в нашому дружному колективі тихо-мирно, вам доведеться час від часу носити воду з колодязя, колоти дрова, розвантажувати підводи тощо.

– Я цього не робитиму. Я викладач історії, а не чорнороб!..

Калабалін знизав плечима:

– Як хочете. Але тоді не скаржтеся і налагоджуйте свій побут самотужки.

Минув тиждень, протягом якого Єрохін щодня намагався винайняти житло в Боровій, але щоразу вертався й обурено кричав:

– Це ганьба!!! В яку ж це діру мене занесло!.. Тут же в кімнатах підлоги земляні, в хліву і те краще.

– Але ж є хати і з дерев'яними підлогами, – заперечували йому.

– Звісно, що є. Але за них ці невмиті селяки просять ціну, що значно перевищує мою зарплатню, – зітхав Федір Петрович.

Якось увечері Єрохін зайшов до Калабаліна в директорську і мовив, недобре посміхаючись:

– Семен Опанасович, підготуйте мені на завтра, будь ласка, особові справи всіх ваших співробітників з вашою включно.

– А навіщо це вам, Федоре Петровичу?

– Мені тут Партія доручила розібратися в одному питанні... – і Єрохін простягнув поважний документ з печаткою: – Ось припис із Москви.

Семен Опанасович розсіяно проглянув папірець, знизав плечима, потім відкрив дверцята сейфу, що приткнувся в куточку кабінету, видобув звідти теки з особовими справами і простягнув Єрохіну зі словами:

– Будь ласка, вивчайте тут, за межі кабінету не виносьте.

* * *

29 серпня під час педагогічної наради, після обговорення всіх запланованих питань слово взяв товариш Єрохін. Ковзнувши по рядах викладачів уважним поглядом, Федір Петрович мовив:

– Днями настане перше вересня, розпочнеться новий навчальний рік. Отож, згідно з рекомендаціями РВНО, цього дня серед учнів потрібно буде, цитую, «провести поглиблену виховну роботу на предмет роз'яснення всеохопної і повсякденної керівної та спрямовуючої ролі КПРС¹⁰». На виконання цих рекомендацій педагогічно-виховний колектив дитбудинку зобов'язаний розробити детальний план заходів...

Однак коли дійшло до розгляду цього плану, самі ж розробники безнадійно потонули в нескінченному узгодженні деталей, хаотично нагромаджених одна на одну. Коли ситуація дійшла до небезпечної межі, Калабалін різко ляснув розчепіреною долонею по стільниці. Всі негайно замовкли, а він запропонував:

– А знаєте що... давайте-но я перед вихованцями нашими виступлю! Як вам пропозиція, га?! Гадаю, це буде найкращою виховною бесідою для них усіх.

Усі вичікувально притихли, обдумуючи пропозицію директора. Лише вчитель історії не погодився з Калабаліним різко й відверто:

– Семене Опанасовичу, а як же бути з керівною та спрямовуючою роллю КПРС?! Нам же з РВНО рекомендація прийшла...

Проте широко посміхнувшись, Калабалін продовжив, звертаючись до всіх:

– Та згадайте ж нарешті себе в дитячо-підлітковому віці! Хто з вас не мріяв про подвиг, а надто про подвиг військовий?! Та наші хлопчачки й дівчатка тільки і марять подібними речами – ну, то я розповім їм, яка ціна боротьби з ворогом, коли битва йде не на життя, а на смерть! Не хвилюйтеся, буде все, як в рекомендаціях РВНО прописано. А ще йтиметься про довіру до нашої Радянської Батьківщини і до її охороних структур. Гадаю, вкласти в серця нашим вихованцям зернятка саме такої довіри – ось на чому потрібно зосередитися! Також гадаю, що РВНО буде задоволене повною мірою.

Останньою фразою директор таки переконав майже всіх тих, хто сумнівався найзатятіше. Усі дружно закивали, тільки товариш Єрохін намагався щось заперечити. Але його вже ніхто не слухав...

Актова зала Дитячого будинку, Білки, Борова Мотовилівка, Київщина, 1 вересня 1954 року

Одягнувши весь свій парадний «іконостас» нагород, мабуть, удруге за час перебування на теперішній посаді, Семен Опанасович розпочав урочистий виступ перед вихованцями, вихователями, викладачами й гостями свята знань. Усе тривало нібито добре. Калабалін живописав, як після невдалого десантування в німецький тил 14 серпня 1941 року в районі села Антонівка, що в Барському районі Вінниччини, його групу знищили ще в повітрі, а його самого схопили й катували поліцаї... Як раптом товариш Єрохін скочив зі свого місця і, невічливо перервавши оповідача, повчально уточнив:

– Це були не просто поліцаї, це були так звані бандерівці – несамовиті лісові бандити з кривавої бандерівської УПА!..

Семен Опанасович кинув на Федора Петровича здивований погляд спідлоба, але вирішив продовжити розповідь, нічого не заперечивши:

– У будь-якому разі, з усієї нашої десантної групи дивом вижив тільки я. А завдання, дане мені Комуністичною партією, треба було виконати. І ось на одному з допитів я прямо й відверто сказав одному з

поліцаїв, що говоритиму не з такими, як він, а тільки з фашистським генералом.

І знов товариш Єрохін скочив зі свого крісла й голосно заперечив:

– Семене Опанасовичу, не плутайте: не поліцаї то були, а бандити з УПА!..

Тоді з останнього ряду підвівся дитбудинківський сторож Мокій Кононович і, звертаючись до Федора Петровича, поцікавився дещо недовірливим тоном:

– Що, невже ж отак просто бандерівці з тієї самої УПА?..

– А хто ж іще? – здивувався Єрохін.

Зрозумівши, в чім річ, і намагаючись зам'яти прецедент в зародку, присутні педагоги дружно зашикали на Заваду. Однак запитання прозвучало, тож довелося реагувати:

– Та звісно ж, що не з УПА! Це ви, товаришу вчитель історії, трохи поплутали. УПА, товаришу Єрохін, зорганізувалося тільки через рік від того моменту, коли поліцаї нашого товариша Калабаліна полонили.

Зал завмер, спостерігаючи за словесним двобоєм. Титулований москвич стояв із широко роззявленим ротом, а дитбудинківський сторож під загальний сміх оточуючих тихо мовив:

– Соромно не знати того предмета, який ви ж і викладаєте. А ще з самої Москви до нас приїхали!..

– А тобі про це звідки відомо, старигане? – негайно розлютився Федір Петрович. – Тебе там і близько не було! Ти ж усю війну кашоваром на солдатській кухні провоював, я знаю...

– Так, я був кашоваром на польовій кухні й ні з якими бандерівцями і близько навіть не стикався. Це правда.

– Ну отож: не стикалися, а кажете! – зневажливо пхинькнув Єрохін.

– А от я, на відміну від вас, прямо в очі всяким підлим зрадникам нашої Радянської Батьківщини дивився.

Тут із місця скочила тітонька Марійка й обурено звернулася до сперечальників:

– Ми зібралися в цьому залі послухати розповідь нашого шановного Семена Опанасовича, а не ваші дурнуваті суперечки ні про що. Продовжуйте, товаришу Калабалін, а на цих двох не зважайте...

Директор вдячно подивився на куховарку і продовжив:

– Отак мене й відправили на зустріч з гером майором Марвіцом в Холмському концтаборі для військовополонених № 319-А.

Тут з середнього ряду пролунав переляканий дитячий голос:

– У цьому Холмському концтаборі для військовополонених, мабуть, дуже лячно було, еге ж?

– Не без цього... Звісно, було лячно перед незвіданим! Та це нормально, тут би хто завгодно злякався, – спокійно підтвердив Калабалін. – Та я про інше... Отож почав викликати нас до себе той самий начальник Варшавської розвідшколи гер Марвіц. Викликає по черзі, розмову веде сам-на-сам, про що йдеться – ні підслухати, ні здогадатися, ані розпитати тих, хто вже через майора цього пройшов, неможливо. Очевидно, його кабінет мав другий вихід, і після співбесіди всіх виводили туди. Ну що ж, стою і я серед інших полонених, своєї черги очікую. А сам усе прикидаю, думаю-гадаю: як із ними бесіду вести?! Адже брехати цим фашистським недолюдкам мені належало, виходячи з їхньої мотивації...

– Ой, до чого ж лячно! А далі що? – шепотіли слухачі.

– Отож назвався я рядовим Наливком і на зустрічі з гером майором Марвіцом удавав, ніби згоден продати Радянську Батьківщину й працювати на райх, – продовжив Семен Опанасович. – Отак я й потрапив до фашистської школи резидентури, розташованої в передмісті Варшави.

– А коли ви втекли звідти? – спитав хтось із дітей.

– Навіщо ж тікати? Ні, я навпаки все вивчав якомога старанніше, кожне нове обличчя запам'ятовував, уважно спостерігав за кожною дією аж до дрібниць... Адже щоб перемогти ворога, його треба добре вивчити. Згодом мене десантували в глибокий радянський тил разом з двома товаришами по нещастю. Я одразу ж зв'язався з радянським розвідувальним управлінням і доповів про те, що готували фашисти, щоб знищити нашу Батьківщину. Отож завдяки отриманим від мене відомостям, вдалося запобігти безлічі диверсій, провалити декілька ретельно спланованих фашистських операцій, а співробітники СМЕРШу заарештували не один десяток ворожих агентів і зрадників. Батьківщина високо оцінила мій подвиг і нагородила мене по лінії контррозвідки орденом Вітчизняної війни.

По завершенні розповіді Калабаліну довго аплодували всі присутні. Коли ж аплодисменти почали вщухати, до трибуни раптом вибіг товарищ Єрохін. Закликаючи до тиші, він здійняв над головою руки й мовив з дещо інтригуючим виглядом:

– Але цей подвиг нашого товариша директора – це ще так, «квіточки»... Зрештою, на цій війні все було більш-менш зрозуміло: ось вони – і ось ми. Там нелюди-фашисти – тут ми, борці за свободу і щастя всього людства. Там фашистські підлабузники, зрадники-бандерівці й інше бандитське кодро – тут вірні сини й дочки Радянської Вітчизни. Все зрозуміло! Але на іншій війні – на Громадянській все було далеко не настільки однозначно. Тоді брат пішов на брата, батько на сина – спробуй-но розібратися, чия правда правдивіша!..

Здивовані вихователі почали презиратися, не розуміючи, з якого дива Федір Петрович згадав ті давні події. Він же мовив урочисто:

– А чи відомо вам, товариші, що серед нас присутній розвідник, який відзначився ще тоді – на Громадянській війні?! А, між іншим, саме так воно і є! Бо це не хто інший, як сторож нашого дитбудинку Мокій Кононович Завада. Це він для вигляду представився вам скромним кашоваром. А чи знаєте ви, товариші, що іще під час Першої світової він був нагороджений кількома Георгіївськими хрестами?! Отож-бо, що не знаєте! А що скромний наш Мокій Кононович був розвідником у банді зеленого отамана Струка – про це вам відомо?.. А хотіли б дізнатися просто зараз?..

– Та-а-ак!.. Та-а-ак!.. Дайте йому слово!.. Просимо!.. Слово йому!..

Збентежений несподіваною увагою до своєї скромної персони, сторож зробив пару кроків вперед і завмер, притиснувши руки до грудей. Мабуть, він щосили намагався второпати, звідки Єрохін дізнався про його нагороди ще царських часів та про стеження за бандою Струка.

– Та я... Я ж давно про це не розказував нікому. Міг і підзабути щось, бо стільки часу відтоді минуло... І стільки всього сталося... – промимрив Завада нарешті. Але до уваги ця відмовка не була взята.

– Нічого, Мокію Кононовичу, нічого. Ви собі розповідайте, а ми вас у разі потреби виправимо, – пообіцяв вчитель історії, кивнувши погляд в бік решти викладачів, які продовжували презиратися між собою. Сам же подумав при цьому: «Ну що, старигане, упіймав я тебе? Ти підловив мене на маленькій нестиковочці про час утворення УПА. Але тепер ми всі разом, всім дитбудинком перевіримо, скільки нестиковок буде в твоїй оповідці! Гадав, що я не знайомий з твоєю особою справою? Чи не припускав навіть, що на тебе особова справа

заведена... А що інакше бути не може, бо ми виховуємо особливий дитячий контингент – про це забув?! Отож начувайся...»

Але, попри подібні думки, Єрохін широко посміхнувся сторожу, який брів до невеличкої сцени, немов міфічний Христос на свою міфічну Голгофу.

Інститут ДПРОмісто, Київ, жовтень 1954 року

– Добридень, Йосипе Юлійовичу! Дозвольте зайти?

– Анатолію! Звісно, заходьте. Якими це вітрами вас занесло до нас?

– Вітрами, що віють зі спорудження метрополітену.

– Ага! А де ви працюєте, власне?

– В інституті «УкрДПРОшахт». Зокрема, я беру участь у проектуванні станції «Дніпро». Нашому інституту з вашим треба було узгодити деякі речі – і от я у вашому «ДПРОмісті»!..

– А-а-а, он воно що... Ну, тоді все зрозуміло.

– Як ваше життя, Йосипе Юлійовичу? Чим нині займаєтеся?

– Життя?.. Все добре настільки, наскільки може бути добрим. Головне, що викладати знов дозволили, а якщо так – не пропадемо. А загалом...

Каракіс кивнув головою на креслення, приколоте кнопками до кульмана.

– А загалом працюю над прив'язкою до конкретної місцевості чергового типового проекту чергової типової школи.

– Ви здатні на більше. На значно більше, Йосипе Юлійовичу. З вашим досвідом проектування!..

Каракіс лише бровами смикнув і мовив філософськи:

– Знаєте, Анатолію... Усі ми здатні на значно більше, тільки от на що саме, стає зрозумілим іноді навіть занадто пізно.

– Це загальні слова, Йосипе Юлійовичу! Але ж ви мій вчитель в архітектурі, тому я знаю, що кажу. От узяти хоч би той-таки метрополітен...

– Коли мене «вчистили» з роботи, то я... м-м-м... трохи допоміг з проектуванням станцій «Університет» і «Політехнічний інститут». Ну, то й добре. І вистачить з мене.

– «Політехнічний інститут»¹¹?! Таким чином, на «Вокзальній» київське метро на правому березі не завершиться? Я гадав, що далі буде міст на лівий берег, що колію потягнуть на Дарницю...

– Звісно, що ні. Тягнутимуть в обидва боки. Тож не виключаю, що вас у ваших «УкрДІПРОшахтах» залучатимуть і до другої, і до третьої черги.

– А вас, Йосипе Юлійовичу? Уявляю, як багато ви допомагали...

– Анатолію, облиште.

– Чому?

– Насамперед тому, що офіційно я на той час сидів без роботи. Мене ж «вичистили» як українського буржуазного націоналіста і «безрідного космополіта», не забувайте. Тому якщо добрі люди в скрутну для мене хвилину вирішили простягнути руку допомоги...

Каракіс знов смикнув бровами, але тепер ще й загадково посміхнувся. Мабуть, це мало б означати: «Якщо добрі люди в скрутну для мене хвилину вирішили простягнути руку допомоги, то це аж ніяк не означає, що про їхній вчинок варто кричати на кожному кроці. Аж надто недалеко в історичному плані ми відійшли від тих часів».

– Усе одно шкода, що ваше ім'я не впишуть в історію київського метро.

– Ну-у-у... Ім'я – то діло таке. Для мене значно суттєвішим є те, що я не беру участі в цій штурмівщині.

– В якій?..

– Гадаєте, я нічого не бачу? – перервав колишнього учня Каракіс. – Усе у нас робиться поспіхом, нахрапом. Бо всі роботи – ніякі не роботи зовсім, а «великі звершення»! А всі «великі звершення» прив'язуються до якихось дат: як не до чергової річниці Жовтневої революції, то до Першотравня. Або до Нового року. А якщо є визначена заздалегідь урочиста дата – починається штурмівщина, гонитва за примарами. Коли йдеться про такі відповідальні підземні споруди, як метрополітен... Перепрошую, це не моє. Облиште.

– Йосипе Юлійовичу, але ж хіба ви не хочете, щоб у Києві нарешті хтось та й зібрався метро відкрити?..

– Між іншим, Анатолію... Тільки між нами кажучи – між нами!.. Еге ж?

– Само собою, Йосипе Юлійовичу, само собою!

– Отож спорудити в Києві метро збирався ще гетьман Скоропадський. Звісно, в ті часи мене тут і близько не було... Але пропозицію на той проект я в архіві бачив, і знаєте... вона таки вражає!..

– Отже, в цьому плані Київ міг би навіть Москву обігнати?

– Міг би, як це вже сталося з електричним трамваєм¹². А тепер навпаки наздоганяє. А це обертається штурмівщиною. І не тільки тут...

Каракіс на деякий час замислився, а потім продовжив, стишивши голос:

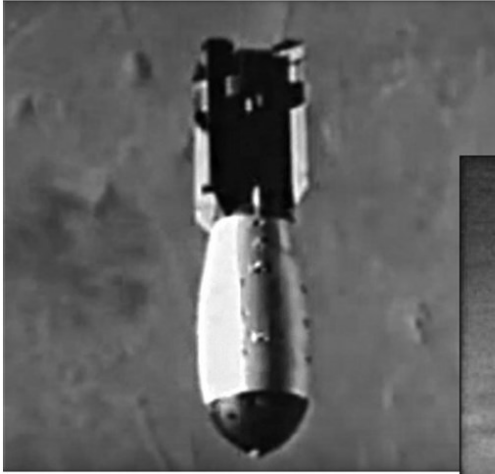
– Як ви знаєте, Анатолію... А тепер про це знають усі кияни, які хоч би наскількись піднімають голову й дивляться на те, що відбувається довкола них... Отже, як ви знаєте, Бабин Яр таки заливають пульпою, перегородивши гирло. Дамбу потроху підсипають, вона все росте й росте. І там теж без штурмівщини не обходиться, от що зле! Бо штурмівщина – це неодмінні порушення. І от я думаю... Думаю все ж таки пробитися на прийом до товариша Давидова, чи не варто?! Він же, мерзотник такий, столичний виконком очолює, він же мусить розуміти всю міру відповідальності!..

Деякий час помовчали, далі знов заговорив Каракіс:

– Мабуть, я таки сходжу до міськвиконкому. Але брати участь у всіх цих ударних проектах, в усій цій штурмівщині?! Ні-ні, я не можу. І не братиму. Краще вже школи проектувати: тут теж штурмівщина, однак об'єкт сам по собі простіший: проекти типові, мною розроблені, я там усе достеменно знаю, в усьому впевнений. А прив'язати типовий проект до конкретної місцевості... Це значно простіше, і на це я згоден піти. – Він знов мотнув головою в бік кульмана і додав немовби ненароком: – А до Давидова на прийом я таки потраплю, майте це на увазі!..

1955

Spiritus vini [13](#)

Бібліотека ім. Аркадія Гайдара, Канів, 29 березня 1955 року

– Ну що ж, Ніно, як бачиш, господарство у нас нібито невеличке, однак клопоту з ним не бракує. І головне: фонди невпинно збільшуються, як тісто на дріжджах – ото ж упорядкуванням фондів ти і займатимешся насамперед. А от до нашого режиму роботи звикати доведеться, бо якщо у когось на роботі є вихідний, то це неділя, у нас же це вівторок, як-от сьогодні.

– Це нічого, Елло Никанорівно. Я звикну, аби робота була. І мені так незручно, що ви свій вихідний день на мене витрачаєте...

Позаяк директорка бібліотеки йшла попереду, а Ніна говорила їй в потилицю, то судити про реакцію на таке зізнання було важко. Тоді як Елла Никанорівна продовжувала спілкуватися, як і досі, піднесеним тоном:

– Та-а-а, знаю я ваше молоде покоління! Усім вам попервах байдуже, а потім як спрацюємося, як звикнемо одна до одної, то й починається: ту відпусти, цю підміни... А що у нас в неділю найбільший читацький наплив, то це байдуже всім, окрім мене!

– Я не така, чесне слово! Я старатимусь.

– Старатимешся? – Зупинившись і водночас розвернувшись обличчям до нової співробітниці, директорка зазирнула їй просто в очі та додала лагідно: – Ну що ж, побачимо. А тепер ходімо до мене, чайку поп'ємо. У мене добрий чай: чорний тридцять шостий. Ходімо!..

І вже зачинившись у директорському кабінеті та поставивши чайник на невеличку електроплитку (яку Елла Никанорівна чомусь вперто називала «корогазом»¹⁴), Ніна почувала:

– Те, що я свій законний вихідний на нову співробітницю витрачаю, це нічого страшного. Просто хочу поближче познайомитися з тобою, як слід бібліотеку нашу показати з усіма її закуточками. Це в інтересах майбутньої роботи, а отже, вважай, в моїх особистих інтересах. До того ж... – Директорка зітхнула. – До того ж у містечку нашому все одно нема чим зайнятися. Можливо, скажеш, що Канів – це райцентр?.. Облиш, то лише гучна назва, а насправді... Дірка від бублика, через яку жодного просвіту в житті не видно – от чим є наш Канів. Хоча якщо дивитися суто формально, то в нашому місті

поховані двоє письменників, які мали колосальний вплив у царині літератури: Аркадій Гайдар, в бібліотеці імені якого ти відтепер будеш працювати, і Тарас Шевченко.

При згадці імені останнього Ніна не змогла утриматися, і її обличчя на мить перекосила мимовільна огидлива гримаса. Директорка бібліотеки відреагувала миттєвою зміною тону з лагідного на залізний:

– А тепер давай-но розповідай, за які гріхи тебе до нас запроторили.

– Ви про що... – промимрила новоспечена бібліотекарка, трохи налякана такою несподіваною трансформацією.

– А про те, миленька, що мене не обдуриш, бо я – горобець стріляний і калач третій. А тому давай-но порахуємо... – Елла Никанорівна почала загинати пальці: – До нашого богом забутого Канева ти приїхала працювати не з села якогось, а аж із самого Києва – це раз. Направила тебе на роботу міліція – це два. У трудовій книжці у тебе дивний запис є, закреслений – три. Ти не молоденька дівчинка і не стара шкапа, подібна до мене, тобі ще тридцяти немає. При цьому одинока, без сім'ї – чотири. Коли я Шевченка згадала, тебе... О, знов ти аж перекривилася, немов кислицю скуштувала – п'ять.

Вона здійняла над головою стиснутий кулак, повертіла ним у повітрі та з виглядом переможиці резюмувала:

– П'ять причин, що нагло кидаються в очі! Цілих п'ять причин... Тільки треба бути уважною, щоб їх розгледіти. Я уважна, можеш навіть не сумніватися. То що, ти навіть тепер хочеш сказати, що все це випадковості, що тебе з Києва не вислав ніхто, так?.. І гадаєш, я в це повірю?! Не на таку напала. А тому давай-но розповідай все, як є. Бо я мушу знати, кого заслали на мою голову і чим це мені загрожує.

На електроплитці шумів чайник. Елла Никанорівна не зводила допитливих очей з нової співробітниці. А Ніна Федяк губилася в здогадах, не знаючи, що можна розповідати своїй новій начальниці, а чого не можна. І якщо навіть можна, то... чи варто робити це?! Або все ж краще промовчати...

* * *

Колись вона вважала, що не може бути в світі нічого гіршого, ніж жити з татом-випивакою, який у нетверезому вигляді лупцює тебе тим, що під руку трапиться. Мати лише зітхала: «Доню, доню... От

виростеш, тоді зрозумієш, що це за нещастя для простецької баби – коли їй нема кому навіть око підбити». Чи зрозуміла вона це тепер?.. Важко сказати. Принаймні було б значно краще, якби тато Панас не загинув у Румунії, а жив би з ними.

Ще більше вона жаліла, що нема і більш ніколи не буде серед живих її нареченого Веньки. Хоча щодо нареченого... Ну так, звісно, коли Венька йшов на фронт, то обіцяв пронести їхнє молоде кохання крізь вогонь, дим і всі небезпеки, щоб повернутися до своєї Ніночки... З іншого боку, вони навіть одружитися не могли, бо в червні 1941 року їй ледь виповнилося шістнадцять. Отже, наречений, не наречений... обіцяв, не обіцяв... Ну, звісно ж, до Веньчиної матері вона заходила з завидною регулярністю на правах майбутньої невістки. Але чого там гадати: багнет цього вилупка – Валерки Струся поставив кривавий хрест на її майбутньому щасті.

Однак втрата батька й нареченого, як виявилось, то лише «квіточки» були. Справжніми ж «ягідками» обернувся сюрприз, піднесений старшою сестрою Віркою – цією лялечкою-красунечкою, яку фашисти повезли на каторжні муки до самої Німеччини.

Себто це вони з мамою спочатку вважали, нібито Віру на каторжні роботи відправили. І всі сусіди так вважали. Попервах навіть по декілька разів на тиждень заходили, щоб поцікавитися, знайшлася вже їхня старша донечка чи не знайшлася, чи повернулася додому. Адже фашистську гідру розчавили, хто живий залишився, ті потроху додому верталися на радість близьким.

Але то було лише попервах. Бо чим далі, тим підозрілішою ставала відсутність найменших відомостей про старшу дочку подружжя Федяків. В чім же річ?! Ніхто не розумів. Як раптом...

Здається, сталося це все ж таки в 1946 році.

Хоча, можливо, і в 1947-му...

Ні, здається, був таки 1946 рік – чекісти все ж працюють вправно, не могли вони катавасію зі з'ясуванням долі Вірки на цілих два роки розтягнути! Не схоже це на них. А може, й могли, хтозна...

У будь-якому разі якось ввечері чи то в 1946-му, чи в 1947 році під їхній будинок підкотив «воронок»... і маму забрали. Забирали не те що без найменших пояснень, але не давши навіть речей ніяких із собою взяти. Чому?! За що?! З якої ласки?!

– Без запитань, – промовив похмурий старший лейтенант держбезпеки, який командував арештом. І все. І маму повезли кудись. Куди саме?!

– Без запитань, – повторив старлей, перш ніж полишити їхню квартиру.

Що це могло означати?! Ніна не розуміла. Підказати чи порадити бодай щось не було кому: сусіди свідомо не відчиняли двері дівчині, хоч як уперто вона стукала – либонь, боялися, що накличе «воронка» й на них також.

Вона спочатку довго плакала, потім поступово заспокоїлася, вирішивши, що від сліз користі жодної – тільки сил меншає. Припинивши плакати, почала обдумувати свої подальші дії. Десь близько другої ночі нарешті вирішила, що на ранок замість роботи обійде хоч усі районні відділи держбезпеки, хоч міське управління, хоч республіканське, але маму знайде!

Проте шукати не довелося: маму привезли знов-таки «воронком» близько 4:00 наступного ранку. Нібито все з нею було гаразд... тільки зблідла, немов смерть, губи сизі, руки дрібно-дрібно трусилися й очі якісь порожні та вицвілі. Одне слово, чужими стали не тільки мамині очі, але й уся вона від маківки до п'ят.

– Мамо, що?..

Проте літня жінка не могла вимовити ані слова. Мовчки прошкандибавши до ліжка, впала на нього як була – в одязі та взутті, – й беззвучно розплакалася. Ніна розула матір, допомогла їй влягтися якомога зручніше, прикрила ноги старенькою драною ковдрою. Зрозуміло, на роботу не пішла, просиділа біля матиного ліжка, аж доки бідолашна не виспалася як слід. І лише тоді повідомила дочці приголомшливу новину.

Як з'ясувалося, їхня красунечка Віра, яку жаліли всім миром і за долю якої стільки переживали всі сусіди, виявилася (лячно навіть уявити подібне!) підлою зрадницею Радянської Батьківщини. Так-так, Віра Панасівна Федяк тепер оголошена у всесоюзний розшук як Віра Свитка – зв'язкова кровожерливих недолюдків-бандерівців, підлих фашистських наймитів і посіпак самого Адольфа Гітлера, скаженого німецького фюрера!!! У зв'язку із цим у слідчих Міністерства держбезпеки...

Так-так, МДБ – все ж таки це був уже 1947 рік!..

Отже, через усе це слідчі Міністерства держбезпеки переймалися довгою низкою нагальних запитань:

Якою мірою громадянка Федяк Віра Панасівна захоплювалася всім українським ще в шкільні роки?

Хто ще з її знайомих виявляв аналогічні схильності?

Чи не вона сприяла фашистським окупантам у вбивстві ветерана Фінської війни, інваліда Каснерика Валерія Антоновича, в якого, згідно з непевними чутками, була колись закохана, а потім навпаки розчарувалася в ньому?

З яких міркувань громадянка Федяк Віра Панасівна лишилася в окупації? Чи не було це зроблено за завданням таємної організації ОУН міста Києва?

Відповідно, з яких міркувань громадянка Федяк Віра Панасівна поїхала до Німеччини нібито на примусові роботи: через розпорядження, що надійшло з фашистської біржі, – чи все ж за таємним завданням бандерівського, мельниківського або навіть бульбівського націоналістичного підпілля?..

І таке інше в тому ж роді.

Попервах Ніна просто не повірила в усе це. Гадала, що це якась жахлива помилка, прикре непорозуміння... Аж доки наступного вечора «воронок» не примчав тепер уже за нею! І всі ті ж самі запитання (а також багато-багато інших) слідчий не поставив тепер уже їй самій.

Що сталося потім? Сталося, так...

З роботи Ніну звільнили не просто так, а за грубе порушення трудової дисципліни – прогул: справді, вона ж півдня просиділа біля ліжка матері після її першого допиту! Мама відреагувала на це доволі філософічно: «Перед війною за прогул могли й розстріляти, отож подякуй». От тільки кому дякувати?! І головне, за що?! Адже після появи такого запису в трудовій книжці Ніну або відмовлялися брати на роботу, або звільняли, протримавши від сили пару тижнів.

Сусіди просто не давали їм проходу. Найлагідніший закид полягав у тому, що, вийшовши на ранок зі своєї кімнати в коридор, вони виявляли на дверях гігантську свастику, намальовану крейдою. Добре, якщо фашистську позначку виявляла Ніна, бо, терміново намочивши ганчірку, вона встигала все швиденько змити. Натомість мама декілька разів непритомніла...

Ніна неодноразово намагалася простежити, хто саме займається «художествами», та нічого путячого з того не вийшло. Дівчина тільки перестала нормально спати, прокидаючись серед ночі від найменшого шурхотіння, але все одно свастика на дверях їхньої кімнати з'являлася мінімум двічі на тиждень. Бували й інші сюрпризи. Наприклад, підсунуті під двері віршовані записочки:

Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом Федяки
Ножі освятили.¹⁵

На цій підставі Ніна запідозрила, що їхнім цькуванням командує подружжя Мориченків. Адже відповідальний працівник Подільського райвиконкому товариш Мориченков (невідомо яким чином, але він «русифікував» власне прізвище, приписавши наприкінці літеру «в») ще на самому початку німецької окупації Києва особисто прослідкував, щоб поліцаї відвели до Бабиного Яру подружжя Гехтманів з їхнього двору, коли ж чоботареві Меїру Гехтману вдалося дивом утекти – допоміг його вистежити і впіймати. В тому не могло бути найменших сумнівів, оскільки в жовтні 1941 року Мориченки урочисто в'їхали в більшу за площею кімнату Гехтманів. А такий «приз» німецькі окупанти виділяли саме тим, хто допомагав їм зробити Київ територією «юденфрай».

Ясна річ, коли фашистів прогнали, чекісти взялися за Мориченків. Та як не дивно, подружжя вийшло сухим з води. Більше того, товариш Мориченко перетворився на «Мориченкова» й пішов працювати в Подільський райвиконком, а його дружина Тамара Антипівна тепер викладала українську мову й літературу в середній школі № 20. До речі, це була ще одна причина запідозрити саме їх – бо хто краще від профільної вчительки міг розбиратися в літературній спадщині Великого Кобзаря...

– А ти доведи, фашистко! – щоразу сміялася в обличчя Ніні вчителька, й її верхня губа здималася вгору від насолоди, коли вона повторювала, немов суддівський вирок: – Фашистко!..

Однак найстрашніше сталося позаторік, коли просто посеред ночі віконна шибка в їхній кімнаті раптом тріснула й посипалася дрібненькими друзками, слідом за тим з двору влетіла й гепнулася на

підлогу чимала каменяка, загорнута в якийсь папірець. Останній виявився радянським агітплакатом часів Великої Вітчизняної війни з виправленим пропагандистським гаслом:

Смерть німцю ФЕДЯКАМ!

З мамою сталася істерика, після якої у нещасної віднялися ноги. Ніна спробувала поскаржитися в міліцію. Там обіцяли розібратися... але скільки не старалися, винних так і не знайшли.

– Що, фашистко, догралася? – глузливо спитала дівчину Тамара Антипівна, при цьому її верхня губа випнулася особливо помітно. Ніна не відповіла нічого, бо поспішала до мами, відтепер назавжди прикутої до ліжка. На роботу її тепер загалом не брали, тому остаточно припинивши спроби працевлаштуватися, вона два роки поспіль доглядала матір, яка згасала поступово, але невідворотно. Аж доки не померла в лютому.

І тут уперше за останній десяток років щастя, схоже, нарешті посміхнулося Ніні. Почалося з появи у них нового дільничного інспектора. Всебічно вивчивши справу сестри зрадниці Радянської Батьківщини, оголошеної у всесоюзний розшук, молодий лейтенант запросив Ніну до себе на співбесіду. Наприкінці підбив невтішний підсумок:

– Такі справи, Ніно Панасівно... Уже четвертий рік¹⁶ існує Указ Верховної Ради СРСР «Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами». В Москві та області справи ще жорсткіші¹⁷, проте ми все ж таки в Києві. У будь-якому разі ви давно вже ніде не працюєте, а живете, за вашим власним визнанням, лише на гроші, виручені від нелегальної торгівлі на так званій «барахолці» речами, винесеними з вашого і нещодавно померлої матері помешкання. То що ж робити з вами?..

– Робіть, що хочете, – абсолютно безбарвним голосом відповіла Ніна. – Можете хоч у тюрму за ґрати запроторити, хоч в колонію відправити, хоч розстріляти, хоч повісити. Мені вже все це остогидло.

– Яка ж ви, одначе! – пхикнув дільничний інспектор у кулак, притиснутий до губ. – Ну, припустімо, я вашу долю вирішити не можу, тільки суд... Але у мене є альтернативна пропозиція. Чи знаєте ви, що в райцентрі Черкаської області – в древньому місті Каневі – на Дніпровських схилах є не тільки могила відомого...

– Не згадуйте про Шевченка!!! – відчайдушно скрикнула нещасна, яку аж перекосило від згадки про перекручену цитату з «Гайдамаків».

– Шевченко там теж похований, але не тільки він, – спокійно продовжив дільничний. – Зокрема, я мав на увазі могилу радянського дитячого письменника Аркадія Петровича Гайдара. Є там і бібліотека його імені, створена зусиллями піонерів усього Радянського Союзу. В цей заклад конче потрібна бібліотекарка. Отже, якщо згодні проміняти Київ на Канів... Це добрий вихід, повірте мені! Щоб до вас не виникало зайвих запитань, запис про ваше звільнення за прогул ми ліквідуємо.

– Яким чином?!

– Закреслимо, громадянко Федяк, візьмемо й закреслимо. Отже, якщо ви згодні на такий варіант...

Чи була вона згодна?! Та звісно ж!!! Якби їх не розділяв широкий канцелярський стіл, Ніна негайно кинулася б на шию молоденькому лейтенантові. Щоправда, він трохи охолодив радість несподівано прощеної сестри «ворогині Країни Рад». Мовляв, пропозиція зроблена не зовсім від нього, хоч він і уповноважений зробити таку пропозицію... Хто саме уповноважив, громадянка Ніна Панасівна Федяк дізнається неодмінно й дуже скоро, буквально невдовзі.

* * *

З цим вона і приїхала до Канева. Однак директорка бібліотеки Елла Никанорівна Дзюбан здогадалася, що нову співробітницю прислали аж із самого Києва не просто так. Що ж відповісти на її запитання?..

Звісно, до такої ситуації треба було підготуватися заздалегідь. Ніні у загальних рисах пояснили, як відповідати на подібні закиди. Проте в останню мить усі інструкції раптом забулися, немов випарувалися. Отже, треба було придумати щось правдоподібне, причому зараз же, негайно. От тільки що саме?..

Санаторій «Рай-Оленівка», Харківщина, квітень 1955 року

– Ну, Володю... ти таки справді в усьому мав рацію, описуючи тутешні місця. Це і справді рай земний, яким його тільки можна уявити.

– Марійко! Те, що я достовірно описав тобі санаторій... Ну, а що ж ти хотіла?! Усе ж таки це робив не пересічний обиватель, а досвідчений поет.

– О-о-о, ні-ні, не применшуй своїх чеснот, Володю: ти не просто поет, ти найкращий з-поміж сучасних українських ліриків – от ти хто!

– Провокуєш, так?..

Він оглянув дружину спідлоба.

(Так-так, тепер вони знов купалися в обопільному щасті, повторно одружившись після жахливих років вимушеної перерви...)

Однак у погляді найкращого лірика з-поміж сучасних українських ліриків не було ні настороженості, ані навіть найменшого сліду напруженості – тільки кохання! Кохання чисте, немов сльоза янгола... Тільки сльоза не смутку, а радості.

Так-так, тепер вони можуть радіти... Більше того – мають на це повне право! Бо заслужили теперішню радість обопільними стражданнями.

– Можливо, і провокую, – жінка послала чоловікові погляд, сповнений кохання, що було віддзеркаленням його власного почуття.

Тільки от наскільки щирим воно було, це чоловіче кохання?..

– Отже, потребуєш доказів, – тепер він задивлявся в глибину її очей дуже-дуже прискіпливо, нібито щось прикидаючи... прицілюючись...

– Гаразд, доведи, – погодилася дружина. Тоді він несподівано, без найменшого попередження перейшов до віршування:

– Як сонце в небі, ти в душі моїй,
Як пісня в полі, в серці ти в мойому.
Так синьо, синьо сяє погляд твій,
Як тихий вечір після дня утоми...

– Це все? – поцікавилася Марія. Володимир заперечно мотнув головою і продовжив з поступово нарощуваним підйомом:

– Ти у крові і в мріях ти моїх,
Торка вітрець кінці твоєї шалі,
І усміх твій, як той хмаринок біг,
Що линуть в даль, не знаючи печалі.

Кудись біжать, співаючи, дроти,
Хвилюється під сонцем стигле жито,
І легко так мені з тобою йти,
І радісно мені з тобою жити.

– А тепер?..

– Тепер усе, – підтвердив він.

– Ну що ж, товаришу Сосюро, – мовила вона стриманим офіційним тоном, – нової Сталінської премії в галузі літератури за цей вірш вам не дадуть, можете навіть не розраховувати...

– Через цілковито зрозумілу причину¹⁸ Сталінську премію не даватимуть вже ніколи й нікому, – уточнив він.

– Враховуючи настільки прикру обставину, спробую хоч якимось компенсувати вам, Володимире Миколайовичу, втрачений шанс.

І немовби згадавши давні часи молодості, Марія рвучко поцілувала чоловіка просто в губи... Але негайно ж слідом за тим відсторонилася й відскочила на доволі пристойну відстань настільки стрімко, що він просто не встиг зреагувати.

– Марійко, кохана моя!..

Чоловік спробував підійти до неї, обійняти за плечі, та вона не дозволила.

– Ну от, знов... – розчаровано зітхнув він і спитав: – Отже, ти й досі ревнуєш?.. Ревнуєш, навіть попри те, що ми знов з тобою удвох.

– Як ти міг, Володю?!

– Марійко, зрозумій, для мене ніколи не існувало жодної іншої! Тільки ти одна в усьому світі...

– А вона?!

– Марійко, але ж тебе заарештували й вислали до Казахстану!..

– А потім і до Західного Сибіру.

– Ну так, до Сибіру. Я спробував... я намагався одразу!.. Але мені сказали, що тебе засуджено за розголошення державної таємниці.

– Мене морили голодом, аби я тільки звела наклепи на всіх вас і на тебе в тому числі! Аби засвідчила, що українські письменники буцімто

готують антидержавний переворот, готуються вбити радянських вождів. Так, мене морили голодом. Казали, що я сконаю в таких самих муках, як багато хто сконав узимку тридцять другого – тридцять третього років. Коли ж зрозуміли, що я мовчатиму – не давали заснути. Вимагали, щоб я стояла в камері на цементній підлозі босоніж і щоб навіть очей не заплющувала...

– Нещасна моя Марійка! Твої чудові блакитні очі завжди стояли перед моїм внутрішнім поглядом.

– Навіть тоді, коли при живій дружині ти одружився втретє в житті?!

Чоловік хитнувся так, ніби отримав потужного ляпаса, й прохрипів:

– Але мені сказали, що ти зникла назавжди. Що не повернешся з таборів.

– Згадай, що коли заарештували того ж таки Остапа Вишню, його Варвара все покинула й подалася слідом за ним! Вона хотіла бути хоч би трохи ближчою до свого коханого.

– Я був хворий. Я дуже-дуже захворів, Марійко. Треба ж було, аби хоч хтось наглядав за мною.

– Так, ця твоя загадкова хвороба... Пам'ятаю, пам'ятаю, ти розповідав, – кивнула вона. – Що ж, Володю, згодна, ти потребував постійного догляду. Але ж для цього не обов'язково було одружуватися, хіба ж ні? Можна було влаштувати, щоб до тебе приходила доглядальниця.

– Ні, не можна. Мене змусили. Поставили умову: ніяких доглядальниць! Поруч зі сталінським лавреатом може перебувати тільки законна дружина, бо я маю бути прикладом, зразком для всього народу. Отож мусив скоритися.

– Таке враження, що ті, хто опинявся за ґратами чи в таборі, іноді були більш вільними, ніж ви всі, разом узяті, які лишилися на свободі, – вуста жінки скривила нервова посмішка.

– В усякому разі, коли мене відправили сюди, в Рай-Оленівку, то я поїхав сам, без неї... без нової моєї дружини.

– Так, Володю.

Вона прекрасно зрозуміла підтекст цього зауваження: «До земного раю я раніше їздив сам, тепер же привіз сюди кохану жінку. А ту, нелюбу, з якою мене змусили одружитися – її до земного раю не возив».

– Марійко, кохана моя...

Чоловік усе ж обійняв її за плечі, проте вона легко розірвала ці сторожки непевні обійми й мовила благально:

– Дай мені трохи отямитися, Володю. Я все ще не вірю в початок нашого нового щастя.

– А коли отямишся, тоді повіриш?

– Можливо, Володю, можливо, – і вона тужливо зітхнула.

Робітничча столова заводу «Дніпроспецсталь», Південне шосе, № 81, Запоріжжя, липень 1955 року

Льонька незадоволено поморщився, подивившись на лопаті величезного вентилятора, що повільно оберталися вгорі попід стелею і майже не впливали на рух розпеченого повітря. Потім тильним боком правої долоні витер спітніле чоло, посипав сіллю й відкусив чорного хліба та пробурмотів:

– Ну, і що ж там далі сталося?

Кілька років тому два подільські шибайголови та троюрідні брати – Льонька Литвак і Рафка Левітін закінчили середню школу, за наполяганням родичів поступили на зварювальний факультет Київського політехнічного інституту і тепер, успішно здавши іспити, проходили останню в житті виробничу практику. Останню – бо восени розпочнеться переддипломна, а в лютому вони мали вже й дипломи інженерні захищати.

І з цим, схоже, могли виникнути певні проблеми: з міркувань оптимізації та раціоналізації навчального процесу інститутське начальство вирішило влити зварювальний факультет до складу значно старшого, поважнішого і принаймні кількісно більшого факультету КПІ – механіко-машинобудівельного. Ясна річ, реформа ця мала суто організаційний характер. Головним було те, що навчальний корпус зварювального факультету і весь професорсько-викладацький склад лишалися на своїх місцях. А те, що поступали вони як «зварювальники», а випускатимуться як «механіки»... То діло таке. Аби лише дипломи позахищати – от що важливо!

«Е-е-е, ні, не кажи, братику! Формальності іноді також свою роль відіграють. Хтозна, як воно далі в житті складеться?.. Можуть і спитати принагідно, як так сталося, що дипломи захищені на мехмаші,

коли ми на зварюванні всі п'ять років відтрубили. Знаю я ці штучки», – зітхав Льонька.

Рафка намагався всіляко відволікти троюрідного брата від безглузвих пересторог – принаймні йому весь час здавалося, що Льонька занепокоєний саме злиттям двох факультетів, а не чимсь іншим. На цей випадок у запасі у молодого чоловіка був один безвідмовний засіб – розповідати якомога більше різноманітних цікавих історій.

Робив він це не без успіху. Коли неіснуючий нині Бог, сидячи у себе на небесах, роздавав їхньому поколінню людей зовнішність, то Рафка Левітін пішов з роздачі явно обділений: приземкуватий, з величезною округлою головою й неправильним прикусом нижньої щелепи, незграбний від маківки до п'ят та ще й із побитим віспою обличчям через перенесену в дитинстві хворобу... І ще й рудий!.. Однак варто було йому розкрити рота й заговорити, як усі вмить забували про його недолугу зовнішність і буквально мліли від захвату, вислуховуючи історію за історією, історію за історією... Де Рафка все це почув?! Ніхто не міг сказати точно. Одне лишалося незаперечним: розповідав він майстерно, з вогником і з неабияким гумором.

Цього разу оповідач особливо старався – адже розважити треба було троюрідного брата, з яким вони пережили безліч карколомних пригод і давно вже стали нерозлийводою. Об'єктом для чергової «хохмочки» Рафка обрав керівника їхньої практики – молодого, проте нібито перспективного співробітника зварювального факультету (а невдовзі мехмашу) Михайла Сергійовича Самотрасова. Щоправда, називати його «Михайлом Сергійовичем» вимагав він сам виключно з міркувань непорушності свого авторитету, студенти ж іменували його поза очі не інакше як «Мишком-Самотрасом» – бо були не набагато молодшими.

Гордий першими кар'єрними успіхами співробітник прекрасно знав про це і був дуже незадоволений зазіханнями на свій авторитет, а тому вирішив витончено помститися підопічним практикантам: хоча офіційно вони приїхали працювати на «За-поріжметалургмонтажі», Мишко-Самотрас поставив їм завдання: відвідати ще кілька інших підприємств і включити розгорнуті довідки про ці відвідини до звітів по Запорізькій практиці.

Цього тижня практиканти мали побувати на сусідній «Дніпроспецсталі» – отак і опинилися під час обідньої перерви в робітничій їдальні. Чим у подібній ситуації міг займатися балакун Рафка?! Природно, розповісти, як іще під час свого навчання на інженера-зварювальника їхній керівник Мишко-Самотряс здавав «тисячі» з німецької мови:

– А сталося те, що Мишко-Самотряс лише тепер такий поважний, що аж жах бере. Зате під час навчання тим ще лобурякою був. Ну, і вивчати німецьку мову йому хотілося приблизно так само, як мені – китайську. Це ж одразу після війни було, про фашистів пам'ять у всіх свіжа, зокрема у нього. А тут «тисячі» з німецької здавати. Як тобі, га?..

– Ти далі давай, далі, – доки троюрідний брат теревенив, Льонька встиг розправитися з холодним пісним борщем.

– Я й кажу, що Мишко-Самотряс придумав таку штуку, що на вуха не налазить. Отже, хтозна як, проте уламав когось перекласти йому німецькі «тисячі» на людську мову, а потім узяв та й визубрив той переклад напам'ять! Як тобі хід конячкою, га?!

– Що, невже всі «тисячі»?! – здивувався Льонька.

– Всі, братику, всі до одної!!!

– Ото пам'ять залізна, – в Льончиному голосі вчувалася недовіра.

– Залізна-то залізна, нема питань. Але ти далі послухай... Отже, визубрив наш Мишко-Самотряс свої «тисячі», прийшов здавати вже під вечір, сів перед викладачкою-німкеню. Вона каже: «Читайте, геноссе Самотрясов». Ну, Мишко наш і почав шпарити напам'ять – тільки очима з боку в бік водить, імітує, старається щосили. І тут... треба ж такому статися... світло згасло, взяло та й згасло...

– Як?!

– А отак, братику: вирубалось! Десь пробки повибивало. Ну, ясна річ, Мишку нашому тут би й зупинитися. Але ж він злякався, що як світло увімкнуть, то викладачка скаже: «Читайте звідси», – а він же може тільки безперервно від початку до кінця... Отож, розгубившись абсолютно, наш Мишко продовжує шпарити напам'ять визубрений текст. Німкеня спочатку не в'їхала, а потім і запитує: «Геноссе Самотрясов, ви що, в темряві бачите?!»

Обидва реготали так, що мало не подавилися їжею. Рафка до того ж регулярно повторював: «В темряві бачите... в темряві бачите...

Отакої». Робітники з-за сусідніх столиків почали з цікавістю озиратися на веселих практикантів. Але зовсім несподівано Льонька припинив сміятися й мовив:

– А знаєш, Рафко... Дарма ми так.

– Що дарма? – не зрозумів той.

– Дарма над Мишком-Самотрясом кепкуємо. Він і справді молодець.

– Ти чого це раптом?! – здивувався Рафка.

– А того, що це добре, що Мишко-Самотряс примусив нас також інші підприємства відвідувати.

– Добре?! Ти кажеш, добре?!

– Кажу, так.

– Та що з тобою сталося, Льонько?! Чи ти від спеки вже зовсім... того?..

– Ех, Рафко, що не кажи, але в Запоріжжі мені сподобалося. Тут же суцільні промислові гіганти, все таке потужне, таке... Отож я й вирішив...

– Що?..

– Після захисту диплому сюди розподілитися.

– Сюди, в Запоріжжя?!

– Так.

– Але ж... У тебе ж батьки в Києві живуть, навіщо тобі Запоріжжя здалося?! Ну, припустімо, я для вас сьома вода на киселі – твій брат троюрідний, мені Київ не світить. Але ти?.. Там же вся мішпоха¹⁹ твоя живе: батьки, сестриця Гатя, дідусь Арон... Ти що, справді перегрівся?! То випий компотику й розслабся...

– Ні, Рафко, я не перегрівся. Це на повному серйозі.

– Але навіщо?..

– У мене мама знаєш яка?

– А яка у тебе мама?! Добра мама, просто прекрасна. Дай боже всякому такої мами, як тітка Соня.

– Вона у мене дуже вольова і принципова, – зітхнув Льонька, підсуваючи до себе склянку з теплуватим компотом. – От у КПІ, наприклад, вона ж мене піти напоумила. Вона, а не хтось інший.

– І що, скажеш, зле тобі від цього зробилося?

– Та ні, не зле, – випивши рідину, Льонька почав виколупувати виделкою зі склянки й їсти розварені фрукти, при цьому не

припиняючи говорити: – Просто я боюся, що мама мене дресируватиме, як те щеня.

– Як ти... Негуса свого?

Рафка про всяк випадок трохи відсунувся, бо знав, що на давню історію про пса-героя троюрідний брат і досі реагує доволі-таки болісно. Однак попри очікування, Льонька відповів спокійно й розважливо:

– Так, як я видресирував свого Негуса. А я не хочу. Що завгодно, тільки не це. Тож проситимусь після диплома до Запоріжжя, це вирішено.

Рафка промовчав, бо при всій своїй балакучості явно розгубився. Тепер він зрозумів нарешті, що останнім часом троюрідний брат здавався надто замисленим, зануреним у себе зовсім не через майбутнє злиття їхнього факультету з мехмашем. Аж ніяк! Насправді Льонька потайки обдумував, як би після диплома розподілитися в Запоріжжя. От же ж хитрун!..

– Тільки дивись мені, не пробовкнись у нас удома завчасно. Не хочу, щоб уся мішпоха дружно кинулася мене відмовляти. То як, не здає брата?..

– Звісно ж, можеш на мене розраховувати. Я тебе не здам нізащо, – кивнув приголомшений Рафка.

– Дякую, братику, – щиро усміхнувся Льонька, – я так і знав, що в разі потреби на тебе можна розраховувати.

Арсенал «Редстоун», околиця Гантсвіла, округ Медісон, штат Алабама, США, 11 вересня 1955 року

– Вітаю, містере Браун!

– Вітаю з отриманням американського громадянства!

– Тепер ви нарешті перетворилися на повноправного янкі!

Ці та інші подібні привітання сипалися на нього звідусіль, немов сніг з неба в ніч на Різдво. Здавалося б, він мав радіти. Справді, надто багато таких, як він і його люди, тепер віддувалися за катастрофу Третього райху, що сталася рівно десятиліття тому. Його ж – Вернера фон Брауна разом з однодумцями – взяв під крильце уряд Сполучених Штатів. Їх прихистили, пригріли, дали можливість працювати й

розвивати проекти, ще в не надто далекому минулому «загострені» проти теперішніх господарів.

Отже, все добре?..

Але ж власне до Космосу йому особисто шлях перекрили!!! Як інакше розцінити ту «маленьку прикрість», що проектування ракети й першого супутника, що має відкрити перед людством новий відлік часу – Космічну еру, – віддали під патронат військово-морського флоту?! А він...

«Містере Браун, прошу правильно зрозуміти мотивацію нашого рішення. Вашу нову батьківщину – Сполучені Штати – потрібно захистити від зазіхань більшовицької Росії. Не забувайте, що Третій райх програв цю Світову війну, але ж особисто ви мали можливість утекти на цей бік Атлантики. Куди збираєтеся тікати тепер, містере Браун?.. Отже, або ви й надалі працюєте над балістичними ракетами – або... Втім, іншого варіанта все одно немає. Навряд чи потрібно пояснювати вам, чим може обернутися перемога більшовизму у всесвітньому масштабі. Цього просто не можна допустити, та й усе. Отже, використайте весь досвід, накопичений за час роботи над ракетами серії «Фау» – і нова батьківщина в боргу не залишиться! А космічні ракети... Нехай ними займаються інші. Повірте, містере Браун, так буде краще і для США, і для людства в цілому».

Що можна на це заперечити, Вернер фон Браун... себто відтепер просто містер Вернер Браун, не знав. Точніше, заперечувати він все одно намагався – просто заперечення ці до уваги не бралися. Головне полягало в тому, що не всю документацію в Пенемюнде вдалося знищити. Очевидно, все вціліло дісталось клятим більшовикам...

На це йому зазвичай заперечували: «Зате нам, містере Браун, дісталися ви з усіма вашими людьми! А це значно, значно краще. Ну от скажіть на милість, що росіяни можуть зробити зі старими кресленнями?! Реально, без зайвих домислювань... Так, вірно: максимум їхніх можливостей – це відтворити вашу ракету «Фау-два» з усіма її недоліками, літак-снаряд «Фау-один» або «Фау-чотири»²⁰. Ото й усе. А що робити з усім цим мотлохом далі?.. Щоб знати це, потрібні ви, містере Браун, з вашими колегами. Мозок потрібний! А мозок у нас... Отже, все добре. Працюйте і не переймайтеся тим, чим не мусите перейматися».

От на які заперечення наштовхувалися всі його попередження. Проте не таким був Вернер фон Браун, щоб спасувати перед труднощами, хай навіть вони і здаються нездоланими. Насправді у нього в запасі був ще один козир, причому дуже серйозний.

Нахилившись до нижньої шухляди письмового столу, він видобув звідти стареньку тоненьку книжечку брошурного типу, на обкладинці якої кирилицею було надруковано:

«Ю. Кондратюк

ЗАВОЮВАННЯ МІЖПЛАНЕТНИХ ПРОСТОРІВ»

Відклав книжечку вбік, вибрав один із зошитів, помічених так само: «Кондратюк Ю. В.» розкрив його й почав гортати сторінки. Зупинився на розвороті, де містився малозрозумілий непосвяченим малюнок: два кола (велике й маленьке) були з'єднані спіраллю. Причому спіраль ця спочатку розкручувалася довкола більшого кола, а потім, досягнувши спеціально виділеної жирної точки між колами, починала, навпаки, зменшуватися, аж доки не зливалася з меншим колом. Під малюнком містився підпис:

Траса міжпланетного перельоту

Саме так, у цьому зошиті містилася неймовірно цінна наукова розробка – теоретичний розрахунок найбільш економної (в плані енерговитрат) траси міжпланетного перельоту, здійснений в'язнем «2106» концтабору, створеного при полігоні Пенемюнде. Про те, що Вернер фон Браун, а від сьогодні новоспечений громадянин США містер Вернер Браун має на руках такий козир, уряд Сполучених Штатів і досі не знав. Поки що не знав... Але якщо його й надалі відсуватимуть від космічних розробок, «милостиво» лишаючи можливість множити проекти балістичних ракет...

Так, цей козир таки доведеться витягти на світ божий. Ні-ні, нічого красти він не буде й навіть не збирається. «Траса Кондратюка» залишиться «трасою Кондратюка». Однак передавши розрахунки в'язня «2106» у розпорядження уряду Сполучених Штатів, новоспечений громадянин США містер Вернер Браун розраховував тим самим оплатити свою участь у Космічній програмі. Дуже-дуже розраховував!

От тільки коли саме оплатити цей рахунок?! Схоже, час поки що не настав. Можна ще трохи зачекати...

Один з аеродромів 50-ї Повітряної армії дальньої авіації, Смоленська область, 8 грудня 1955 року

– Товаришу майоре, сержант Сивак за вашим наказом прибув!

– Молодець, сержанте, оперативно спрацював. Та розслабся ти, не треба переді мною в струнку тягнутися, коли я не скомандував...

Але чудово розуміючи, що це може бути всього лише черговий начальницький виверт, Андрій продовжував стояти по команді «струнко».

– Розслабся, сержанте, ти ж не на параді, – повторив майор Осьмінін, проте безрезультатно. Лише тоді він весело реготнув, з розмаху ляснув розчепіреною долонею по своєму правому стегну й мовив:

– Ти диви, до чого ж хитрий хохол! Знає службу солдатську, знає, чортяка... От скажи мені, сержанте Сивак, чому ви всі, хохли, отакі дурнуваті, але ж і хитрющі – куди там всім другим націям?!

– Не можу знати, товаришу майоре! – відкарбував Андрій.

– «Не можу зна-а-ати, не можу зна-а-ати...» – передражнив його майор. – Все ти знаєш, тільки мовчиш, таїну свою хохляцьку бережеш. Навіть від мене бережеш, чортяко! Ну гаразд, гаразд: вільно! Годі вже в бірюльки гратися, давай-но ділом краще займатися.

Андрій виконав команду «вільно» і спитав уже зовсім іншим – трохи приглушеним голосом:

– То що, товаришу майоре, як завжди?

– А чого це ти шепочеш? Боїся, що хтось нас в ангарі цьому почує?

– Це я так, про всяк випадок.

– «Про всяк випа-а-адок, про всяк випа-а-адок». Ач, який пуганий! Х-х-хех-х-х... – Осьмінін крутонув головою. – Звісно, що як завше. Не лікер-шасі²¹ ж мені дудлити. Це вашої касти напій – техніків, а я ж летюча авіація, з крильцями за спиною, отак.

– Біда в тому, товаришу майоре, що далі відливати вже не можна.

– Що-що ти там кажеш? – примружився Осьмінін.

– Кажу, що далі відливати вже не можна. А раптом перевірка?..

– Ану відставити!

Андрій вмить виструнчився, проте майор лише рукою махнув:

– Я знаю, що ти хитрий хохол, тому во фронт можеш не тягнутися. Але що такий жадібний до того ж – от про це не знав! Не очікував такого від тебе, сержанте, ніяк не очікував.

– Але ж, товаришу майоре...

– Я кому сказав відставити?! – гримнув той і додав уже спокійніше:
– Коротше, сержанте, вскривай. І щоб без теревенів цих твоїх хохляцьких.

Зрозумівши, що чому належить бути, того не оминути, Андрій стягнув з голови солдатську шапку-вушанку, відігнув козирок з «риб'ячого хутра». Акуратно розмотавши нитку й відшпилівши голку, обережно витягнув звідти лезо «Нева» і завмер, ще раз запитально подивившись на начальство.

– Давай вже, не тягни жили з моєї душі.

– А якщо перевірка, товаришу майоре?..

– Не буде ніхто ніякої перевірки взимку присилати.

– А раптом?..

– Ти комуніст, сержанте, чи ні?

– Так точно, товаришу майоре, комуніст.

– Ну, отож як комуніст комуністові, як старший товариш по партії молодшому кажу тобі, що до самого квітня ніяких перевірок боєготовності не буде – отож не буде. Тому відкривай. А далі я розпоряджуся, й тобі видадуть, скільки там його треба для компенсації.

– Ну, гаразд уже, гаразд.

Підійшовши до одного зі стелажів, Андрій зняв з нього величезну темно-зелену каністру, приніс і поставив її на стіл поруч з майором. Потім лезом «Нева» акуратно підрізав пластилінову печатку, відвернув з горлечка каністри металеву кришку з ущільнювачем. Далі видобув з верхньої шухляди столу довгий металевий щуп, занурив у каністру і показав майорові.

– Ну от, до нижньої мітки ще не дістає! – задоволено мовив Осьмінін. – А ти мені тут цілий концерт розвів: «Товаришу майо-о-оре, товаришу майо-о-оре...» – що ж ти так, га?! Хіба ж можна відмовляти начальству, коли у нього душа просить?..

Тепер Андрій відшукав у нижній шухляді дві простенькі алюмінієві кружки, плеснув в обидві спирту з каністри. Кружку, до

якої налив більше, віддав майорові, іншу взяв собі й рапом спитав підозріло:

– А закусити?..

– От за що я також люблю вашу хохляцьку породу, то це за ґрунтовність в усьому, – Осьмінін погрозив сержантові відстовбурченим пальцем. Уставши з-за столу, підійшов до вішака, на якому висіли його шинель і зимова шапка, видобув з кишені, приніс і розгорнув на столі невеличкий газетний згорток. Усередині виявилися чотири кавалка білого (з офіцерської їдальні) хліба, густо намащені жовтим вершковим маслом. Потім мовив: – Гаразд, сержанте, давай-но хряпнемо з тобою по ковточку цього «спірітус віні», бо ми з тобою люди, а не свині!..

Випили й одразу ж закусили білим хлібом з вершковим маслом. Однак тільки-но Андрій примірявся до другого кавалка, як майор застеріг:

– Стривай-но, спершу плесни в кружки ще потроху.

– Але ж товаришу майоре!..

– Відставити! На цьому літаку, зрештою, мені з екіпажем летіти, а ви, техніки, машинерію цю лише обслуговуєте.

– Товаришу майоре!..

– Сержанте, облиш! Ти ж особисто рівень спирту в каністрі перевірів, там ще й на наступний раз вистачить. І не тільки на наступний.

– Наступного разу вже не буде.

– Буде і наступний раз, все ще буде. Давай-но, розливай.

Випили по другій, знов закусили хлібом з маслом. Проживавши свій кавалок, Осьмінін нарешті відкинувся на своєму стільці, кркнув і... зовсім несподівано заспівав трохи хрипким фальшивим баритоном:

– Придет война, и нас с тобой на плаху

В теплушках грязных вместе повезут.

И после первой атомной атаки

На поле труп обжаренный найдут.

И после первой атомной атаки...

Ошелешений Андрій не знав, що й подумати про таку поведінку начальства, тому лише розгублено мовчав. Мабуть, його реакція

розвеселила майора, тому що він раптом перервав спів, посміхнувся і пояснив:

– Це до нас з поповненням осіннім лейтенантика молодого зеленого прислали, він навчив. Лейтенантик тільки після вузу, тамтешні студенти цю пісеньку придумали. Отож давай-но, сержанте, підтягуй приспів. Там усе дуже просто – два останніх рядки. Нумо давай знову!.. Для початку Осьмінін повторив перший куплет:

Придет война, и нас с тобой на плаху
В теплушках грязных вместе повезут.
И после первой атомной атаки
На поле труп обжаренный найдут.

Після чого вони вже удвох повторили:

– И после первой атомной атаки
На поле труп обжаренный найдут.

І далі:

– О нас с тобой грустить никто не станет,
Никто слезинки даже не прольет.
И только, может быть, весной ранней
Сквозь дырку в черепае травинка прорастет.
И только, может быть, весной ранней
Сквозь дырку в черепае травинка прорастет.

– Отака от пісенька, еге ж... «И только, может быть, весной ранней / Сквозь дырку в черепае травинка прорастет». Романтика війни, м-м-мать її!..

Не встиг Андрій навіть жодного слова вставити, як Осьмінін без жодного переходу прорипів голосом, абсолютно несхожим на його звичний баритон:

– Наші якусь особливу термоядерну бомбу випробували. Вже більше двох тижнів тому²². Результати, сержанте, я тобі прямо скажу – закачаєшся!.. Ти ж знаєш, я з фашистюгами повоювати встиг. Я бойовий офіцер-льотчик. Я таке бачив, що... А-а-а, все одно не розповіси. А тут!.. Можеш вірити, сержанте, можеш не вірити, це вже діло твоє. Але якщо ми цими бомбами термоядерними кидатися почнемо!.. А ми почнемо, почнемо неодмінно, я тобі прямо кажу!!! А

термоядерна бомба – куди там твоїй атомній... Коротше, тут хоч одразу на цвинтар лети і сам себе в могилку закопуй, от воно як. І ми ж ці бомби й понесемо!..

– Наші «тушки-шістнадцяті»²³? – про всяк випадок поцікавився Андрій.

– Вони самі, сержанте, вони самі. Це ж стратегічна авіація, кому ж іще возити ці бомби, як не нам?.. І от не знаю... Можеш вірити чи не вірити, як собі хочеш – але вперше в житті мені, бойовому офіцеру стало лячно від однієї думки про те, що за фітюльки ми невдовзі возитимемо на наших «тушках». І, мабуть, уперше в житті мені щось не дуже хочеться літати...

Після цих слів майор замовк, зосереджено розглядаючи дно своєї алюмінієвої кружки. Дві порції чистого нерозведеного спирту м'яко шуміли в голові, все довкола уквітчалось світловими ореолами, віддалено схожими на німби святих. Андрій же прикинув і мовчав, чудово розуміючи, що саме тепер Осьмінін і розкриває причину своєї поведінки:

– Отож скажу тобі коротко, сержанте, що термоядерна бомба ця так фуганула, що аж жах бере! Нам тут кіно привезли, воно не для солдатських очей, воно лише для офіцерів... Допуск, такі справи. Шкода, що ти його подивитися не можеш, а я не маю права розказати, що там і до чого. Бо хоча ти всього лише хитрий сержант-хохол, ти б кіно це зацінив по достоїнству. Вчитися тобі треба, от що я тобі скажу! Якби ж ти офіцером був, а не авіаційним техніком, ми б тоді...

– Нащо воно мені треба, – легковажно пересмикнув плечима Андрій. Справді, якщо судити за маминою долею, то що їй те навчання дало? Нічого, окрім зайвих клопотів. Ну, закінчила вона там щось колись, навіть працювала агрономом в Хомутці – але ж щоб надалі докладати настільки шалених зусиль, аби лише приховати всі ці обставини?! Та ну його, навчання те!..

– Дурко ти, дурко, – зітхнув товариш майор. – От нібито й розумака, і довбешка у тебе шурупає, і хитрий, як і всі хохли – а дурко... У тебе в роду серед батьків-дідів ніяких офіцерів раптом не проскакувало, га?

– Де там! – відмахнувся сержант. – З селян я, з простих, як хліб, селян. Матір то в одному радгоспі, то в іншому. Лише після війни хатньою робітницею до одного полковника прилаштувалася. А

батько... Танкістом він був, механіком-водієм. Спочатку трактористом, потім танкістом. На Фінській війні в танку своєму і згорів.

Насправді Андрій чудово пам'ятав надраєні до блиску офіцерські хромові чоботи, що в дитинстві здавалися просто гігантськими. Пам'ятав і те, як перестрибував укриті по краях тонесеньким блискучим льодком калюжі, повиснувши на витягнутих руках між мамою і татом.

З іншого боку, в мозок назавжди вплавалося пекуче попередження: «Твій тато, синочку, самого товариша Косіора охороняв, його найближчим помічником був. Не мені судити, чого він там накоїв... Але хоч я і записала тебе Андрієм Федоровичем... не дай Боже пробовкнутися, ким він був – тато твій справжній! Тоді й тебе, і мене саму, і Лідку нашу розстріляють!!! І не питає ніхто, що там і як: просто «воронок» приїде – і не стане нікого... Бійся цього, синку. В живих залишишся, тільки якщо боятимешся. Зате виживеш. Отож хто би про що не запитував, стій на своєму: батько-танкіст на Фінській війні загинув, і все тут. Така вже твоя доля, змирися з нею».

Саме так Андрій і робив: в усіх анкетах, долучених до всіх особових справ, брехав про танкіста Сивака Федора Леонтійовича, загиблого на Фінській війні. Хоч на хлопця, який побував в окупації «під фашистами», завжди дивилися косо – зробив усе від нього залежне, щоби вступити в комсомол одним з перших у своєму класі. Потрапивши в армію, майже одразу подав заяву на вступ до лав КПРС і теж домігся свого. А оскільки руки у сержанта Сивака були просто-таки «золоті» – командири його завжди вихваляли і ставили іншим за приклад. Особливо товариш майор Осьмінін, який полюбляв час від часу потеревенити з «хитрим хохлом», попередньо «хряпнувши» спирту, налитого з темно-зеленої каністри.

До речі, про що там товариш майор говорить?

– ...як собі хочеш. Можеш вчитися, можеш не вчитися – то діло твоє. Я тобі просто по-батьківськи рекомендую, зрозумій. Ну так, розумію, що рідний твій батько правильною смертю хоробрих на війні загинув. Але якщо ти до його думки дослухатися не можеш, то хоч мене не ігноруй: тобі вчитися треба! Повторюю: термоядерні бомби – це така пекельна машина, що ми або всю землю до чорта лисого спалимо, або загалом війну зупинимо. Якщо перше, то всі

повиздыхаємо, тоді байдуже. Але якщо друге – от тоді вчися, вчися, вчися, упертюху!.. От скільки тобі ще служити?

– Ще рік.

– От через рік, коли звільнятимешся, хочеш, щоб тобі одразу дали направлення в інститут? От звідки ти призивався в армію?

– З Одеси.

Сказавши це, сержант несподівано згадав осліплого товариша полковника, у якого мама колись працювала хатньою робітницею. Якось мама прийшла від Рувінштейнів дуже засмученою і стурбованою. Андрій тоді довго допитувався, що й до чого, аж поки не добився бодай короткого пояснення: «Ох, синку, синку!.. Схоже, у Пінхаса Шаулевича щось із головою не в порядку, бо він стверджує, що ми всі ледь-ледь уникнули Третьої світової війни з киданням атомних бомб. Я не повторю його слова так само гладко, як він сам казав. Та й не треба... Ну його! Рувінштейни – вони хороші люди, але коли з головою негаразд... Отож забудь».

Андрій і забув. Але ж те, що мама почула від Пінхаса Шаулевича, і те, що він сам щойно почув від майора Осьмініна, – воно ж практично збігалось! То що ж це означає?! Вони ж обидва не просто вояки, але старші офіцери – полковник і майор. Хоча не генералітет, а все ж таки знають дещо більше від цивільних... То невже можлива Третя світова... та ще й атомна?! Чи ця... термоядерна. Розпитати про це товариша майора хотілось докладніше, однак він не наважився. Між тим Осьмінін продовжив своє:

– Отже, ти з Одеси призивався. Ну-у-у, сержанте, Одеса – це ж місто таке... Там або десантників готують, або ж протиповітряну оборону. Якщо ж авіацію нашу брати, то це або Харків, або Київ.

– Нещодавно мама писала, що хоче до Києва повернутися. Власне, ми ще напередодні та під час війни в Лісниках під Києвом жили. Тож мама з сестрою Лідкою хочуть назад перебиратися. Тільки не в самі Лісники, а...

– О, прекрасно, прекрасно! – товариш майор пожвавішав. – Скажу тобі по секрету: нібито є така ідея – на базі КВІРТУ²⁴ авіаніженерів готувати. Нам уже команду дали потроху кандидатів на навчання собі виглядати. Ти саме службу строкову закінчиш – отож і поїдеш із направленням по всій формі! А якщо виключно про цивілку мову вести... Також є в Києві інститут цивільного повітряного флоту²⁵,

якщо тільки захочеш, зробимо тобі направлення туди. Маючи армійський досвід авіатехніка Ту-16, знаєш, з яким задоволенням... Та нема про що говорити!

– Дякую, я подумаю, – дипломатично мовив Андрій.

– Він подумає! Він, бачте, подумає!.. – Осьмінін зміряв його зневажливим поглядом. – Ти таки дурний, сержанте, хоча й хитрий... Ну гаразд, думай собі, доки попереду ще маєш рік служби. На сьогодні все, завершуємо. Давай приберися тут, подрізану печатку на місце наліпи, тоді й підемо. Бо мені хоч до жінки під бік, а тобі ще звідси по морозу до казарми бігти. І дивись мені, не патякай про те, що тут говорилося.

– Так точно, не патякатиму, можете не переживати.

– Та знаю, знаю! Це я просто так, для проформи. А хлопець ти перевірений, надійний.

І Осьмінін по-батьківськи поплескав Андрія по коротко голеній потилиці.

1956 Калиновий кулон

Село Княжичі, Київщина, 6 травня 1956 року

– Ну от, тепер у нашій хаті ніби посвітлішало навіть!

Жінка відступила на пару кроків і з любов'ю та благоговінням оглянула ікону, яку щойно повісила в красному кутку їхньої хати в ласкавих обіймах білого рушника, колись вишитого нею власноруч. Що ж до ікони Господа нашого Ісуса Христа, то її намалював меншенький синок Федько.

Почалася ця історія на Різдво. Тоді ще тринадцятилітній підліток то до хворого батька шкандибав, то за матір'ю чи за старшою сестрою Ганею кульгав і промовляв чи то здивовано, чи прохально:

– А я Бога бачу!.. А я Бога бачу...

Старша сестра зазвичай поралася по господарству, отож лише плечима знизувала, думаючи про щось своє – про дівоче. Матір ставилася до слів меншенького синочка з незмінною увагою... проте не більше: адже вважала себе недостойною давати хоч якісь поради підліткові, удостоєному честі бачити Самого Бога!.. Хай навіть підліток цей – її любий меншенький хлопчик Федько...

Лише батько мовчав, бо мучився через застарілі, ще на війні з фашистами отримані рани, що жахливо розболілися з настанням морозів. Мовчати мовчав, так... Але ж одного разу візьми та й скажи:

– То який він? Яким є Бог, Якого ти бачиш?

– Ну-у-у... Він такий... Такий!.. – спробував пояснити Федько... Та зненацька відчув, що йому бракує слів для будь-яких пояснень, в чому й поспішив відверто зізнатися батькові.

– А намалювати можеш?

– Що? – сторопів підліток.

– Не «що», а «Кого», – виправив батько. – Бога намалюй, Яким ти там Його побачив.

– А-а-а... хіба так можна?

– Синку! Люди ж, мабуть, не дарма кажуть, що краще один раз побачити, ніж сотню разів почути, – Костянтин Кирилович усміхнувся, спостерігаючи за розгубленістю підлітка, і додав: – Я впевнений, що тобі краще намалювати, ніж на словах розказати. Ти ж, бува, майструєш з картоплі, буряка, цибулі та квасолі всякі дивні штуки, а тут намалювати треба. Це ж, вважай, майже те саме.

Коли у батька згодом намагалися з'ясувати, чому він раптом запропонував таке, чоловік лише плечима пересмикував:

– А хтозна! Чомусь та й сказав. Думав, він вугликом на припічку намалює, а хто ж знав, що воно отак вийде?

У будь-якому разі результат виявився геть неочікуваним. Малювати Бога вугликом на припічку Федько не став. Натомість для початку вибрав гладко обстругану дощечку. Потім, дочекавшись свого дня народження²⁶ і набравшись неабиякого нахабства, хитрун навідався додому до самого голови колгоспу і прямо спитав, по-перше, чим розмальовують усякі писані миски, ложки та інший посуд, що продається на ярмарках, а по-друге – чи є щось таке для розпису у них в колгоспі?

Голова довго не міг второпати, з якого дива приперся цей кульгавий підліток і чого він хоче загалом. Коли Федько, мабуть що, з десятого разу нарешті розтлумачив задумане – довго реготав. Можливо, за інших обставин товариш голова надавав би новоявленому «богомазу» копняків і вигнав з хати... Однак надворі стояв уже лютий місяць – «мертвий сезон» на селі. До того ж Федько Тетянич з раннього дитинства кульгав через пошкоджену ногу, а викидати з хати вбогого копняками... Крім того, недобре відмовляти у проханні дивакуватому підлітку із злиденної сім'ї в самий день його народження...

Отож несподівано для самого себе голова мовив:

– Пошукай вдома порожні пляшечки чи там баночки і приходь завтра на госпдвір, подарую тобі дещо.

Коли ж Федько заявився туди, маючи при собі декілька порожніх скляночок з-під ліків, які час від часу купувалися хворому батькові, то найбільшу голова наповнив оліфою, ще в три менші налив потроху червоної, жовтої та синьої олійних фарб і сказав на прощання:

– Візьмеш у матері вапна, яким вона хату білить, або сам зі стін нашкрябаєш, розітреш з оліфою – буде тобі біла фарба. Розітреш сажу з печі – буде чорна. Пензлів не дам – надто жирно, та й нема у нас тонких, а товсті тобі не згодяться. Як мішати фарби між собою – сам розберешся. Перш ніж малювати, пробуй на чомусь сторонньому. Мішай фарби потроху, обачно, бо більше не дам – і не проси навіть. Баночки прикривай – інакше фарба засохне. Все, дуй звідси, богомазе нещасний...

Федько вчинив так, як сказав голова: вапна і сажі нашкрябав з печі, розтер з оліфою – у нього побільшало на дві фарби. Замість пензлів зі скіпок, клаптиків лляної тканини й ниток накрутив з десятків «квачиків». Баночки з фарбою дбайливо прикривав, змішував украй обережно. Щоб робити проби, вибрав ще три менші дощечки.

У перший же день його вправлянь мама поцікавилася, чим таким дивним тхне в хаті, що аж у носі закладає. Підліток відповів просто:

– Бога я малюю. Як тато сказали, так і роблю.

І продемонстрував головну дощечку, на якій саморобною чорною фарбою були обведені нечіткі обриси, всередині наполовину замазані саморобною побілкою. Мати спочатку жахнулася через те, що синок пішов зі своїми витребеньками до самого голови колгоспу. Однак второпавши, що той поставився до Федькової затії прихильно і навіть з

гумором, навпаки здивувалася, скликала все сімейство і показала розмальовану дощечку. Останнє слово, звісно ж, було за батьком. Костянтин Кирилович лише почухав потилицю й мовив:

– Що ж, хай собі старається. Побачимо, що з того вийде.

А вийшло таке, що за два тижні на дощечці постав малюнок чоловіка. Був він немов живий, з темно-русявим хвилястим волоссям до плечей, з довгастим обличчям, невеличкою гострою борідкою і невеличкими вусиками, з піднятою вгору правою рукою, три пальці якої були складені щіпкою, два притиснуті до долоні. Але найдивнішими були три речі: по-перше – матово-прозора, з легеньким рум'янцем на вилицях шкіра, що немовби світилася зсередини, по-друге – проникливі волошково-блакитні, з влучно підмальованими світловими білками очі, що нібито заглядали тобі в душу, й по-третє – жовтувато-променистий німб довкола голови.

Поза сумнівом, це було зображення Самого Бога! У кожного, хто дивився на розмальовану дощечку, мимоволі здіймалася рука для хресного знамення. Навіть у голови колгоспу, якому схвильовані батьки теж показали Федькове творіння... Втім, товариш голова вчасно впорався з власними почуттями, кахикнув у піднесений до рота кулак, мовив стримано:

– Талант. Учитися вашому Феодосію треба, на маляра вчитися, – і дременув з хати Тетяничів швиденько, немов чорт від ладана.

Втім, усі вони були, по суті, малоосвіченими селянами – а от що скаже про все це справжній священик?! Ледь дочекавшись Великодня, матір сімейства відправилася до Києва. Метою поїздки Тетяни Михайлівни була Покровська церква на Подолі: саме там мав правити урочисту великодню службу отець Олексій Глаголев, до якого колись возили Федька і який стверджував, що у хлопця має розкритися якийсь загадковий талант. То чи не хист до малярства мав тоді на увазі священнослужитель?..

З далекої подорожі матір приїхала вкрай щасливою і просто окриленою. Покровська церква і досі працювала, отець Олексій правив там службу, як і раніше. Оглянувши малюнок на дощці, він з неприхованим подивом констатував, що зображення Ісуса Христа відповідає майже всім церковним канонам. Хіба що волосся у Сина Божого зазвичай зображують не темно-русявим, а світло-русявим...

Однак враховуючи, що «раб божий Феодосій» використовував саморобні фарби та й загалом малював ними вперше у житті, його досягнення було просто неймовірним! Тому отець Олександр саморобну ікону після прискіпливого вивчення освятив та передав щасливій матері зі словами:

– Ваш син – художник від Бога. Зробіть усе можливе, аби тільки дати йому пристойну освіту, бо погубити такий талант – це великий гріх. Отож допоможіть йому в ім'я Господа нашого Ісуса Христа!..

Що ж, про це належало подбати в майбутньому, а поки що несказанно щаслива і горда за найменшого синочка жінка повісила ікону в красному кутку їхньої хати, прикрасивши власноруч вишитим рушником.

Дитячий будинок, Білки, Борова Мотовилівка, Київщина, 18 травня 1956 року

– Семене Опанасовичу, як же ми тепер без вас?! Нащо вам нас кидати? Що ми не так зробили, скажіть! Що?..

Вихованці дитбудинку оточили директорський стіл щільним кільцем і закидали запитаннями, що мали аж надто очевидні відповіді. Коли Калабалін нарешті стомився вислуховувати потік прихованих скарг, то на його губах з'явилася слабенька і до того ж трохи сумна посмішка, й лише потім почалися відповіді, одна за іншою:

– Послухайте, давайте будемо серйозними, гаразд?.. Що означає «як же ми тепер без вас»? Працювати я сюди прийшов майже шість років тому, але ж хіба переді мною тут не було іншого директора – мого попередника?.. Отож, що був! А якщо так, то і тепер мене кимсь замінять. Можете не хвилюватися, держава про це подбає.

Що означає «буде не те, що при вас»?! Все, що зроблено – все це ваших рук справа, все в повній відповідності до моїх виховних принципів. Отже, якщо ми з вами висадили тут яблуневий садочок, то він на своєму місці й залишиться, нікуди не дінеться. Чи, може, вважаєте, що в повітрі розчиниться?! Чи я висаджені яблуньки із собою заберу?.. Отож і не треба.

Що маєте на увазі, кажучи, нібито я вас кидаю?! Не кидаю, зовсім ні, аж ніяк. Просто мене на іншу роботу переводять, бо піонерськими таборами²⁷ хтось також мусить управляти. Та й не я один керую

дитбудинком, погодьтесь. От узяти для прикладу мою дружину Галину Костянтинівну: вона ж поки що тут залишиться²⁸ – її звідси ще ніхто не прибирає! Отже, через неї можемо й надалі спілкуватися, якщо тільки захочете. Або от через Левка, який у вас теж вихователем лишається. Зрештою, ви всі грамотні, листи писати вмієте – пошта у нас справно працює, пишть мені листи!..

Хто каже, нібито ви зробили щось не так?! До чого тут ви загалом?.. Просто начальство з республіканського Міністерства просвіти вирішило саме так, а не інакше: «Годі з вас, товаришу Калабалін! Попрацювали тут, у Мотовилівці, – ото ж і годі! Переходьте на інше місце роботи, передавайте свій безцінний педагогічний досвід там». Отак от! А ви кажете...

Приблизно в такому дусі відбувалася вся прощальна бесіда. Семен Опанасович говорив як завжди аргументовано і дуже переконливо. Однак про одне-єдине він все ж таки промовчав: в переведенні на іншу посаду зіграло роль також його особисте бажання. Адже через давню ідіотичну історію з шефським подарунком – килимом, який він нібито привласнив, – у вищих інстанціях і досі періодично зчинявся рейвах. Час був неспокійний: після смерті товариша Сталіна на всіх рівнях змінювалися чиновники, і кожен, хто починав труди праведні на ниві просвіти, вважав своїм святим обов'язком перевірити «зłodійкуватого» директора дитбудинку, який нібито «обікрав» вихованців.

Зрештою Семену Опанасовичу це набридло, і він таки попросив начальство про переведення кудись подалі від Мотовилівки – туди, де підлеглі не пишуть на своє начальство анонімки. Тим паче тепер любителі «паперотворчості» почали додавати до своїх «шедеврів» ще один мотив: нібито «навмисне вбивство» сторожа Завади. Як не прикро це визнавати, але після пам'ятної всім розповіді про подвиги часів Громадянської війни Мокій Кононович настільки розхвилювався, що йому стало зле. Стан старого й надалі погіршувався повільно, але невпинно. Скінчилося тим, що він зліг і більше не піднімався. А потім і помер...

І хоча любителі анонімок прекрасно знали, що розповісти про шпигування в лавах банди отамана Струка Заваду попросив зовсім не директор, а вчитель історії Єрохін, вони з неймовірним ентузіазмом взяли за нову тему. З Калабаліна і без того вистачало слави «крадія» – то невже сюди треба додати ще й тавро «вбивці за змовою»?! Ні-ні,

піти з директорської посади простіше і спокійніше. Так буде краще всім.

Ще багато часу витратив Семен Опанасович, відповідаючи вихованцям. Коли ж запитання скінчилися – мовив:

– Ну все, годі. Мені вкрай потрібно закінчити деякі справи саме сьогодні, отож прошу надати мені таку можливість.

Сумуючи від усвідомлення марності докладених зусиль, діти й підлітки почали залишати директорський кабінет. Як раптом Калабалін відчув, що на нього хтось дивиться невідривно і дуже уважно. Наступної миті їхні погляди схрестилися. Ну так, ну так, це потрібно залагодити невідкладно...

– Гайдамака!

– Так, Семене Опанасовичу?

– Будь ласка, залишся. Нам потрібно зараз же поговорити сам-на-сам, як чоловік з чоловіком.

Дехто з хлопців пригальмував ходу і занепокоєно озирнувся на товариша, однак Льока Гайдамака зробив їм знак, що все гаразд.

– Леоніде, – звернувся до вихованця директор, коли інші вийшли з його кабінету в коридор, – я займався вашою з Любою справою буквально весь останній тиждень і...

– Семене Опанасовичу, а до чого тут Люба? – здивувався хлопець.

– Ви ж тільки мене збиралися всиновлювати, Антон²⁹ саме про це просив...

– Ти дослухай спочатку, а потім вже запитуй, – доволі стримано мовив директор. Переконавшись, що вихованець зніяковіло мовчить, продовжив: – Так, збирався, але ж у підсумку вийшло зовсім не те, на що я розраховував. Вийшло так...

Калабалін подумав трохи, потім мовив:

– Коротше кажучи, всиновити ні тебе самого, ані разом з твоєю сестрою я не можу, бо не маю на те ніякого права.

– Як тобто не маєте права?! – здивувався хлопець.

– А так, не маю. Бо при живій матері...

– Як тобто при живій!

– Отож-бо! З'ясувалося, що твоя мати жива.

– Що-о-о?!

– Те, що чуєш. Жива вона. Жива і здорова. Більше того, живе тут же – в Мотовилівці. Та й загалом, у тебе з Любою тут півсела родичів.

– Не може того бути...

– Ще й як може, – зітхнув Семен Опанасович. – Я тут з твоїм дядьком розмовляв, він усе підтвердив. Насправді ваше з сестрою прізвище – не Гайдамаки, а Голомозі. Батько ваш кадровим військовим був, він загинув, а мати жила всі ці роки поруч з вами. Враховуючи це... – Директор подивився на вихованця із співчуттям: – Як не шкода мені й як не шкода нашому Антону, однак всиновлювати тебе при живій матері означає йти проти закону. Вчинити так я не можу, сам розумієш. Та й ким ти станеш, подавшись слідом за мною? Педагогом?.. Це явно не твоє покликання, хлопче. Отож раджу тобі залишитися в цьому дитбудинку до повноліття – чекати вже недовго. А там... А там житимеш, як доросла людина. Отакі-то справи.

Льоня мовчав, похнюпившись. Бо поки що було зрозуміло одне-єдине: всі його сміливі плани на майбутнє щойно зазнали нищівного краху.

Дачний кут Микільської слобідки ³⁰, Київ, серпень 1956 року

Ох, як же добре, що столиця УРСР розкинулася на живописних берегах Дніпра! Переважно на правому, ясна річ... І тим не менш це прекрасно по самій своїй суті!!! Адже коли ртутний стовпчик термометра вдень долає 30-градусну позначку, повзе дедалі вище й невідомо, де зупиниться, коли міський центр майже готовий розплавитися від літньої спеки, немовби позабута на столі прямокутна пачка вершкового пломбіру між двома вафельками і з білим ведмедем на блакитній паперовій обгортці – в таку погоду існує одне-єдине спасіння: тікати на пляж, щоб освіжитися. І як же добре, що потопаючі в обіймах зелені дніпровські пляжі з дрібоньким золотавим пісочком – вони тут же, поруч...

А ще краще, що на дніпровському лівобережжі розкинулися цілі дачні масиви – Русанівські сади та Микільська слобідка. Винайняти на літо хатку, до якої рукою подати – це ж неоціненна зручність! Тим паче, якщо дача не проста, а з усіма можливими зручностями. Та й збудована з високоякісної цегли... Принаймні Зінаїда Євдокимівна стверджувала саме це, умовляючи чоловіка прийняти відомчий «дарунок долі» в довічне користування. Звідки вона заздальгідь, ще до відвідин майбутньої сімейної власності, знала про такі тонкощі, як матеріал стін?! Хтозна... Та вже на місці товариш Федосов переконався: дружина має рацію – такої цегли в Києві давно вже не виробляють, «дарунок долі» треба приймати.

– Інтуїція. Жіноча інтуїція спрацювала, мій любий, – мило усміхнулася вона у відповідь на здивоване запитання чоловіка. Товариш Федосов лише плечима знизав і про всяк випадок вирішив не докопуватися до джерел жіночої інтуїції. Він просто погодився стати власником сімейної дачі.

І добре, що так – бо невдовзі після історичного XX з'їзду КПРС його спровадили на почесну пенсію, обґрунтувавши цей крок тим, що всі державні органи потребують оновлення, й система держбезпеки нічим не краща. Ніякого особливого кохання між чекістом Федосовим і його благовірною не було, їхній шлюб нагадував швидше діловий союз. Тому, починаючи з цьогорічної весни, чоловік з шиком

розквартирувався на Притисько-Микільській вулиці, тоді як дружина облюбувала собі дачу. Більше того, на Микільській слобідці вона була згодна жити хоч до самої смерті!..

Роз'їзд влаштував обох. Тепер кожен нарешті мав можливість жити своїм життям, зустрічей раз на місяць їм вистачало з головою. Як раптом днями в подільській квартирі задзеленчав телефон, і коли товариш Федосов неквапом, після шести «дзень-дзелеників» нарешті підняв слухавку, то почув у ній тремтливий і якийсь замогильний голос Зінаїди Євдокимівни:

– Приїжджай. З нами біда.

– З тобою? – спробував уточнити чоловік. І почув:

– Ні, з нами обома.

* * *

Звісно, дача – це добре, а дача на Микільській слобідці (себто фактично в межах міста... і не простого міста, а республіканської столиці) – добре і сто разів, і навіть тисячу! Проте, з другого боку, сімейство Федосових неабияк витратилося на ремонт, бо в'їжджати в нові хороми, щоб нюхати запахи попередніх власників, які в'їлися в побілку, стінну фарбу, штукатурку і шпалери, – це не зовсім *comme il faut*³¹, як колись казали в Інституті шляхетних дівиць. Отже, без освіжаючого ремонту було не обійтися. Та й якщо Зінаїда Євдокимівна збиралася жити тут цілий рік, дачний будиночок треба було нашпигувати відповідним чином. А це означало нові витрати.

Особливих проблем з цим не було. Рухоме майно й різноманітний коштовний мотлох, дбайливо знесений додому її першим чоловіком – Пилипом Арсеновичем при арешті в жовтні 1937 року спочатку конфіскували, але як винагороду за співпрацю зі слідством половину повернули потім. Увесь дріб'язок вдалося вивезти із собою в евакуацію, а там вберегти. Та й другий її чоловік – товариш Федосов – у повоєнні роки старався потішити дружину чим міг. Тому принаймні з меблями проблем не мало виникнути, меблів у київській квартирі було навіть з надлишком. Лишалось небагато: якнайвигідніше продати частину сімейного «золотого запасу» і цим коштом оплатити ремонт та переїзд – ото й усі проблеми...

Хоча... Як з'ясувалося згодом, не всі. Зовсім навіть не всі! Бо якщо раніше Зінаїда Євдокимівна переважно скуповувала у надійних

перевічених ювелірів те, що впало в око, то тепер, навпаки, широким жестом викинула на продаж невеличку часточку власної колекції. Надійні перевірені ювеліри не могли скупити одразу все, натомість вони порекомендували дружині поважного пенсіонера-чекіста деяких своїх клієнтів.

От саме поміж цих клієнтів, як з'ясувалося згодом, затесалася паршива вівця на ім'я Ірма. Це була залізнична провідниця років 20—25, на вигляд нібито без особливих прикмет... якщо не враховувати фіолетову газову косинку, яку вона не знімала з голови, навіть попри літню спеку. Але ж хіба можна запідозрити когось у підступних намірах, тільки ґрунтуючись на такій дрібниці?! Зінаїда Євдокимівна й не запідозрила...

Хоча якщо розібратися, то трохи дивним видавався шлях, яким вона потрапила до клієнтки. Адже до ювеліра Ірма прийшла зовсім не для того, щоб купувати: нібито прибираючи чергове купе, вона знайшла простенькі сережки-пусети³² із «самоварного» золота, очевидно, загублені якоюсь роззявою-пасажиркою – отож і шукала, кому б їх продати з вигодою. Природно, за всіма правилами коштовну знахідку треба було здати до міліції... але дівчина конче потребувала грошей, отож і знехтувала службовою інструкцією.

І вже переговоривши з ювеліром про предмет своєї зацікавленості, раптом різко змінила поведінку, побачивши у нього срібні сережки-підвіски з невеличкими гранатами. Згодом ювелір пригадав навіть, що Ірма трохи відсахнулася, та й очі її якось дивно звузились. Проте наступної ж миті дівчина защебетала соловейком.

Виявляється, гроші їй таки були потрібні... тільки не зовсім для себе: наближався день народження найкращої подружки – от саме їй на подарунок вона і збирала копійчку до копійчки, карбованець до карбованця! Ні-ні, сережки-підвіски з гранатами залізничній провідниці навряд чи по кишені, але якби ювелір розповів, хто здав йому ці прикраси!.. А раптом саме там і подарунок для подружки знайдеться?!

Отак Ірма й опинилася у дружини пенсіонера-чекіста товариша Федосова. І тут щебетала вже зовсім інше – біда лише в тому, що Зінаїда Євдокимівна геть нічого не запідозрила! Ні-ні, професію Ірма назвала ту саму – залізнична провідниця. Навіть уточнила, що працює на потягах, які курсують від станції «Дарниця». Але про пусети з

«самоварного» золота навіть не заїкалася, як і про сережки-підвіски з гранатами. Просто сказала, що знайомий порекомендував Зінаїду Євдокимівну, бо в неї буцімто можна розжитися пристойною «ювелірною» за «божеською» ціною.

– Ну, знаєте!.. Мені теж ремонт не задурно зробили, інакше б загалом нічого не розпродувала. То про яку таку пристойну ціну мова?! – підібгала рясно напомажені губи товаришка Федосова. Однак поступово змінивши образу на милість, усе ж продемонструвала намічений до продажу дріб'язок. Хоч як шкода, але примхливу гостю нічого не влаштувало.

– Щось ви занадто перебірливі там, на своїй Південно-західній залізниці, – зрештою фуркнула господиня, не розуміючи претензій. Тоді підступна Ірма і попросила рівним буденним тоном:

– А чи маєте щось із гранатами? Дуже вже я люблю ці крихітні червоненькі камінчики, хотіла би бодай прицінитися.

– Ні-ні, так не піде, ніяких прицінювань! Тільки якщо братимете.

– Ви покажіть спочатку, – резонно заперечила дівчина. Загалом-то продавати цю штучку Зінаїда Євдокимівна не планувала... Та все ж ремонт дачі й подальше безбідне життя на ній чогось коштувало! Отож підвівшись з улюбленого крісла, привезеного на дачу з Києва (та спеціально на честь переїзду наново оббитого свіженьким дерматином), і продемонструвала гості срібний кулончик, що зображував китицю калини (кожна ягідка – манюсінський гранатик, криваво-червоний, немов крапелька крові) на тендітному калиновому листочку, вкритому зі споду дуже натуральними канавками-прожилками. При цьому мовила через губу:

– Тисячу карбованців. І то лише тому, що прикраса срібна, а не золота. І без ланцюжка. Та й камінчики так собі... не дуже. Звісно, якщо ви на камінчиках обізнані.

Хоча якщо чесно, то скидати ціну можна було і до восьмисот, і навіть до семисот п'ятдесяти. Але Зінаїду Євдокимівну надто образила фразочка про «божеську» ціну, тож починати вирішила з тисячі. Як раптом...

– О-о-о, так-так! Ця прикраса варта і тисячі карбованців, і значно більшого, – мовила гостя, прикипівши поглядом до кулончика. І навіть зараз господиня не звернула уваги на те, як дивно змінився не тільки її погляд, але й голос. Просто вона не очікувала, що Ірма настільки легко

погодиться на завищену ціну, тому трохи отетеріла від несподіваної радості.

– За цю прикрасу я б і значно більшу ціну ладна була заплатити, оскільки вона з секретом, – між тим продовжувала провідниця.

– З секретом?! З яким ще секретом... – не зрозуміла господиня.

– А там треба на дві калинові ягідки натиснути, тоді кулон-чик розкриється й на браслет перетвориться.

– На браслет?!

– Ну так, два в одному. І ще отут, у цьому місці, – гостя вказала пальцем, кінчик якого ледь помітно тремтів, – буде вигравірувано два імені. Точніше, одне жіноче ім'я двома мовами. Та ось, будь ласка, дивіться.

І вправно натиснула на дві ягідки китиці великими пальцями обох рук одночасно. Під дією прихованої пружинки кулончик розкрився і просто в руках гості розклався по акуратних канавках-прожилках на споді.

– А ось і воно, ім'я...

Дівчина продемонструвала ошелешеній господині спідню частину тендітного срібного браслетика, вкритого кривавими крапельками гранатів. На одній із секцій було вигравірувано:

מרים

Марі

– Те слово, яке ви не можете прочитати, – це на давньоєврейській «Маріам». «Марія» по-вашому. А «Марі» – домашнє скорочення від нього. Якщо там переставити літери, то з «Марі» вийде «Ірма».

Перелякана Зінаїда Євдокимівна залякла в своєму улюбленому, наново оббитому дерматином кріслі, а гостя якимось аж надто спокійно додала:

– Так, Ірмою мене на честь мами назвали.

* * *

Після погрому 1903 року з Гомеля втік один єврей-ювелір, який згодом оселився в Харкові. Коли його улюблениця – молодша дочка Маріам виходила заміж, то він подарував їй срібні сережки і кулон на ланцюжку, прикрашені криваво-червоними гранатами. При цьому

кулончик, виконаний у формі калинової китиці на характерному листочку, мав секрет: при одночасному натисканні на дві ягідки він розкривався й розкладався в симпатичний браслетик. Що ж до вигравіруваного двома мовами імені...

– Коли ти виростеш і виходитимеш заміж, ім'я ми перепишемо. Шкода, що дідусь не може зробити цього власноруч, але ми знайдемо, хто за це візьметься. Сережки я собі залишу, вони мені подобаються більше, натомість кулон твоїм буде, не сумнівайся.

Чому дідусь-ювелір не міг виправити ім'я власноруч? З цього приводу дівчина коротко зазначила:

– У тридцять восьмому році я була ще надто малою, мені не пояснювали.

А невдовзі розпочалася війна, на фронт пішли всі чоловіки й навіть старша сестра, яка пройшла прискорену підготовку на курсах радистів-операторів. Вдома лишилися тільки Маріам з молодшенькою Ірмою. 24 жовтня 1941 року Харків окупували німці, всіх євреїв і циганів ретельно переписали, а в середині грудня почали відправляти їх у гетто, розташоване на східній околиці в районі Харківського тракторного заводу.

Звісно, їм ніхто не сказав, що в бараках вони проживуть недовго і що їхні життя обірвуться в Дробицькому Яру. Навпаки, спочатку пильність людей приспали повідомленням, нібито гетто невдовзі переведуть кудись на Полтавщину. Та в будь-якому разі Маріам ні на які умовляння й погрози не піддалася, в гетто не поїхала, а вирішила разом з дочкою сховатися у добрих людей. Німцям їх видав чоловік зі шрамом на обличчі.

– Прикметний такий шрам через усю щоку, майже від самого ока і до щелепи, – мовила Ірма, не зводячи пильного погляду з Зінаїди Євдокимівни. Та мимоволі здригнулася, оскільки обличчя товариша Федосова було спотворене саме таким застарілим білуватим шрамом. «На хлібозаготівлях від куркулів перепало. Дякувати треба, що не вбили», – пояснив він якимось і більше до цієї теми не повертався. Як раптом зараз!..

– Ага! Бачу, мерзотник зі шрамом вам не чужий, – задоволено кивнула Ірма. – Цікаво, хто він вам: чоловік чи брат? Чи хтось іще...

– Чоловік, – немов загіпнотизована, мовила Зінаїда Євдокимівна.

– Втім, особливого значення це не має, – сумно всміхнулася дівчина. – Ким би покидьок не був, однак саме він прийшов до нашої схованки на чолі з поліцаями. А як спалахнули його очі, коли мама потихеньку простягнула йому улюблені прикраси і попросила: «Відпустіть!.. Згляньтеся, будь ласка». Прикраси чоловік зі шрамом забрав собі так, щоб інші не бачили. Однак далі спокійно махнув поліцаям – і ті заарештували як мене з мамою, так і людей, які надали нам притулок. Що сталося з цими добродіями, не знаю. Нас же передали німцям.

Далі Ірма розповіла, як уже проти ночі їх повезли в гетто і як неподалік місця призначення мотор автомобіля заглух на грудневому морозі. Тоді молоденький лейтенант наказав водієві розібратися з двигуном і взявся особисто відконвоювати Маріам з дочкою до бараків. Пішки. Практично в повній темряві на околиці міста...

І тут сталося несподіване: відійшовши на достатньо велику відстань, лейтенант раптом наказав обом бранкам зупинитися й заговорив. На щастя, знаючи як їдиш, так і німецьку, мати усе зрозуміла, а також змогла розтлумачити його слова Ірмі.

Лейтенант сказав, що був мобілізований на військову службу в 1939 році з початком польської кампанії і що за понад два роки війни він бачив та робив багато такого, з чим принципово не згоден. А якби не військова присяга, то й не погодився б ніколи. Сказав, що поводження з євреями – це одна з моторошних помилок їхнього фюрера. Сказав, що в душі вірить у Бога, який покарає людей за вчинене зло...

І нарешті сказав головне: якщо одна з бранок зараз же, негайно втече – він навряд чи зможе розшукати її в зимовій темряві на міській околиці. Однак обох відпустити ніяк не може: другу бранку мусить застрелити, аби після не мати претензій від начальства. Бо його й без того підозрюють у неприпустимій для офіцера Великого райху м'якості, через що гальмують просування по службі. Тому другу таки мусить застрелити, однак зробить це, наприклад, поразивши до ста. А далі здійме тривогу. Що ж, та з жінок, яка залишиться, помре максимально швидко.

Він говорив щось іще, проте припинивши перекладати, Маріам упала перед лейтенантом на коліна, обійняла і поцілувала його чоботи,

потім озирнулася до дочки й мовила, мабуть, останнє в своєму житті слово:

– Тікай.

Лейтенант ледь помітно кивнув та почав відлік:

– Eins!.. Zwei!.. Drei!.. Vier!.. Fünf!..

Тоді Ірма кинулася в темряву і щодуху побігла вперед, не розбираючи дороги. Пістолетного пострілу майже не чула: мабуть, відбігла таки далеченько, та й пронизливий вітер звук відніс...

– Брешеш, хвойдо!!! – з ненавистю просичала крізь зуби Зінаїда Євдокимівна.

Дівчина не зрозуміла причину такої реакції й перепитала:

– Як-як?! Брешу?..

– Так!!! Адже всім відомо, що фашисти... Що вони – нелюди!!! Цього просто не могло статися!!! Ти все вигадала, с-с-суко мала!!!

– Присягаюся пам'яттю моєї любої мамуні.

Ірма рвучко поцілувала браслет, потім знов склала його в кулон і продовжила з неприхованою ненавистю:

– Коротше кажучи, до маминих сережок мені не дістатися, проте кулон я забираю, він мій. Мамуня обіцяла, що передарує цю прикрасу мені на весілля... Що ж, доведеться забрати раніше.

– Що-о-о?! Ану віддай сюди!!!

Та від несподівано потужного стусана в груди Зінаїда Євдокимівна відлетіла назад у своє крісло.

– Не смій мене торкатися, сволото!!! – гримнула дівчина. – І не забувай, що я знаю, що твій благовірний здавав фашистам євреїв у Харкові!!! Якщо спробуєте мене розшукати... я вам не заздрю! Усе розповім «органам», нічого не приховую! Уяви, що тоді з вами зроблять!..

З цими словами вона попрямувала до виходу з кімнати. Розлючена стара фурія спробувала кинути їй у спину безсилий прокльон. Умить озирнувшись, дівчина проштрикнула Зінаїду Євдокимівну сповненим презирства й ненависті поглядом, спитала коротко:

– Що?..

Від цього розпеченого, немов вулканічна лава, погляду дружина чекіста мало не задихнулася і навіть схопилася за серце.

* * *

– Ну ти, Зюню, і дурепа!!! Ідіотка схибнута!!! Лахудра гръобана!!! Свиня роздובбана!!! Та тьху на тебе!!!

Товариш Федосов бігав перед дружиною, яка зіщулилася в своєму улюбленому кріслі й перелякано бурмотіла:

– А що я, по-твоєму, мала подумати?.. От скажи, га?! Ми ж познайомилися тільки на самому початку сорок четвертого року, я про тебе нічого докладно не знала, геть нічого!!! Що ж було робити...

– Мозок свій курячий увімкнути, якщо тільки він у тебе є!!! – ревував у відповідь товариш Федосов.

– То я вже геть здуріла, по-твоєму?!

– Авжеж здуріла!!! Йй, бачте, таємницю розкрили, що чоловік носатих і пейсатих недорізаних фашистам здавав, а вона вже й вуха розвісила!..

– То здавав чи ні?! Бо я так і не зрозуміла...

– Здавав – але кого?! Кого здавав, я тебе питаю, дурепо ти така?..

– Ну-у-у, як тобто... – Зінаїда Євдокимівна явно побоювалася відповідати. – По всьому виходить, що цих... носатих і пейсатих. І тих громадян, які надумали укривати... цих... які найрозумніші...

– Ідіотко, геть нічого не тямиш!!! Яких таких громадян?! Яких громадян, я кого запитую?!

– Ра-а-а... Радянських?..

– Яких таких радянських?! Яких радянських, запитую вдруге?!

– Та-а-а...

– Радянські люди або зі зброєю в руках захищали нашу Батьківщину, або знайшли можливість евакуюватися, або пішли в партизани чи підпілля! А всі інші разом з носатими-пейсатими та найрозумнішими включно – це банда зрадників нашої Батьківщини!!! Нащо їх усіх спасати?! От нащо?!

– Отже, ти...

– Я мав завдання, доручене мені Радянською Батьківщиною: увійти в повну довіру до окупантів... в повну довіру, Зюню, розумієш?! А увійшовши – такі відомості постачати, які жодному іншому розвідникові навіть не снилися!!! І я це зробив!!! І все завдяки тому, що здав певну кількість зрадників Вітчизни!!! Бо всі, хто планував під фашистами просто відсидітися – всі вони так чи інакше працювали на підлого ворога, який підступно, без оголошення війни напав на нас!!!

– Отже, виходить, що ця Ірма...

– А ці носаті-пейсаті розумаки так чи інакше були приречені, якщо тільки в партизани завчасно не подалися! Їх просто гріх було не здати!..

– То що ж це виходить?! Отже, твоє керівництво знало, що ти...

– Дурепа ти, Зюню!!! Звісно, всі про все знали ще під час війни!..

– Отже, ця Ірма не являє для тебе небезпеки?

– Не являла. Раніше не являла себто. А от саме тепер стала небезпечною. І все завдяки твоєму, Зюню, глупству!

Товариш Федосов раптом заспокоївся і тепер стояв навпроти дружини, яка тільки і спромоглася пробурмотіти, відчайдушно кліпаючи очима:

– Ти постійно звинувачуєш мене, хоч я й не розумію...

– А що тут розуміти?! Заради їхнього ж блага наша Партія веде людей вперед до комунізму, до загального щастя для всього людства. Однак не всі те щастя розуміють, далеко не всі... Отож Партії необхідні ми – чекісти так само, як чередникові необхідні батіг і пес-помічник, щоб загнати череду в призначену для неї кошару. Але череда не має сумніватися в тому, що чередник і його пес діють на її благо! Хоча чередник час від часу ріже ту чи іншу овечку, робить з неї шашлик, а псові кидає кістки.

Так само наші люди не мусять сумніватися ні в Партії, ані в нас – у чекістах... Однак тепер завдяки твоїй недолугості ця сама Ірма впевнена, що співробітник держбезпеки в разі потреби, переслідуючи Велику Мету, може здати ворожим катам-фашистам декілька дурних обивателів, які насправді зрадили Радянську Вітчизну і тепер хоч с'як, хоч так приречені на винищення! А раптом ця дурепа почне втирати це іншим громадянам – таким же тупоголовим, як ти?! Розумієш, що з того може вийти?..

Схоже, Зінаїда Євдокимівна нарешті зрозуміла, бо її очі округлилися, й вона пробелькотала здавленим голосом:

– Ну-у-у... тоді її розшукати треба!.. І зупинити.

– Уже шукають, – зітхнув товариш Федосов, – проте поки що марно. Уже всю станцію «Дарниця» на вуха поставили – немає там жодної Ірми! Ювеліра допитали – і теж марно. Ну, жодної зачіпки немає!.. Хоч би якась прикмета особлива... Кажеш, косинка на голові навіть у таку спеку?!

– Так! І це дивно, – кивнула Зінаїда Євдокимівна.

– Але під косинкою можна сховати що завгодно: хоч шрам, хоч сивину, хоч чорта лисого!.. Ні, це не годиться. Якщо вона сиротою лишилася – отже, в дитбудинку її виховували. Але не тут, не на Україні – бо тут хазяйнували фашисти. Тоді де шукати – по всьому Радянському Союзу?! Або взяти її приналежність до носатих-пейсатих. Скільки їх у Харкові до війни проживало?! Хто вижив, а хто ні?.. Не зрозуміло геть нічого. Ти її зовнішність хоч би запам'ятала?!

– Є особлива прикмета: очі розпечені, немов диявольське залізо...

– Тьху ти, дурепа!!! – лайнувся товариш Федосов. – У тебе таки з головою не все в порядку... Я питаю про особливі прикмети: шрами, кульгавість... блондинка чи брюнетка?!

– Не кульгала, шрамів не мала. Кольору волосся через косинку геть зовсім не розібрала.

– Отож і ювелір цю стерву не запам'ятав. Ех-х-х!.. – він скрушно зітхнув і додав: – Погано ще, що я тепер на пенсії й не маю тих самих можливостей, що й раніше. І тим, хто лишився працювати, нічого докладно не поясниш: після виступу товариша Хрущова на XX партз'їзді скрізь нові вітри подули, переміни то там, то тут... Отже, треба діяти обережно, щоб собі ж не зробити гірше. Однак можеш не сумніватися: Ірму цю рано чи пізно розшукають і якщо треба... Якщо треба – матку їй вивернуть і замість неї гланди поміж ніг запхнуть, аби лишень мовчала, с-с-сучка жидівська!..

Останні слова товариш Федосов вимовив з неприхованою погрозою. Від того у Зінаїди Євдокимівни аж подих перехопило: ніколи вона ще не бачила свого другого чоловіка настільки розлютованим.

Підходи до мосту Сталіна ³³, Будапешт, ранок 4 листопада 1956 року

І грянув «Грім»...

Ні, грози не було – хіба ж можлива гроза в листопаді?!

Це військові радіостанції передали недільного ранку сигнал «Грім» – і вирішальний штурм угорської столиці розпочався...

...Бо фашизм не мав пройти нізащо!!! Недарма ж бо радянський народ приніс колосальні жертви на вівтар Великої Перемоги над Третім райхом!!! Завоювання, куплені найдорожчою в світі ціною – ціною крові – не можна отак залюбки кидати під ноги світовому імперіалізму та його посіпакам. А вони ж, негідники, зраділи, вловивши слабенький вітерець змін, що повіяв на теренах Радянського Союзу взимку цього року після історичного XX з'їзду КПРС. Так-так, зраділа мразота, заворушилася, розправила плечі, й ось результат: фашистський заколот в Угорщині.

Але зарано зраділи, ох, зарано: Маршал Перемоги товариш Жуков віддав у Москві наказ – передати сигнал «Грім»! Головнокомандувач Об'єднаних збройних сил держав-учасниць Варшавського договору маршал Конєв підхопив – «Грім»!!! І розпочалася операція «Вихор» – нестримна, як стихійне явище, однак, на відміну від нього, продумана і прорахована до найменших дрібниць.

Керуючись мудрими вказівками генія всіх часів і народів – товариша Леніна, розробники плану військової операції «Вихор» неабияку увагу приділили взяттю під контроль мостів через Дунай: адже це мало би забезпечити безперешкодні комунікації між Пештом і Будою, вільне маневрування військами і якнайшвидше захоплення решти намічених планом об'єктів. Звісно, шкода, що висаджений ще вермахтом міст Ержебет досі не відновили. З іншого боку, шлях на виході з нього буквально впирався в гору Геллерт... отож гаразд, обійдеться і без мосту Ержебет!

Але хоча ланцюговий міст Сечені та міст Маргіт, наприклад, були важливі тому, що немовби охоплювали з обох боків будівлю парламенту (саме там, згідно з наявними відомостями, отаборився голова угорсько-фашистських заколотників Імре Надь), тим не менш, першочергову увагу радянське командування приділило

найпівнічнішому з переходів – мосту Сталіна. Ясна річ, узяти його під контроль було бажано із суто ідейних міркувань: це мало би показати кривавим бандитським недобиткам, що, попри знамениту хрущовську промову та курс на розвінчання сталінського культу особи, справа Вождя і Вчителя, Батька Народів (і таке інше, і таке інше) все одно живе і перемагає!..

Саме тому, коли о 05:15 недільного ранку на хвилях Сольнокського радіо голова новоствореного Революційного робітничо-селянського уряду товариш Кадар звернувся до великого радянського народу з проханням про інтернаціональну пролетарську допомогу, до мосту Сталіна рушила ударна штурмова група, посилена танками зі складу 8-ї механізованої армії генерал-лейтенанта Бабаджаняна. Вони були вже на підході до об'єкту, як раптом...

Як раптом сталося непередбачуване: невеличка і простенька, ледь помітна в темряві барикада огризнулася спочатку недружним гвинтівочним вогнем, а одразу після того й пострілом чи то з фашистського фаустпатрона, чи з імперіалістичної американської базуки. Запалав підбитий радянський бронетранспортер... і в мінливих відблисках полум'я солдати розгледіли над барикадою незвичайний прапор, не схожий на жодні інші: згори криваво-червоний, знизу глухо-чорний.

БАНДЕРІВЦІ?! Тут, у Будапешті?!

Мало того, що цих гітлерівських підлабузників ось уже дванадцятий рік не могли викурити з теренів Західної України, де вони тероризували місцеве населення, робили атентати над активістами й народною інтелігенцією, підло стріляли з-за рогу в спину червоним бійцям і командирам – то ще й на береги Дунаю припхалися, щоб кинути братську Угорщину на поталу світовому імперіалізму?! І тут вони розраховують творити свої чорні справи – насамперед завадити радянським військам узяти під контроль важливий в усіх відношеннях міст... Ну, кровопивці, не буде вам пощади!!!

З-за палаючого бронетранспортера викотився танк Т-54 і одразу ж на ходу вгатив по барикаді 100-міліметровим осколково-фугасним снарядом, який ліг праворуч з невеликим перельотом. Невідомо, чи мали кляті фашистські посіпаки ще й інші протитанкові заряди. В усякому разі вогонь не припинявся, отож танк якомога швидше зробив

другий постріл – і тепер вже снаряд поцілив точно! Третій постріл довершив справу.

Убезпечити радянських героїв від сумнозвісних пострілів у спину мала група десантників, додатково посилена співробітником КДБ. Коли один з бійців, посланих до розбитої влучним вогнем бандерівської барикади, озирнувся, заклично махнув рукою і гукнув:

– Тут живий є! – до нього кинувся немолодий вже чекіст.

І тут сталося щось малозрозуміле. Побачивши один одного, напівживий від наскрізної рани черева бандит і лейтенант КДБ одночасно скрикнули:

– Юрко?! Ах ти ж!..

– Льошко?! Ти як тут!..

Негайно бандерівець відірвав праву руку від кровоточивої рани і спробував підхопити армійську фінку, що валялася поруч на асфальті. Чекіст же стрибнув уперед і впав на пораненого мерзотника, лівою рукою намагаючись перешкодити йому вхопити ніж, а правою потягнувшись до своєї кобури з пістолетом. Після кількасекундної боротьби пролунав постріл. Скривавлена права рука бандита різко сіпнулася й завмерла, тоді як чекіст повільно піднявся спочатку на коліна, потім на повен зріст, витягнув вперед руку з пістолетом, прицілювався й всадив бандитові другу кулю точно в чоло. Тоді плюнув на його труп, просичав крізь зуби:

– Тепер вже точно не оживеш, падло...

І тільки тоді почав обтрушуватися від крові, бруду, піску й асфальтового кришива, утвореного після вибухів.

* * *

– Що-о-о?! То ти... ти!.. Ти ходити можеш?..

Виряченими від здивування очима Олексій дивився на товариша, який доволі рівно й міцно тримався на ногах, хоча досі стверджував, що у нього роздроблені обидві гомілкові кістки.

– Можу, як бачиш, – похмуро пробурмотів Юрій, після чого холоднокровно вистрелив товаришеві (від цього моменту колишньому) в груди. Сила пострілу відкинула Олексія далеко назад. Підійшовши якомога ближче, Юрій схилився над нерухомих тілом і переконався, що явні ознаки життя у щойно підстреленого відсутні.

Звісно, у вересні 1941 року, наступного дня після жорстокого бою за село Черневе в березовому гайочку, що на лівому березі річки Клевені, треба було поводитися розважливіше. Якби Юрко Мендрунь тоді переконався, що після його пострілу Олексій Учень залишився живим, все склалося б зовсім по-іншому: він би витратив ще один набій – тоді його колишній товариш не потрапив би в німецький полон і не пройшов би концтабір Майданек. А вже там не потоваришував би з іншими українцями – палкими адептами національно-визвольної ідеї, не влився б після звільнення до лав бандерівської ОУН... а отже, не опинився б серед тих, хто рано-вранці в неділю 4 листопада 1956 року обороняв підходи до мосту Сталіна в Будапешті від радянських військ, які докладали всіх можливих зусиль для придушення Угорського повстання.

Але восени 1941 року на лівому березі Клевені в березовому гайочку Юрко Мендрунь зробив те, що зробив. Ну так, насправді кістки його ніг не були перебиті – напередодні фашистські кулі всього лише прошили м'язи. Тому пересуватися він і справді міг, хоч би й кульгаючи по черзі на обидві ноги. Просто вдаючи повну неспроможність, заощаджував сили – тому його всю дорогу тягли на собі товариші.

З іншого боку, рани відчутно боліли, і присісти біля підстреленого, щоб помацати пульс або перевірити наявність дихання, він би навряд чи спромігся, навіть якби й хотів. Юркові ситуація видавалася обнадійливою. Перевдягнутого в цивільне Артемку Рідкодуба вони відіслали зробити розвідку – той перебував десь далеко. У короткій сутичці з парою німців, які наштотхнулися на групу поранених радянських бійців, загинули всі – як вороги, так і Єгор Андрійчик з Макаром Білястим.

До останнього моменту в живих лишилися двоє – Юрій Мендрунь та Олексій Учень. З чотирьох набоїв у комісарському ТТ один був витрачений на фашиста, інший – на збереження таємниці бійця Мендруня. Тому, щиро радіючи неймовірному везінню, Юрко сховав до своєї протигазної сумки пістолет з двома останніми набоями, підібрав із землі якусь ковіньку і, помітно кульгаючи, пошкандибав геть. Ніякої зброї у мертвих фашистів не взяв: ті, хто знайде тіла на галявині в гайочку, мають бути впевнені, що радянські бійці та німці постріляли один одного, тоді як зникнення, наприклад, німецького

карабіна засвідчило б, що хтось забрав його з місця сутички. Тоді фашисти захочуть прочесати березняк – а він на прострелених ногах (хоч і з вцілілими кістками) від переслідувань не втече...

Що ж до Льошки... Нехай вибачає, але на війні виживають більш спритні й більш везучі. Їм дістається життя. А тих, хто загинув – їх називають героями, їхні подвиги оспівують в піснях. І нарешті, за їхню смерть мстяться підлим ворогам. Якщо Юрко Мендрунь вижив, то за героїчну смерть товаришів (з Олексієм Учним включно) він помститься фашистам. Але все ж таки насамперед спробує розшукати Жорку Храпливого – підлого перебіжчика, зрадника Радянської Батьківщини!..

* * *

– То... товаришу лейтенанте, ви... Ви, що, знали... цього?

Командир групи десантників ошелешено, але водночас якось підозріло дивився на чекіста, який все ще приводив до ладу свою шинель.

– Так, знав, – спокійно підтвердив лейтенант держбезпеки Мендрунь. – Воювали ми колись разом ще в сорок першому. На Сумщині це було, є там таке село Черневе... До речі, як не дивно, але генерал-лейтенант Бабаджанян тоді також був нашим командиром, от тільки командував він ще не механізованою армією, а всього лише полком. Та й звання мав лише майорське. Але все ж таки дивно, хіба ні?..

– А-а-а... цей? – командир десантників кивнув на мертвого бандерівця.

– А цей був рядовим необученим, як і я сам. От поглянь сюди...

Схилившись над небіжчиком, чекіст щосили смикнув убік комір його куцого пальтечка, потім розірвав сорочку і, побачивши праворуч на грудях, ближче до плеча застарілий шрам, пояснив:

– Воно, падло таке, здатися фашистам хотіло, ото ж я його і пристрелив. Тобто тільки думав, що пристрелив, а насправді це стерво вижило. І судячи із сьогоднішніх подій – таки пішло прислужувати ворожим недолюдкам. Що ж, у сорок першому році я його не добив, довелось робити це зараз.

– А ви?.. Тоді... тепер... потім, після того...

– А я стільки на криваві звірства надивився, проїжджаючи додому через Західну Україну, стільки!.. Вони ж у Стрию, наприклад, просто при мені людей на залізничній платформі розстрілювали й вішали, я від цих бандюків тоді ледь відбився. Отож, діставшись додому, не зміг перетворитися на цивільну галушку, тому зрештою пішов служити до держбезпеки, на лейтенанта навіть вивчився. Бо з цими тварюками треба боротися!.. Розпеченим залізом їх випалювати!.. Всіх до одного, без жалю!..

Чекіст якось по-звірячому загарчав, потім додав:

– Ну що ж – вважай, вони таки догралися. Не за ними – за нами правда, за нами сила, за нами й перемога! Ми всіх цих вилупків винищимо, я в тому ані на краплю не сумніваюся.

Після цих слів і лейтенант держбезпеки Мендрунь, і командир десантників, і бійці їхньої групи перевели погляд на міст Сталіна, яким на другий бік Дунаю переправлялися героїчні радянські вояки.

Дача Олександра Довженка, селище Переделкіно, Московська область, 25 листопада 1956 року

– Юленько! Юленько!..

– Що, Олександр, «швидку» викликати нарешті будемо?

– Ні-ні, тільки не це...

– Але чому?! Знаєш, я боюся...

– Не бійся, Юленько, не треба. Точніше, не того треба боятися.

– Знов ти за своє?! Олександр, давай-но поводитися розважливо.

Ти ж не маленький хлопчик, здається. Онде голова вся сива...

– Люба моя, ти прекрасно знаєш, що посивів я ще в тридцятому році, як «Землю» мою шельмували.

– Та знаю, знаю! Пам'ятаю й не забуду ніколи.

– Не забудеш, Юленько, не забудеш. А тому дай мені сказати...

– Знов ти про цього Чоловіка-з-Люлькою, так?! Знов?!

– Ти Артеменка маєш на увазі?

– Його самого, – щоб зайве не дратувати хворого чоловіка, Юлія Іполитівна відвернулася й лише тоді невдоволено підібгала губу.

– А Никифор Кузьмич тут ні до чого, між іншим.

– Невже?..

Вона кинула на чоловіка недовірливий погляд, бо теперішні негаразди з серцем у Олександра Петровича розпочалися після знайомства з цим навіженим будівельником, який свого часу надумав протестувати проти спорудження Каховського водосховища. Довженко спеціально декілька разів їздив у відрядження кудись на Херсонщину... в Цюрупинськ, здається... чи в Нову Каховку... вивчав Великий Луг перед затопленням. Він ще з товаришем Корнійчуком на цей предмет зустрічався і довго обурювався, чому для отримання дозволу на цю роботу режисерові треба неодмінно йти до голови Спілки письменників...

Так, було, було.

Отож саме в одній з поїздок просторами Південної України він і познайомився з цим самим Артеменком. Коли точно це сталося? Важко пригадати. Хіба що за щоденниковим записом:

«Наше нове море – наше нове горе

Так народ говорить про море»

Раніше, до їхнього знайомства, Олександр Петрович дивився на проект спорудження Дніпровського гідрокаскаду значно позитивніше, ніж після. Щось таке цей Артеменко нарозповідав... Щось жахливе. Щось про підірвану в 1941 році греблю Дніпрогесу, про масову загибель людей в Запоріжжі внаслідок цього і про жахливі руйнування, спричинені по обох берегах Дніпра гігантською хвилею.

Після однієї з таких зустрічей Довженко і зробив той пам'ятний запис. А тут ще сама можливість зйомок «Поєми про море» раптом стала сумнівною через кошторис, немилосердно покромсаний бюрократами з Міністерства культури. От цікаво, як на виділені з барського плеча жалюгідні копійки можна зняти повнометражний ігровий фільм?! Їм у Мінкульті легко говорити: «Думайте, товариші, думайте. По своєму ліжку простягайте ніжку, як каже мудрий наш нарід!.. Адже перед радянським соціалістичним господарством стоять також інші завдання, не менш важливі, ніж ваше кіномистецтво».

І от нарешті сталося: настав перший знімальний день нової картини... Однак через погане самопочуття Олександр Петрович так і не виїхав з дачі. Юлії Іполитівні довелось телефонувати на кіностудію та скасовувати сьогоднішні зйомки, а потім ходити навшпиньках довкола чоловіка, який забувся у важкому неспокойному сні. Оце

щойно прокинувся – і любляча дружина стоїть на колінах біля хворого...

– Ні-ні, Юленько, кажу тобі, що Никифор Кузьмич тут ні до чого. Хоча... Хоча непрямо – так, мабуть, десь трохи дотичний.

– Овва, знаю я це «трохи» й «мабуть»! – не стримавши потужних емоцій, вона обурено сплеснула руками.

– Не вередуй, моя люба, не треба. Тим паче, якщо я сказав «дотично», то так воно і є, – заперечив чоловік. – Никифор Кузьмич мислить усе ж не настільки масштабно. Ну так, стосовно Дніпровського і Каховського водосховищ він в курсі справ як безпосередній будівельник. Адже він навіть відсидів через те, що намагався протестувати. Нехай небагато, нехай всього лише три роки – але ж відсидів!..

– А може, не варто зараз...

– Ні-ні, Юленько, кажу ж тобі: всього лише двома штучними морями проблема далеко не вичерпується! Дніпровське і Каховське водосховища – це охвістя гідрокаскаду, який хочуть побудувати вздовж русла Дніпра по всій українській території. Мало хто уявляє, чим насправді є гідрокаскад. Затоплення плодючих українських земель, знищення наших сіл разом зі старовинними церквами та з могилами наших предків – так, це колосальна трагедія, непоправна втрата... Але ж це ще не все, далеко не все, Юленько!.. От, скажімо, той-таки Никифор Кузьмич просто боїться уявити, чим може обернутися катастрофа на каскаді в цілому. На всіх морях, на всіх греблях. А я уявив... Точніше, щойно побачив сон про це.

– Сон? І що ж то був за сон... – Юлія Іполитівна дивилась на чоловіка з неприхованою тривоگوю.

– Чи знаєш ти, Юленько, що найвище за течією дніпровське водосховище планують побудувати просто над Києвом? Чи знаєш, що сталося в Запоріжжі після підриву греблі Дніпрогесу в сорок першому році? Отож уяви, що те саме сталося зі столицею УРСР...

– Олександр, не треба...

– Але ж саме ці руйнування мені наснилися!!! – чоловік ухопив дружину за руку настільки міцно, що вона не могла вирватися. – Більше того, водяний вал з Київського моря переливається далі – в наступне водосховище. Якщо тамтешня гребля чи дамба не витримують, тоді вниз за течією помчить уже подвійна порція води! А

далі потрійна... аж поки весь той вал не вихлюпнеться в Чорне море... Уявляєш, що мені наснилося?!

– Кажу тобі, припини. У тебе надто бурхлива фатазія художника. Ти краще не про дурний сон думай, а про зйомки нового фільму.

– Ні-ні, Юленько, «Поєму про море» я зняти вже не встигну. Ти її зніматимеш, вже як мене не стане.

– Олександр, та що ти таке верзеш?! Ти сам!..

– Не сперечайся, я так відчуваю. А про весь каскад морів людям розповість один хлопчик. Він уже народився... його звать...

Раптом губи Довженка посиніли, він стиснув руку дружини просто з неймовірною силою і прохрипів:

– Кредо!.. Хлопчик каже: «Розповісти про каскад – таке моє КРЕДО!..»

Тоді його пальці раптом заслабли, обличчя скривилося, Олександр Петрович прошепотів ледь чутно:

– «Швидку»... серце...

І знепритомнів. Юлія Іполитівна підхопилася з колін і негайно помчала до телефону. Тільки б «швидка» встигла приїхати сюди, в Переделкіно. Ну чому, чому Олександр Петрович на захотів лишатися в Москві, чому попросив привезти його сюди?! Так, звісно, тут і повітря чистіше, й шуму ніякого. Але ж, з іншого боку, спробуй-но дістатися з дачного селища до лікарні!.. В такій ситуації мимоволі засумніваєшся, де краще перебувати: тут або все ж таки в місті?..

Втім, тепер не час думати над цим. Тепер має значення одне-єдине: тільки б «швидка» встигла доїхати!!! Тільки би встигла!..

1957 Остання шана

**Каховський завод металоконструкцій, вул. Пушкіна,
№ 109, Каховка, 8 квітня 1957 року**

Вихід на роботу в понеділок зранку – річ не надто приємна, особливо коли тобі всього лише 23 роки: позаду один-єдиний вихідний на тиждень, попереду цілих шість робочих днів... А тут ще специфікацію ніяк не вдається докупити звести – чорти забрали би цей ідіотичний документ! Дякувати Ісидору Мартиновичу, що позавчора вже близько четвертої години дня змиловився і мовив заспокійливо:

– Кешо! Давай-но закруглятися й додому збиратися, бо субота все ж таки. Хрін уже третій з пробормом на ту твою дурнувату специфікацію, чорти б її забрали – в понеділок її доробиш.

– То ви ж самі мене підганяли, бо ми проект закрити не можемо... – почав технік, однак начальник був категоричним:

– Ходім вже додому, кому кажуть!!! Проект все одно в понеділок здавати доведеться, сьогодні, однак, не встигнемо. Тільки дивись мені!..

Ісидор Мартинович скривив губи, зсунув брови до перенісся, продемонстрував підлеглому кулак і попередив:

– Тільки диви, щоб максимум до одинадцятої нуль-нуль специфікація була вивірена до останньої коми! Інакше... сам розумієш.

Отож сьогодні технік прибіг на роботу, вже маючи відповідний настрій, як раптом почув категоричне:

– Кешо, на тебе в «першому відділі»³⁴ давно вже чекають і ніяк не дочекаються, зайди туди, будь люб'язний.

– А-а-а... як же специфікація? – спитав він. Однак прихований натяк на спротив навіть у такій от безневинній формі вмить зірвав бурю палкого начальственного гніву:

– Нумо взяв ноги в руки та й побіг у «перший відділ», хрін на тебе третій з пробормом!!! Чим швидше там усе владнаєш, тим швидше специфікацію свою доб'єш!!! І дивись мені, щоб...

Проте не дослухавши, які нещастя збирався наобіцяти на його голову керівник проекту, технік уже поспішав широким кроком до головного корпусу. Звісно ж, «перший відділ» нікого не смикатиме просто так, через якісь несуттєві дрібниці в понеділок зранку. Отже,

сталося щось таке, що заслуговувало на теперішній виклик. Тільки от що саме, цікаво дізнатися...

– Чи можна зайти? – спитав він ввічливо, коли після стуку в двері зазирнув до кабінету... і вмить розгубився, замість знайомого «особіста» побачивши там сивочолого, вдягненого в цивільне чоловіка, який дуже скидався на двічі сталінського лавреата Сергія Лук'янова в ролі міліцейського полковника Афанасьєва зі «Справи Румянцева»³⁵.

– Громадянин Буштинець? – замість дозволу заходити спитав той.

– Так, а-а-а...

– Вікентій Пилипович?

– Так.

– Доброго ранку. Заходьте, будь ласка, тільки двері за собою причиніть, бо я не хочу, аби нашу розмову почув кожен, хто в цей час може випадково пройти коридором повз цей кабінет.

– А-а-а...

– Це я на вас чекаю. Заходьте вже і причиніть нарешті двері.

Вловивши в голосі «полковника Афанасьєва» (ну, а як ще можна було назвати незнайомця?!) легенькі нотки невдоволення, Кеша поквапився виконати те, що від нього вимагали.

– Сідайте навпроти мене, будь ласка.

Він опустився на гостьовий стілець і завмер в очікуванні невідомо чого.

– Як справи, Вікентію Пилиповичу, що скажете?

– справи?.. Кгм-м-м...

Оскільки «особіст» був чужинцем, а не своїм, технік не знав, чи можна пожалітися на нелади зі специфікацією. А раптом це буде розцінено як розголошення таємниці сторонній особі?! Тому відкашлявшись, він мовив:

– справи могли б бути і кращими.

– Могли б бути кращими, якби?..

«Полковник Афанасьєв» дивився на Кешу нібито цілком прихильно... але ж прихильність ця могла бути оманливою! Ще й як могла. Проте, вирішивши дотримуватися обраної лінії поведінки, технік мовив стримано:

– А розповідати незнайомим людям про поточний стан справ докладніше мене ніхто не уповноважував.

– Ова! Ти диви, які ми суворі, – посміхнувся незнайомець. Цієї ж миті двері кабінету відчинилися, всередину зазирнув заводський «особіст» і мовив, зітхнувши з полегшенням:

– А-а-а, то він вже тут, цей ледар! А я ж його шукаю, шукаю...

– Так, Петю, громадянин Буштинець вже прибув у моє розпорядження. Я сам попередив його керівника проекту, а тому прикрий-но двері, щоб ми могли спокійно переговорити сам-насам... наприклад, десь півгодинки.

Заводський «особіст» негайно зник, двері закрилися. Технік же мовив дещо стурбовано:

– Отже, цілих півгодини...

– Прикидаєте, чи встигнете зі специфікацією до одинадцятої? – знов посміхнувся «полковник Афанасьєв».

– Як, ви і про це знаєте? – здивувався Кеша.

– Ну-у-у, якщо я сам особисто попрохав Ісидора Мартиновича, щоб він якомога швидше забезпечив нашу зустріч, то мав же поцікавитися заразом і тим, як це вплине на поточну роботу. Бо маючи повноваження на зустріч з вами, тим не менш, я не уповноважений зривати поточну діяльність вашого заводу в цілому. А тому давайте ближче до справи.

– Давайте, – якомога бадьоріше погодився молодий чоловік.

– Якщо так, тоді скажіть, будь ласка, чи не набридло вам займатися всякими нісенітницями на кшталт цієї от вашої специфікації?

– Але ж навіть з нею заминка вийшла...

– Дурниці, Вікентію Пилиповичу, все це дурниці! Ваше безпосереднє начальство в особі Ісидора Мартиновича ставиться до вас в цілому добре. Можна навіть сказати, схвально ставиться. А тому...

– Але ж на посаді техника другої категорії я просто приречений виконувати тільки таку роботу, а не якусь іншу.

– «Прире-е-ечений»!.. Пхе, – передражнив «полковник Афанасьєв».

– Що за поховальний тон, молодий чоловіче?! У ваші-то роки...

Кеша трохи подумав, перш ніж відповісти:

– Можливо, ви не в курсі, хоча... якщо мене викликали сюди по лінії «першого відділу», то мусили б знати, що вищої освіти мені не бачити, як власних вух без дзеркала. А без вищої освіти я так і сидітиму в техниках аж до самої пенсії.

– Це зовсім не обов’язково, Вікентію Пилиповичу. Якщо тільки ви добре читаете німецькою, то прошу ознайомитися. Якщо ж ні...

«Полковник Афанасьєв» нахилився, підняв з підлоги й поставив на стіл чорний шкіряний портфель, видобув звідти і простягнув Кеші якусь газету, після чого додав з нотками співчуття в голосі:

– Отже, якщо німецькою ви читаете погано, то повідомляю, що понад два тижні тому ваш батько – Буштинець Пилип Маркіянович тихо спочив у бозі, до останнього дня свого проживши в швейцарському містечку Кегисвіль, розташованому в напівкantonі Обвальден. Ось некролог.

Однак відштовхнувши часопис, Кеша просичав крізь зуби:

– Отже, подох нарешті, с-с-собака!..

І було в його словах стільки непідробної ненависті, що «полковник Афанасьєв» аж відсахнувся та пробурмотів:

– Ну-ну, молодий чоловіче! Ви чого це?! Не можна ж так на батька...

– Я його ненавиджу.

– Через що, дозвольте дізнатися?

– Бо ця сволота зрадила нашу Радянську Батьківщину. А також через усе те, що натерпівся я... і, мабуть, ще більше – моя нещасна матуся.

– Ну-ну, молодий чоловіче, облиште це, – махнув рукою «полковник Афанасьєв». – Ви маєте розуміти, що час був такий... Дуже непростий час, скажемо відверто: тут фашисти напірають щосили – а тут, бачте, цілий заступник директора Інституту електрозварювання, член-кореспондент республіканської Академії наук та професор кафедри зварювання Київського індустріального інституту, винахідник електромагнітного вібрографа і вдосконаленої голівки для зварювання під флюсом відкритим електродротом всього лише сім’ю встигає з Києва евакуювати, сам же, невідомо з якого дива, лишається під німцями.

Вдумайтесь тільки: замдиректора, членкор і професор – це ж не пересічний лаборант! Він має такі знання в царині зварювання, що фашистам дуже навіть згодяться. Наприклад, якщо йдеться про зварювання товстолистової легованої сталі під флюсом... Ви хоч розумієте, що йшлося про перевагу радянського танкобудування над фашистським?! А мати кращі танки для одної зі сторін протистояння...

– Я все розумію, товаришу полковник.

– Між іншим, я всього лише капітан держбезпеки, – посміхнувся «полковник Афанасьєв». – Посилати до вас у відрядження цілого полковника... це вже якось занадто, знаєте.

– Ой, вибачте, – зніяковів Кеша, – це у мене так... ненавмисно вирвалося. Вибачте, я не хотів вас... переплутувати.

– Гаразд, облишили це. Я просто хотів сказати, що ви, Вікентію Пилиповичу, не маєте ображатися ні на кого: ні на Батьківщину, ні на нас, її вірних відданих охоронців. Бо цілком природним виглядало негайне затримання вашої матері на предмет перевірки, чи не пов'язана вона раптом з чоловіком, який і замдиректора, і членкор, і професор. А вас, малолітню дитину, куди накажете дівати? Скільки вам у сорок першому виповнилося?

– Сім років.

– От бачите! Куди накажете подіти семилітнього ЧСІРа³⁶, батько якого добровільно залишився в окупації, а матір направили на перевірку?

– Я все розумію і не маю найменших претензій до Батьківщини за те, що мене помістили до спеціального дитбудинку, – похнюпився Кеша. – Я лише хотів би дізнатися нарешті, що сталося з моєю нещасною мамунею?

– Ну-у-у, тут діло таке... воєнне, – розвів руками «полковник Афанасьєв». – На жаль, в одній з пересильних тюрем вона захворіла на черевний тиф і померла. Після цього вас тим паче не було куди повертати. Справді, не відправляти ж вас на окуповану територію до батька-зрадника і його гарненької молоденької мандусі!..

– Чо... чого-чого?!

Найменша лайка у вустах інтелігентного на вигляд немолодого чекіста видавалася настільки неприродною, що технік аж отетерів від несподіванки.

– Вибачте, Вікентію Пилиповичу, але я гадав, що ми обидва здорові дорослі чоловіки, отож ви маєте право на те, щоб нарешті дізнатися правду, – «полковник Афанасьєв» відкинувся на спинку стільця, подумав трохи й додав: – Отже, слідство тривало довго, але нам таки вдалось дізнатися, що Пилип Маркіянович Буштинець, замдиректора і членкор, професор і винахідник, син видатного ніжинського лікаря-невропатолога Маркіяна Кіндратовича Буштинця залишився в зоні

фашистської окупації під впливом коханки, яку завів таємно від вашої нещасної матері. Цій хвойді – назвемо речі своїми іменами! – захотілося красиво жити, отож вона і вплинула на рішення вашого батька зрадити Радянську Батьківщину, де не бачила жодних перспектив. На жаль, подібне з нашим братом-чоловіком стається. Як-то кажуть, сивина в голову, біс у ребро.

– Зі мною точно не станеться нічого подібного, – похмуро пробурмотів технік. – Я ненавиджу не тільки мого вилупка-батька, але й усі його справи. І те, як він жив і подох там, у Швейцарії своїй...

– У напівкantonі Обвальден, в містечку Кегисвіль. Я про всяк випадок прихопив із собою фотокопії деяких матеріалів з його справи. Якщо бажаєте проглянути, то я негайно...

«Полковник Афанасьєв» знов потягнувся до свого портфеля, однак Кеша лише рукою махнув:

– Ще раз кажу, що навіть найменших подробиць знати не бажаю!

– Ну, не хочете, то й не треба. Тим паче до одинадцятої нуль-нуль ви мусите добити специфікацію, а тоді вже і власною долею зайнятися.

– Власною долею?

– Так.

– А-а-а... чого нею займатися? – здивувався Кеша. – Я і без того вдячний Радянській Батьківщині, що не дала мені загинути, вдячний за виховання, за освіту, за дозвіл жити хоч би тут, у Каховці, та працювати...

– ...і працювати всього лише заводським техніком. Хоча якби ви, Вікентію Пилиповичу, закінчили інститут, то могли б піти значно вище.

– Ви чудово знаєте, що ЧСІРу шлях до інституту закритий.

– Колишньому ЧСІРу, – «полковник Афанасьєв» погрозив йому пальцем. – По-перше, ще приклад товариша Сталіна доводить, що батько за сина не відповідає³⁷ – то чому син має вічно відповідати за зрадника-батька?! По-друге, смерть Пилипа Маркіяновича Буштинця остаточно змінила все, що сталося. Якщо навіть попри ваші щирі запевнення...

– Я справді ненавиджу цього покидька!!! – поквапився вставити Кеша.

– Якщо навіть попри ваші щирі запевнення і контроль з нашого боку, ви все ж установили і підтримували таємні контакти, то тепер це

неможливо фізично. Отже, Вікентію Пилиповичу, відтепер перед вами відкриті всі можливі життєві перспективи. Ми навіть допоможемо вам до інституту поступити, якщо ви цього захочете.

– Це натяк? – молодий чоловік насторожився вперше за весь час бесіди.

– Та який там натяк! – розсміявся «полковник Афанасьєв». – Як доросла притомна людина, ви мусите знати, що наше відомство має свої квоти на вступ до будь-якого вітчизняного вузу. Отож вам і пропонується гарантований вступ за нашою квотою...

– Але натомість я буду змушений дещо зробити і для вашого відомства, чи не так? Чи я в чомусь помиляюся?

– Вікентію Пилиповичу, але ж хіба ви не хочете, щоб подальша ваша кар'єра розвивалася без зайвих проблем, хіба ви недостатньо намучилися з батьком-зрадником?.. – «полковник Афанасьєв» був самою люб'язністю. – От скажіть, чи любите ви наш Радянський Союз?

– Всім серцем! – якомога щиріше відповів Кеша.

– Отож і доведіть цю любов на ділі! Це ж суцця дрібниця.

– Отже, я все ж мушу доводити, що син за батька не відповідає, – технік сумно зітхнув і відвернувся.

– Якщо ваша любов до Батьківщини непідробна, зробити це буде легко.

– А якщо відмовлюся?

– Тоді до пенсії ходитимете в техніках Каховського заводу металоконструкцій. Але навіщо вам втрачати шанс, Вікентію Пилиповичу? Станете інженером, захочете – повернетесь сюди ж, на рідний завод. Каховка – прекрасне містечко, до того ж дуже патріотичне. Як там у пісні?.. «Каховка, Каховка, родная винтовка! Горячая пуля, лети»... Краса! Тим паче, хоч я не маю права казати цього... але надто вже ви мені симпатичні!

– І що з того? – не зрозумів Кеша.

– А те, що ваш рідний завод можуть перепрофілювати³⁸ зовсім невдовзі, тоді працювати тут буде значно, значно цікавіше – повірте вже моему слову. Чи хочете й надалі працювати тут, але вже як інженер з перспективою переведення, наприклад, до Києва? Чи вважаєте за краще втратити посаду техника й піти звідси лісом?.. Якщо ви, Вікентію Пилиповичу, на відміну від вашого батька, маєте тверезий

підхід до життя, то в вашому виборі годі й сумніватися. Що скажете на таке, громадянине Буштинець?..

Тепер в очах «полковника Афанасьєва» спалахнула хитринка. Адже в виборі співрозмовника він анітрохи не сумнівався.

Будинок по вул. Хорива, № 2, Київ, 3 травня 1957 року

– Ітеле, Ітеле, люба моя Ітеле! Як же я завинив перед тобою!..

Після смерті дружини Арон Маркович почав здавати чим далі, тим сильніше й помітніше. Ситуація значно ускладнювалася тим, що колишній управдом невпинно картав себе життям, прожитим «неправильно». Найбільшою помилкою Штульман вважав їхній гет, який він же міг розірвати власноруч одразу після повернення дружини додому з Громадянської війни, натомість носився з цим нікчемним папірцем ще добру дюжину років, як той дурень з писаною торбою.

А навіщо, скажіть на милість?! Скільки щасливих днів, тижнів, місяців і років вони могли би провести в подружньому щасті, а не у взаємних чварах, образах і докорах?! І тепер цей час не повернути, нізащо не повернути!..

Мало того, немовби знущаючись з упертюха, якому колись забракло милосердя для вибачення вбитої горем дружини, Всемогутній забрав його любу Ітеле під свою Шехіну раніше від нього. Що це, як не вияв вищої милості?! Недарма ж бо кажуть, що найкращі йдуть попереду...

– Ітеле, Ітеле, люба моя Ітеле! Зачекай, я йду слідом за тобою!.. – повсякчас повторював Арон Маркович після того, як одразу по закінченні Песаха³⁹ відчув слабкість в усьому тілі, зліг і більше на ноги не піднімався. Про одне тільки просив усіх і кожного:

– Поховайте мене окремо від моєї Ітеле! На тому самому цвинтарі, на Куренівському, але в окрему могилу. Будь ласка!..

– Тату, навіщо це?! Що за примха така?! – сердилася Софія Аронівна. Перед Травневими святами в республіканському «Ліспапірбудпостачі» розпочався черговий аврал, отож в ті рідкісні моменти, коли вкрай втомлена жінка насилу виривалася з роботи, їй зовсім не подобалося вислуховувати від хворого батька подібні речі.

– Ні-ні, Ципочко, ти не розумієш: там, на Небі, біля підніжжя трону Всемогутнього ми з Ітеле з'єднаємося, обов'язково з'єднаємося... але тут, на землі моє тіло не достойне лежати в одній могилі з її тілом!!! Я це відчуваю.

– Тату, я ж давно змінила ім'я!!! Я вже скільки часу не Ципора, а Софія!..

– Знаю, Софочко, знаю... моє ти сонечко!.. Однак ми з мамеле так тебе назвали після народження, коли ми ще були молодими і щасливими, не відаючи навіть, що на всіх нас чекає...

– Ой, тату, тату!..

– Не сперечайся, донечко.

– Але ж не можна!..

– Просто зробіть так, як я прошу... унд зайт гезунд!

Зрештою Софії Аронівні таки довелося заприсягтись усім святим, що вона виконає останню волю батька. Бо якщо після трагічної загибелі сина Арон Маркович став небайдужим до питань релігії, то з наближенням смерті цей «пунктик» в його голові розрісся просто до немислимих меж!!! Недарма ж в останні свої дні він частенько повторював:

– Це добре, що я встиг ще один Песах справити! Гам зе ле тойв...

Арона Марковича не стало 1 травня, отож коли вся Країна Рад веселилася, сімейство Литваків, навпаки, перебувало в жалобі. Найгірше полягало в тому, що по закінченні КПП Льонька таки розподілився на «Запоріжметалургмонтаж», вподобаний ще під час останньої виробничої практики, внаслідок чого тепер перебував далеченько від Києва. Через Першотравень придбати квитки на потяг не було жодної можливості...

Але ж все сімейство знало, до чого зблизилися дід та онук! Під впливом Арона Марковича колишній шибайголова навіть почав поступово виявляти цікавість до релігії предків. Ще навчаючись на четвертому курсі інституту, Льонька час від часу їздив на залізничну станцію «Київ-Петрівка», де разом з іншими любителями «халтури» вечорами й ночами розвантажував вагони з вугіллям. Ніхто і припустити не міг, що на виручені кошти юнак придбає... дванадцять томів «Історії євреїв» Генріха Греца – ще дореволюційне, 1907 року, видання! І хоч як важко було читати тексти з незвичними радянській молоді літерами «Ѓ», твердими знаками наприкінці слів та специфічними правилами граматики – Льонька вперто вгризався в ці тексти.

То як учинити тепер – ховати колишнього управдома, не дочекавшись приїзду улюбленого онука із Запоріжжя... чи трохи

зачекати?! І якщо все ж таки зачекати, то як довго?..

Зрештою, жалобну церемонію призначили на п'ятницю, 3 травня: бо далі наставала субота, а зважаючи на релігійність покійника (хоча й не афішовану відкрито), похорон в шабос Арону Марковичу навряд чи сподобався б. Льонька додому дістатися все ж не встиг. Зате...

Зате до будинку № 2 по вулиці Хорива в цей день зійшовся чималий натовп людей різного віку, переважно чоловіків. Майже нікого з них тут раніше не бачили. Майже нікого – бо, власне, дехто зі старожилів будинку (Каніболоцькі, Стригунці, Давлетови, Згуріді) стримано віталися з тими, хто старіші. Отже, звідкись вони були знайомі?.. Що ж до Литваків, то з усього цього натовпу вони знали хіба що Алевтину – колишню куховарку, яку винаймала ще покійна Юдіф Бенціонівна.

Отож саме Алевтина щось довго пояснювала Самсону Даниловичу і Софії Аронівні. Остання слухала колишню куховарку, вирячивши очі й затиснувши рот обома долонями, але зрештою не витримала, кинулася їй на ший і розридалася, повторюючи крізь сльози:

– Та як же ж?.. Ми ж навіть подумати не могли!.. Та де ж ми вас усіх розсадимо, чим нагодуємо?..

– Нічого особливого нам не треба, – заперечила Алевтина. – Ми зробимо свою справу та й розійдемося собі.

– Та це ж не по-людськи!.. Треба ж і вам мого тата пом'янути!..

– Нічого, Софіє Аронівно, не переймайтеся.

Зрештою дочку покійного управдома взявся заспокоювати чоловік Самсон Данилович, Алевтина ж підійшла до Гаті. Треба зазначити, що смерть дідуся і всі клопоти, пов'язані з його похованням, дуже пригнічували дівчину. Тим паче вона злякалася мало не півсотенного натовпу незнайомих. Отож колишня куховарка дуже вчасно розповіла (пошепки, час від часу рвучко озирюючись) історію про те, як узимку 1932—1933 років оголошені «куркулями-кровопивцями» селяни намагалися врятуватися від небаченого досі на українських землях голоду. Декому з них щастило дістатися Києва й розшукати тут настоятеля Добромикільської церкви отця Олександра Глаголева. У свою чергу священник відправляв неборак до управдома Штульмана, який прописував їх у підвалі свого будинку.

Отож сьогодні сюди, на місце порятунку, зійшлися всі «підвальні мешканці», вцілілі під час Великої Вітчизняної війни, разом зі своїми

сім'ями, з дітьми й онуками... А дехто навіть племінників привів!.. Виявляється, всі вони підтримували зв'язок один з одним через Олексія Глаголева – сина отця Олександра.

– Так-так, знаю їх, – кивнула Гатя. – Я разом з його дочкою Машунею навчаюся в одному класі. А коли бабулечку Ітеле заарештували як «лікарку-отруювачку», то я у них вдома навіть прожила декілька місяців. А все тому, що ти, Алевтино, колись похрестила мене.

– Так, авжеж, сімейство Глаголевих – це святі люди! Та й дідусь твій Арон Маркович теж святим був, хто б там і що не брехав про вас.

– Ой, Алевтино, й не кажи!.. – Гатя потупилась і хлюпнула носом. – У нашому класі є ще одна моя подружка – Сюзанка Голландер. То якось ми йшли зі школи додому, а за нами погналися старші дівчата із сусідньої школи, які смикали нас за коси і кричали: «Жидівки пархаті! Дві жидівки!»

– От які ж дурні ці дівчата! – обурилася куховарка. – Якби я була там, я б їм показала!.. Ображати таку хорошу дівчинку, як-от ти...

– Та я б від них дременула, але ж Сюзанка... Вона ж рохля вся із себе, і замість того, щоб тікати, стала посеред вулиці та й розревілася. Не кину ж я її?! Отож і довелося терпіти.

– Бідолашна ти моя! – обійнявши Гатю, Алевтина скрушно зітхнула: – Господи, і чому ж хороші люди завжди потерпають?! Ну що ж то таке, га?..

– Дякую, Алевтино, ти дуже добра.

– Своєму дідусеві дякуй, дівчино! Кажу ж, свята людина... Адже якби не він, то й мене б не було.

– А-а-а, то ти?..

– Дідусь твій і мого тата теж від голоду врятував, як і інших.

– Ой, правда?!

– Правда, Гатю, правда.

– А де він, тато твій?

– Нема його, на війні загинув. Та й не він один не дожив. Онде Мокій Кононович з Мотовилівки помер кілька років тому, дехто ще... Таке життя.

– Шкода! – зітхнула Гатя.

– Ти тільки диви, нікому не розкажуй про все це, бо радянська влада...

Алевтина інстинктивно озирнулася й додала:

– Радянська влада і досі вважає тих людей «кровопивцями». А я, наприклад, дочка «хижого куркуля-глитая». Радості в тому ніякої...

– Знаю, знаю. У нас в школі є вчителька української мови Тамара Антипівна. І не просто вчителька, а завуч. То вона на всіх зібраннях з промовами виступає і про куркулів розповідає, і про ворогів народу всяких, і про петлюрівців, і про вбивць-бандерівців... про всіх!.. Тому я знаю.

– Господи! Це ж треба, щоб таке!.. дітям!.. українську мову!.. завуч!.. – жахнулася колишня куховарка.

– Та й не кажи, – зітхнула Гатя. – Ця Тамара Антипівна мені з української мови все «тройки» та «тройки» ліпить, хоча тим дівчатам, які у мене списують, ставить самі лише «п'ятірки».

– От бачиш, яка вона погана!

– Бачу, Алевтино, бачу. А знаєш, який у неї чоловік? Він у нашому Подільському райвиконкомі працює, такий поважний пуриц, що аж жах! І до прізвища свого «Мориченко» наприкінці літеру «в» приробив, щоб «Мориченковим» зробитися, бо так йому було в люди вийти легше.

– От бачиш, які вони?! Тож будь обережною. Особливо з такими людьми, як ця твоя Тамара Антипівна. Якщо, не дай Боже, вони дізнаються, кого рятував твій дідусь...

– Не скажу, Алевтино, можеш не переживати. Я вмю мовчати.

– Ну, ото й добре, що вмієш.

Коли з моргу привезли труну з тілом Арона Марковича Штульмана, то незвані гості влаштували дивну церемонію. Спочатку шестеро з них підняли жалобний вантаж на плечі й понесли вниз по вулиці Хорива, за ними потягнулися інші. За деякий час з натовпу вийшли наступні шестеро носіїв, які змінили перших, потім ще і ще...

Таким чином передаючи труну з плечей на плечі, її донесли до рогу з вулицею Шолом-Алейхема, повернули праворуч і через Червону площу та вулицю Академіка Зелінського⁴⁰ дісталися обнесеного огорожею прямоку, з якого і досі височіла дзвіниця церкви Миколи Доброго, перетворена владою на пересічну бухгалтерську «контору». Постоявши тут трохи, через Червону площу й вулицю Георгія Лівера⁴¹ повернулися до вихідної точки маршруту.

– Ну що ж, Гатю, от і все, чого ми хотіли, – сказала їй на прощання Алевтина. – Не знаю, побачимося ми колись чи ні... але попрошу тебе про дві речі. Запам'ятай, будь ласка, ці похорони – це раз... Однак закликаю тебе всім святим, нікому про них не розкажуй – це два!!! Просто знай, що дідусь твій святим чоловіком був, оце і все.

Дівчина мовчки кивнула у відповідь.

Арсенал «Редстоун», околиця Гантсвіла, округ Медісон, штат Алабама, США, пізній вечір 4 жовтня 1957 року

«Містере Браун, будьте настільки люб'язні пояснити, як таке могло статися?! Яким чином комуністична Росія раптом вирвалася вперед і вивела на навколоземну орбіту штучний супутник раніше, ніж на це спромоглися ми?! От як таке могло статися, я вас запитую?! Як?! Як?..»

Звісно, пояснення він мав... От тільки навряд чи воно сподобалося б цим недалеким бюрократам з National Advisory Committee for Aeronautics⁴², яким було би вкрай важко, майже неможливо не те що про космічні польоти мріяти, але навіть жирні дупи з м'яких крісел вирвати! Втім, плювати. Плювати він хотів на їхні почуття, бо й сам шаленів від самої лише думки про все, що сталося.

Отже, ці жирнодупі свині цікавилися, чи розуміє значення того, що сталося, він – містер Вернер фон Браун, «батько-розробник» німецьких ракет «Фау»?! Він, який досягнув реальних практичних успіхів ще під час Другої світової війни, коли ідіоти з цього боку Атлантики ще тільки потилиці чухали...

Ясна річ, він розумів! Це зараз навколоземною орбітою літає, можна сказати, звичайнісінька болванка, яка випромінює ідіотичний радіосигнал «біп-біп-біп» і більш ні на що не здатна. І ще півбіди, що «радіоболванку» цю можна використовувати для кращого наведення балістичних ракет, які стартуватимуть з поверхні планети. Таку ракету, що долетить, наприклад, з просторів Сибіру до Вашингтона, ще треба створити! До того ще довго чекати... хоча, ймовірно, не настільки вже й довго!..

Однак зовсім інша річ, якщо виведений на навколоземну орбіту супутник нестиме термоядерний заряд. О-о-о, так – це вже значно,

значно гірше!!! Бо в будь-який момент по радіокоманді, що надійде хоч із самого московського Кремля, такий супутник полишить свою орбіту і полетить вниз... хоч у той-таки Вашингтон, хоч у будь-яку іншу точку прицілювання!!! А якщо таких термоядерних супутників буде багато – як за всіма ними прослідкувати?!

Отакий жах...

«Містере Браун, але ж ви запевняли нас, що російські комуністи не мають балістичної ракети, здатної розвинути першу космічну швидкість і вивести на орбіту навіть саму себе!!! Запевняли, що подібної ракети вони довго ще не матимуть!!! І чого ж варті ваші обіцянки в такому разі?!»

Ну-у-у, як запевняв, себто... Повідомляла ж головна й єдина комуністична новинна агенція – ТАРС кілька місяців тому⁴³ про успішний запуск в Радянському Союзі багатоступеневої балістичної ракети, теоретично здатної дістатися в будь-яку точку земної кулі?! Він попереджав усяких різних жирнодупих свинів з НАСА, що до цієї інформації варто поставитися з усією можливою серйозністю! Бо якщо це не звичайний комуністичний блеф, то подібна ракета теоретично може вивести корисне навантаження на стабільну навколоземну орбіту. Отож і маємо...

Що ж до здатності читати креслення, які радянські спецслужби вантажівками вивозили з Пенемюнде – очевидно, і досі є в Радянському Союзі талановиті інженери. Очевидно, не всіх розстріляли в 1937 році, а когось-таки не добили. Ці комуняки так завжди й робили: якщо сякий-такий інженер щось корисне створить – його одразу ж і розстріляють, хоча винахід залюбки використовують...

Та от узяти хоч би цю їхню жахливу зброю – чи то «Ластівки», чи то «Катюші», чи як їх там... Реактивні міномети так звані. Скільки в Третьому райху не старалися, але створити подібної зброї не змогли! Мабуть, якогось розумаку із цього проекту залучили – того, якого розстріляти не встигли...

А що?! Можливо, цілком можливо! Дуже навіть ймовірно.

(Те, що він – Вернер фон Браун і досі мав у запасі вагомий козир у вигляді декількох грубих зошитів інженера Кондратюка з докладними розрахунками траси міжпланетних перельотів, він жирнодупим свиням з НАСА й досі не сказав. Все ще вичікував того часу, коли цю козирну карту можна буде викинути на стіл з найбільшою користю для себе!..)

«Містере Браун, а може, це ви або ваші люди допомогли комуністичній Росії здійснити цей космічний прорив?..»

О-о-о, мабуть, ці жирнодупі свині з переляку зовсім з глузду з'їхали, якщо тільки намагалися уявити подібну можливість!!! Допомагати комуністам, яким у 1941 році довелося завдавати превентивного удару, щоб вони самі не напали на Третій райх?! Повідомляти щось цим безжальним азіатам, які не просто перемогли у війні, але занапастили в сибірських концтаборах цвіт німецької нації, який не загинув в полум'ї Другої світової війни?.. Ні-ні, це неймовірно, просто неймовірно! Загалом-то він сам вітає «полювання на відьом»⁴⁴ – але от тільки не треба шукати російських шпигунів з-поміж його людей! Це виключено, причому категорично.

«Ну гаразд, містере Браун, припустімо, ви скрізь праві. Але що ж нам накажете робити тепер, в який спосіб діяти?»

Як діяти, запитували обдристані від переляку свині з НАСА?! Що робити тепер, коли росіяни несподівано вирвалися вперед?!

О-о-о, звісно ж, у Вернера фон Брауна є не просто теоретичний рецепт – у нього цілий план розроблено!!! Для початку не варто відтирати його самого і всю його групу від Космічної програми. І це лише для початку!..

Справді, давайте розмірковувати тверезо й відповідально. Якщо почалася космічна гонитва (а відбувається саме вона, в цьому годі й сумніватися...) – що сприятиме стратегічному успіху?! Вірно: концентрація зусиль і коштів!!! Концентрація, концентрація і ще раз концентрація!.. Американці ж розпорошують сили: реактивна авіація окремо, Космічна програма окремо, бойові балістичні ракети окремо – все тут розмежовано й відокремлено!.. Ні-ні, так можна лише програти космічну гонитву, а не виграти.

«А як же бути з конкуренцією, містере Браун?»

Конкуренція настане потім, коли великі США знов випередять росіян зі значним відривом. Тоді можна буде знов розпорошити «мізки» по кількох конкуруючих програмах, так. Зараз же треба тимчасово поєднатися, щоб надолужити й перегнати СРСР. Ось хто тепер головний конкурент!!! Як там кажуть фахівці з торгівлі? Один продавець морозива не є конкурентом іншому продавцеві морозива – натомість обидва зятято конкурують з продавцем охолодженої «Кока-коли»!..

До речі, є у нього і конкретні викладки – можливо, фахівці з НАСА захочуть на них поглянути?.. Якщо ці викладки⁴⁵ вдасться втілити в життя найближчим часом, це вже прискорить американський прогрес у царині виходу в Космос!.. Далі НАСА варто реформувати. Яким чином?.. Питання надто складне, тому потребує додаткового обговорення. Але без реформи не обійтися, це очевидно!

(А вже керівництву реформованого НАСА він і піднесе на блюдечку всі викладки стосовно «траси Кондратюка»!.. От коли настане час викласти на стіл грубі зошити з розрахунками, підписані іменем ще одного радянського винахідника, належним чином не визнаного на його батьківщині!.. Мабуть, якби цей Кондратюк тільки показав свої зошити начальству десь у Москві, то його негайно б розстріляли. А так «трасою Кондратюка» ще полетять американські кораблі. Що ж, справу вирішено – так все і зробимо.)

**Кабінет голови Київського міськвиконкому, вул.
Хрещатик, № 36, Київ, 5 жовтня 1957 року**

– Товаришу Доброткаль!

– Так, я тут ось.

Венедикт підвівся з місця, намагаючись виглядати якомога солідніше, поправив окуляри на вміть спітнілому переніссі, обсмикнув і пригладив комір сорочки й лише потім додав:

– Слухаю.

– Це добре, що ви уважно слухаєте, а не спите на нашій нараді, – під загальне хихикання похвалив його товариш Давидов. – Але в даному разі мене більше цікавить не ваша пильність, а цілісна думка про проект, заради якого ми всі тут зібралися. Отож і скажіть нам всім, будьте ласкаві, якими є ваші загальні міркування щодо всього цього?

– А-а-а... хіба це має якесь значення?..

Усі присутні негайно (причому всі разом) заговорили, й оскільки кожен торочив щось своє, то просторий кабінет голови міськвиконкому сповнився жакливим галасом. Товариш Давидов був змушений зняти з карафи скляний корок, постукати ним по пузатому скляному боку посудини й закликати:

– До порядку, товариші, давайте до порядку, інакше ми тут не те що до завтра – до понеділка не впораємося!

– Так, наші вчора цілий супутник в Космос запустили, він уже цілу добу жахає усіх всесвітніх капіталістів, які тільки є, – пожартував хтось із будівельників. На жаль, змушений невідривно дивитися на високе міське начальство і весь час поправляючи окуляри на спітнілому від хвилювання переніссі, Венедикт не міг бачити, хто саме жартує. – А якщо ми тут не розберемося з якоюсь вшивотною дамбочкою, то ця мразота світова так налякається, що весь світовий капіталізм від переляку того не тільки повиздихає, але ще й остаточно згниє і перегниє. А тоді...

– До порядку!.. – товариш Давидов знов відчайдушно постукав скляним корком по пузатій карафі. – Це добре, дорогі товариші, що ми вміємо демонструвати патріотизм на словах. Я лише за те, щоб ми його також ділами доводили. Конкретними практичними ділами. Що ж до вас...

Повернувши корок у горлечко карафи, голова міськвиконкому знов звернувся до Венедикта:

– Що ж до вас, товаришу Доброткаль, то ваша думка є для всіх нас важливою, в іншому разі я би про неї не запитував. Зрозуміло?

– Так, – кивнув він, ледь не загубивши кляті окуляри, чим спричинив нову хвилю смішків. Однак тепер голова міськвиконкому вгомонив веселунів значно швидше, тому знов відкашлявшись, Венедикт продовжив:

– Якщо ви, товаришу Давидов, запитуєте мене про... м-м-м... Якщо хочете дізнатися мою загальну думку про цей проект, то вона в цілому схвальна... хоча й не без певних застережень, я би так сказав.

– Тьху ти, напасть! Це ж треба, щоб такий молодий, а вже такий податливий, як пластилін той.

Пишновусий, з кошлатими смоляними бровами худорлявий чоловік, який сидів поруч з Венедиктом, подивився на молодого проектувальника з неприхованим обуренням і навіть відсунувся трохи подалі від нього.

– Харитоне Якимовичу, прошу до порядку! – негайно втрутився товариш Давидов. – Якщо ви – ударник комуністичної праці та й загалом авторитетний фахівець будівельної галузі, то це ще не дає вам права роздавати подібні оцінки наліво й направо... вибачайте за каламбур.

– А я чого... ліворуч від мене сидять такі ж самі пролетарі-будівельники, які разом зі мною категорично не підтримують цей проект. Отож наліво я подібні оцінки не роздаю. Виключно направо...

Пишновусий знов кинув презирливий погляд на Доброткаля і додав:

– А про пластилін я не дарма сказав. От на фронті, приміром, теж бували у нас такі собі гнучкі хлоп'ята, які й нашим, і вашим. Ласкаве теля двох маток ссе, ага, знаємо... Розказати, чим вони зазвичай кінчали?

– Товаришу Бугрим, ви мені... ви нам тут свої фронтові байки не переповідайте, будь ласка. Не треба нам того.

– А чого ж це байки, раптом? Нічого не байки, це все і правда ставалося.

– Харитоне Якимовичу! Товаришу Бугрим! Я, знаєте, теж зі слюсарів починав і вже потім, після робітфаку по партійній лінії

пішов. І я теж воював – зокрема, в сорок першому році комісаром правого сектора оборони Києва був, потім уповноваженим військрази Південного фронту, заступником начальника бронетанкового управління Закавказького фронту, а потім уповноваженим військрази Четвертого Українського фронту. У мене, знаєте, своїх історій вистачить... Тому давайте ближче до діла.

– Гаразд, давайте, – невдоволено мовив пишновусий. – Але якщо так, то хотілось би дізнатися у цього молодого чоловіка, який явно не з пролетарів походить... А звідки він родом? З Києва чи ні?

– Харитоне Якимовичу, ми ж щойно домовилися!..

– Нехай відповідає.

– Товаришу Бугрим, поясніть, будьте ласкаві, яке це має значення?! Я от, наприклад, теж не з Києва родом, а з білоруських Климовичів, що в Могильовській області. То й що?!

– Хвилинку, – нарешті зібрався з духом Венедикт, – я відповім, гаразд. Якщо вже товариш так хоче знати, то я народився в Федорівці Другій, отак.

– А де ця твоя Федорівка? – скептично посміхнувся пишновусий.

– Федорівка Друга. В Чкаловській⁴⁶ області.

– А-а-а... це той Чкаловськ, що авіаційна столиця Радянського Союзу? Отож видно за польотом пташку... яким тільки вітром тебе до нас занесло!..

– Товаришу Бугрим, я попросив би вас триматися в рамках, – тепер уже Давидов постукав по стільниці кісточками пальців, уловивши в тоні пишновусого слабенький натяк на сарказм.

– І мені дивно чути подібні запитання від ударника комуністичної праці й заслуженого будівельника, – раптом підбадьорився Венедикт, прочитавши в очах голови міськвиконкому німе прохання: «Ану вріж йому, хлопчику! Покажи цьому зарозумілому пролетареві, де раки зимують». – От товариш Бугрим назвав мою позицію «пластиліною».

– А як же її назвати, якщо ти і за весь цей проект в цілому, і не без застережень? – здивувався пишновусий.

– Я справді за цей проект, – почав нарешті пояснювати Венедикт, – бо Київ бурхливо розвивається, відновлюється після війни, й люди конче потребують нового сучасного житла. Будівлі потрібно десь зводити, і Бабин Яр – він немовби більмо на оці... нібито подряпина на

тілі Києва. Подальше збереження яру стримує розвиток будівництва в напрямі Сирця. Отже, рішення залити яр пульпою, яка відстоїться, розшарується на фракції, вода зверху стече, а глина ущільниться внизу... Отже, особисто я вважаю це рішення прекрасним! Бо воно дозволить нарешті ліквідувати яр і дасть нову територію для будівництва сучасного житлового масиву.

– Тобі там що, вже квартиру окрему пообіцяли, так? – з-під пишних вусів заслуженого будівельника сяяла саркастична посмішка.

– Товаришу Бугрим, ну давайте не будемо!.. – спробував зупинити його Давидов, однак Венедикт не витримав:

– Ну-у-у, якщо дадуть там квартиру, то я не проти. Бо я зараз у гуртожитку живу. Але якщо і не дадуть... не мені дадуть... тоді хай іншим, я також не проти, якщо людям.

– А що там, у Бабиному Яру, людей вбивали, тобі це як?!

– Товаришу Бугрим, от цього я не дозволю!!! – несподівано зірвавшись, голова міськвиконкому щосили гепнув кулаком по стільниці. – От цю агітацію ви мені вже облиште!!! У нас, знаєте, по всій країні... по всьому Радянському Союзу в його окупованій частині людей вбивали, то що тепер робити?! Можливо скажете, країну не відроджувати, га?!

– І ви мені, товаришу Давидов, облиште це! – пишновусий теж підвищив голос. – Ні ви, ані цей молодик не є спадковими киянами! Ви приїхали сюди, поселилися тут, укорінилися. А я з діда-прадіда киянин! Спадковий!!! Ніхто з вас міста цього не відчуває так, як відчуваю я!..

– Ви мені цю агітацію облиште, не грайтеся з вогнем, не забувайтеся!!! – від збудження товариш Давидов аж з місця скочив. – Я не сам по собі тут, на посаді теперішній опинився! Мене, між іншим, Партія поставила Київським міськвиконкомом керувати! А те, що ви тут разводите... Та це ж попівська маячня якась!!! Місцевий буржуазний націоналізм!!! З діда-прадіда він киянин, бачте... Ач, чого понакрутили, тільки би проекту зашкодити!..

– Я не накручую, – похмуро пробурмотів пишновусий, причому за контрастом з попередніми викрикуваннями тепер здавалося, що він майже шепоче. – На спорудженні дамби, що перегороджує гирло Бабиного Яру, царює штурмівщина, там порушення на порушенні...

– То й мене це непокоїть! – підхопив Венедикт. – Звісно, я всього лише молодший проектувальник, невелика посада... Однак і мені очевидно, яка кількість порушень має місце там, на будівництві, порівняно з проектом...

– А-та-та! А-та-та!.. – товариш Давидов знов постукав кісточками пальців по стільниці, дивлячися з докором тепер уже на Доброткаля. Той вмить замовк, тоді голова міськвиконкому звернувся до пишновусого: – Отже, будемо підбивати підсумки. По-перше, прошу всіх присутніх зятямити собі, що ніякої буржуазної агітації я не терпів раніше, не потерплю зараз і не терпітиму надалі. Навіть з вуст такого заслуженого будівельника й ударника комуністичної праці, як Харитон Якимович Бугрим. Бо агітацію цю розводять самі знаєте хто.

– Розводять агітацію родичі тих зрадників Радянської Батьківщини, які в окупації під фашистами лишилися й родичів яких в яру тому постріляли, – кинув хтось із присутніх на нараді.

– Зауваження цілком слухне, – кивнув товариш Давидов. – А тому, по-друге, прошу мати на увазі всіх і кожного: більше ніякої необґрунтованої огульної критики проекту!!! Всі зауваження й заперечення подавайте мені виключно в письмовому вигляді, а ми з відповідальними товаришами їх розглянемо і зробимо все можливе для виправлення ситуації. Так, товариші?

Присутні проектантні й керівники будівництва дружно закивали, підтримуючи голову міськвиконкому. Пишновусий з трьома товаришами були в явній і беззаперечній меншості. Дуже задоволений подібним результатом, товариш Давидов нарешті сів на місце, посміхнувся стомлено, але щасливо й мовив, навмисно розтягуючи слова:

– І по-третє, більш щоб ніяких мені ініціативних груп, створених «знизу». Й нема чого посилатися на ленінські принципи демократичного централізму, коли це недоречно.

– Як так недоречно?! – обурився пишновусий. – Як так недоречно, коли «виборність знизу догори, а звітність згори донизу»?! От, наприклад, ми «внизу», серед фахових будівельників створили нашу ініціативну групу й вимагаємо, щоб ви «згори» відзвітували нам, що зроблено в контексті наших критичних зауважень до проекту. Це ж і є ленінський демократичний централізм у чистому вигляді...

– Товаришу Бугрим, будь ласка, не плутайте праведне з грішним! – під загальний сміх мовив товариш Давидов. – Не треба порівнювати низові партійні організації з вашою ініціативною групою товаришів, сколоченою невідомо ким з не зовсім зрозумілою метою. Перед низовими парторганізаціями ми із задоволенням прозвітуємо... до речі, це періодично робиться. Натомість звітувати перед вашою ініціативною групою не зобов'язані й не збираємось! До речі, такий собі архітектор Каракіс... Цей надто розумний діяч архітектури якимсь боком до вашої групи причетний?

– Ні.

– Ага-а-а... Ну, зрештою це не має значення. Просто демонструє, що не тільки ви, товаришу Бугрим, помиляєтеся. Всі здатні помилятися, окрім нашої рідної Комуністичної Партії, плоті від плоті нашого героїчного й переможного радянського народу. А тому прошу запам'ятати ці мої слова, товариші: Бабин Яр буде ліквідовано, як би хто і хоч би якими методами намагався завадити цьому. Я тут проводжу партійну лінію, а не відсебеньками займаюся. Отже, буде саме так, як Партія постановила, а не інакше, зятяйте це собі. На цьому все, нашу нараду завершено.

І плеснув складеною ківшиком долонею по стільниці.

Редакція щомісячного журналу ⁴⁷ «Український самостійник», Мюнхен, ранок 12 жовтня 1957 року

Чомусь у журналістській практиці подібні прецеденти стаються настільки ж часто, як і в студентському житті: як студенту бракує однієї-єдиної останньої ночі напередодні іспиту для засвоєння важливого матеріалу – так само напередодні здачі до друку важливого номера часопису неодмінно вигулькне якась принципово важлива неузгодженість, що її неможливо прибрати без особистої участі самого головного редактора!!! Подібні курйози виникають з нахабною настирливістю чортика, який з огидним механічним хихотінням вистрибує з табакерки – і роби з цим, що хочеш: хоч головою об стінку бийся, хоч вовком вий, хоч плач... нічого не допоможе.

Так сталося й сьогодні. Всю ніч невеличкий, але дружний і злагоджений редакційний колектив напружено й самовіддано працював над жовтневим числом «Українського самостійника», який

мав потрапити до читачів у понеділок, 14 жовтня – точнісінько на свято Покрови! Щоб відкатати весь наклад і підготувати його до розсилу, часу було обмаль: сьогоднішня субота й завтрашня неділя. Тому і пропрацювали всю сьогоднішню ніч до самісінького ранку.

Природно, головний редактор пан Ребет працював разом з усіма і дозволив собі відправитися додому, лише коли була виготовлена остання матриця. Тоді Лев Михайлович розпрощався з усіма, тихенько прошепотів:

– Боже благослови! – й полишив редакційне приміщення.

І треба ж такому статися, щоб приблизно через годину в готовому наборі зовсім випадково помітили кричущу помилку! І головне – де?! У передовиці, написаній самим головним редактором!!! Передовицю читали-перечитували всі, кому належить, із самим автором включно, до того ж неодноразово!!! І все одно груба помилка проскочила...

Причину зрозуміли швидко: під час верстки через навіжений темп роботи набір першої шпальти випадково розсипали, а коли зібрали наново, то в двох рядках передовиці поплутали між собою окремі слова й навіть літери. Звісно, з наново складеного набору робили контрольний відбиток, який двічі вчитали. Та оскільки сталося це посеред ночі, очі у всіх уже трішки «замілилися», отож плутанину в тексті не помітили.

Тепер нічний поспіх і пов'язана з ним неуважність вилізли боком: через плутанину слів і літер губився сенс цілого абзацу... а це впливало на статтю в цілому – бо тепер у ній бракувало головного: висновку! Стаття ж була присвячена дуже болісній темі – наявному розколу в ОУН. І от тепер через досадну нічну прикрість не можна було зрозуміти, до яких саме дій закликав читачів головний редактор!..

Як-то кажуть, на подібне б не спромоглися, якби навіть до чарів удалися.

Але жарти жартами, а щось треба було робити. Це ж не проста стаття – це передовиця, написана головним редактором особисто! Найпростіше було б зателефонувати Леву Михайловичу додому з проханням терміново повернутися до редакції, щоб якомога швидше виправити виявлене безглуздя. Та чи зручно це робити?.. Можна було б і по телефону виправлення узгодити... а все ж таки краще пану головному редакторові залагодити помилку власноруч! Надто вже тема болісна...

– А давайте краще я з'їжджу до пана Ребета додому з гранками, – запропонував відповідальний секретар. – Ми там все узгодимо, потім я повернуся, й ми самі переверстаємо передовицю належним чином. Якщо ж Лев Михайлович захоче вертатися – повернемося вдвох.

Пропозиція сподобалась. От тільки перш ніж відправляти відповідального секретаря в дорогу, вирішили все одно зателефонувати, щоб його приїзд не став для сімейства Ребетів несподіванкою.

І тут з'ясувалася дивна річ: на іншому кінці дроту слухавку взяла Дарія Омелянівна, яка повідомила, що чоловік ще й досі додому не вертався!

– Я знаю, що ви номер завершували, отож і не надала значення затримці, – пояснила вона. – А чи давно Лев Михайлович додому зазбирався? Скільки ж ото можна його просити: як виїжджатимеш – зателефонуй! Але ж ні... Він, бачте, полюбляє вертатись несподівано, при цьому то квіти мені купує, то дрібнички всякі. Такий серйозний, солідний чоловік, а в душі й досі романтичний, немов хлопчисько.

Розмова з пані Ребет нічого не пояснювала, отож усі присутні в редакції розхвилювалися не на жарт. Справді, такий жвавий, сповнений сил чоловік, як Лев Михайлович, за півтори години міг не тільки від редакції додому навіть пішки дістатися, але вже й поспідати, і навіть до відпочинку після безсонної ночі приготуватися... То в чім же річ?!

Про всяк випадок вирішили ще раз зателефонувати додому до головного редактора. Дарію Омелянівну, яка знов взяла слухавку, попросили вийти з квартири та оглянути сходи. І... сталася нова несподіванка.

– Я не можу вийти з квартири. Чомусь не відкривається замок на вхідних дверях, його ніби хтось заблокував ззовні, – пролунав у слухавці її голос, тепер уже трохи схвилюваний.

– Даріє Омелянівно, а чи вдома ваш Андрій? – негайно поцікавився відповідальний секретар.

– Він вдома, так.

– А чи може хлопчина спробувати двері відчинити? Раптом у нього це вийде краще, ніж у вас.

– Ви гадаєте, що я вже не здатна... – трохи насмішкувато почала пані Ребет, як раптом тон її змінився: – Нумо зачекайте, хтось

подзвонив у двері... Точніше, дзвонить безперервно, як на пожежу!.. Я зараз.

Вона не поклала слухавку на апарат, а просто кинула на телефонний столик і, судячи з цокотіння кроків, що лунало з навушника, побігла до передпокою.

– Там хтось у двері дзвонить, – встиг повідомити відповідальний секретар співробітникам, які мимоволі підтягнулися поближче. Цієї ж миті зі слухавки пролунали нерозбірливі крики.

– Алло, пані Ребет!.. – стурбовано гукнув відповідальний секретар. – Даріє Омелянівна, алло?.. Ви мене чуєте?! З вами все гаразд?

– Що там?! Що сталося?! – запитували його.

– Сам не второпаю, – знизав плечима відповідальний секретар. Як раптом у слухавці пролунав голос Андрія – сина подружжя Ребетів:

– Батько помер.

– Що-о-о?! Як?!

Відчувши, що сталося зле, співробітники редакції аж подих затамували, отож усі пояснення хлопчача відповідальний секретар вислухав серед гнітючої могильної тиші.

Лева Михайловича знайшли сусіди майже одразу після телефонного дзвінка з редакції. Виявляється, за півтори години, що минули, головний редактор у супроводі особистого охоронця (приставленого до знакової персони з огляду на можливі провокації) таки встиг дістатися додому. Очевидно, охоронець перевірів під'їзд, після чого був відпущений. Далі пан Ребет уже без супроводу почав підніматися по східцях, підійшов до вхідних дверей квартири, де й зупинився. Він навіть встиг зробити ключем в дверному замку півоберта – тому замок і виявився заблокованим, через що Дарія Омелянівна не могла вийти на східці.

Мабуть, саме в цей момент у Лева Михайловича і відмовило серце. Прийти на допомогу не було кому. В усякому разі сусіди виявили пана Ребета на сходовому майданчику під дверима власної квартири без найменших ознак життя. Лишалось хіба що викликати поліцію...

Ця новина глибоко шокувала всіх присутніх у редакції. Приблизно чверть години вони приходили до тями. А потім...

Відповідальний секретар все ж таки поїхав додому до Ребетів, аби з'ясувати найменші подробиці екстраординарної події. Водночас двоє співробітників відправилися до пана Маркуся⁴⁸ – адже зважаючи на

нові обставини, передовицю зі спірним абзацом треба було негайно міняти на некролог Леву Михайловичу. Зміни мав хтось схвалити й затвердити...

Годі й казати: газетярська справа має свої непорушні закони, тож читачі мусили отримати свіже число «Українського самостійника» точно за графіком післязавтра, в понеділок! І навіть раптова смерть головного редактора не могла завадити цьому.

1958 Потоптана пам'ять

Подвір'я приватного будинку по вул. Каблукова (колишня вул. Нова), Київ, кінець березня 1958 року

– Тосько! Агов, Тосько...

– Чого вам, тату?

– Ну то як, подобається тобі тут?

– Та-а-а... не те щоб дуже. Так собі, – дівчина знизала плечима й відвернулася, явно не бажаючи продовжувати розмову. Однак батько, навпаки, прагнув добитися від неї визнання всіх переваг нового становища їхнього сімейства, тому негайно звернувся до дружини:

– Любко, ти тільки подивись, до чого дурна твоя дочка, якщо не цінує, що таке не якась там кімнатка в комуналці на цьому нещасному Подолі, а свій повноцінний будиночок з десятьма сотками землі. І що ж ти на таке можеш сказати, га?..

Цю тираду Захар Захарич вимовив тоном настільки ядучо-глузливим, що якби його слова набули матеріальної форми і пролилися на папір або на тканину, то, ймовірно, пропекли б неабияку дірку.

Втім, Любов Савівна знала, як відповісти чоловікові в його ж душі, не втрачаючи в його очах власної гідності:

– А те скажу, що це не моя дочка дурна, як сто підвалів з павутинням, а саме твоя! Бо і ти сам такий же бовдур, як і твій покійний батько. А вже до чого пришелепкуватою була твоя покійна мамашка, то про це я краще промовчу, адже хоча наша Тоська вже дівка ондо яка здорова та вродлива вимахала, однак ще й досі не засватана. Отож не годиться їй чути того, як...

– О-о-ой-йо-йо-о-ой!!! Куд-кудах, куд-кудах, пішло-поїхало!.. Тобі б лишень батьків моїх покійних образити, курва ти підзаборна.

– Яке поїхало, таке і здибало, лайдак ти вшивотний! Ти перший до мене причепився, як кліщ, хіба ж ні?! Отож не займай – здоровішим будеш.

– Ата-та, ата-та!.. Та якби не батьки мої покійні – царство їм небесне обом, – то не бачити б тобі цієї хатиночки й цих десяти соточок земельки, як своїх вух на потилиці.

– Ах ти ж гімнюк!!! Та це я тобі зараз таке скажу, таке... що у тебе вуха не на потилиці, а на маківці вузлом зав'язуються!..

– Обох би вас не чути, – пробубоніла дівчина роздратовано, але водночас якомога тихіше. Саме так, щоб її ненароком не почули.

– Чо... чого-чого ти там варнякаєш?! – батько негайно переключився на Тосю, небезпідставно запідозривши, що дочка сказала щось не надто компліментарне на адресу старших.

– Ти, Тосько, і справді того... слова добирай, – підключилася до Захара Захарича дружина. Побоюючись, як би їй зараз же не перепало, дівчина спробувала виправити ситуацію:

– Я слова добираю, а от ви мені скажіть, нащо було зриватися з насидженого місця тепер, у березні?! Ото вже не можна було зачекати початку літа, коли у нас випускні іспити відбудуться. Сверблячка-нетерплячка на вас обох напала.

– Та як же чекати?! Тут же не тільки дім, тут після свекра і свекрухи десять соток землі лишилося! Ти тільки подивись на цю розкіш: ось тобі смородинка чорна, ось порічка, ось агрус, а он там малинка по периметру. А ще дві яблуньки – справжній сніжний кальвін. І слива-угорка. А тут ми полуницю посадимо, а он там помідорчики. Як тобі, га?! Та довкола цього усього треба поратися, вчасно обробляти – бо це ж у нас тепер хазяйство...

– То ми що, село якесь невмите колгоспне, щоб на землі поратися?

– Чому це село?! Чому село?! – здивувалася матір. – Це тобі не село, це Київ, тільки, вважай, передмістя. Хатка є, земелька, базарчик поруч – ну, то й добре! Та з цих десяти соток можна стільки всього назбирати і потім на базарчику продати!.. А як не тут – то сідай на транвай і вези все, приміром щоб так, на Лук'янівку. Тут тобі і чотирнадцятий, і п'ятнадцятий транваї – обидва на Лук'янівку бігають. Хіба погано?..

– Ох, мамо, мамо! А мені як звідси на Поділ до школи мотатися, ви з татом про це подумали?!

– А чого тут думати? Сіла на той же чотирнадцятий транвай і доїхала собі, як королева. А там ще трохи пішки пройти.

– Трохи, ага... Спочатку до школи, потім зі школи. І так шість днів на тиждень мені ноги бити, а не вам.

– А що ж ти була хотіла, щоб тобі... – почала Любов Савівна, проте її негайно перервав чоловік:

– Стривай, стривай, Любко, я, здається, знаю, чим вона не вдоволена.

– І чим же?

– А тим, що її з Гатькою розлучили, з сусідською дівочкою-жидівочкою – от чим!..

– Так, і цим також! – раптом не втерпівши, з викликом мовила... та чого там – майже вигукнула Тося.

– Донечко, та у тебе що, з головою не тойво?..

Проте не зважаючи на витягнуте від подиву материне обличчя, дівчина продовжувала вперто захищатися:

– А це вже не ваше діло! Гатя моя подруга, а не ваша, отож із єврейкою дружити чи не з єврейкою, я якось сама розберуся. І не пхайте до мене свого носа ні ви, мамо, ані ви, тато! Вам ясно?!

– От!!! От бачиш, Любко, це таки твоя дочка, а не моя, якщо взяла собі за подругу таку мразоту!!! – в голосі Захара Захарича бриніло торжество. Не звернувши уваги на цю репліку, дружина гнула своє:

– Та поясни ти, дурепа мала, нащо тобі ота Гатька здалася справді?! Ну, припустімо, ти полюбляла з її кішкою гратися, з Хірохіткою цією. Але ж кішка та ще торік від старості здохла...

– Не здохла, а померла.

– Помирають люди, а тварини здихають.

- Померла, і не ваше діло.
- Ну померла, хай би її чорти вхопили!!!
- Мамо!..
- Доню!!! Це вже точно не твоя кішка була... Але ж її вже рік як нема, то чого ж тепер за Гатькою тією...
- А у них телевізор КВН⁴⁹ є, отак! І вони, між іншим, ніколи не жмотничають, а завше пускають подивитися передачі не тільки мене, але й усіх сусідів, хто б до них не просився. Дітей завше в перший ряд саджають. А якщо прийде хтось із Різбергів...
- А це хто такі? Це дворові жиди чи що?..
- Так, це з флігеля у тому нашому дворі, які на другому поверсі жили й варили на продаж іриски та козинаки. Отож якщо подивитися телевізор приходив хтось із Різбергів, то неодмінно пригощав усіх своїми цукерками. А ще добре було, коли тітка Тая передавала щось із баклажанів. Ти ж знаєш, як вона баклажани готує...
- Ну гаразд, а що ж там такого хорошого в тому телевізорі, окрім того, що сусіди тебе чимсь пригощають? Бо я цього ніколи не розуміла і телевізор той жидівський не дивилася.
- Ну-у-у... Литваки тебе на телевізор ніколи б і не запросили, бо ви з батьком нашим завжди тільки і знали, що лаятися. А хорошого?.. Ну-у-у... Наприклад, «Доля барабанщика»⁵⁰, «Казка про Хлопчиша-Кибальчиша»⁵¹, «Чудесниця»⁵² або щось таке. Ще комедія якась про війну – «Небесний тихохід» там або «Неспокійне господарство». Це про льотчиків фільми, а Гатін тато Самсон Данилович – він теж льотчик. Окрім того, я Целіковську знаєш як люблю?! А Жаров і особливо Крючков⁵³ – ото-о-о!..
- А «Чудесниця» ця... Що воно таке, цікаво?
- Та про кукурудзу мультик же ж.
- Про кукурудзу?! А нащо вона тобі треба, кукурудза ця?! Ось тобі на наших десяти соточках і смородинка, і порічка... агрус... малинка...
- Мамо, та ви не розумієте!..
- Ти що, думаєш, усе воно в телевізорі росте?! Ні, доню, його треба...
- А я от що іще скажу, – знову втрутився Захар Захарич. – Тоська наша не просто така ж дурна, як і ти. Вона загалом несповна розуму, бо не хоче на землі поратися, а надумала собі теж лікаркою стати, як і

бабця Гатьки цієї – ота стара отруювачка Юдіф Бенціонівна, яку власть наша вчасно упіймала, але яка так і не подохла в буцегарні за ґратами, як мала би подохнути.

– Що-о-о?! Та не може того бути!!! – аж верескнула Любов Савівна.

Колись давно, дуже-дуже давно Тосю та Гатю підловили на тому, що вони гралися в «лікарню» – себто, приспустивши трусики, по черзі «штрикали» одна одну в сідниці іржавою швейною голкою. Ясна річ, за це обом подружкам як слід перепало – бо так і до зараження крові недовго... Здається, найменших рецидивів бажання «стати лікаркою» у Тосі після того випадку не спостерігалось. Хоча...

Хоча доки Юдіф Бенціонівна була жива, то завжди лагідно усміхалася сусідській дівчинці й натякала то на її «тверду руку», то на «гостре око». То невже ця дурепа й досі вірить у те, що може?..

– Так, мамо, я не збираюся ставати ні куркулькою, ані базарною перекупкою. Якщо ви з татом хочете, то живіть так, як вам подобається, але я того не хочу й не буду, мене до цього не примушуйте! Ростіть собі хоч смородину з порічкою, хоч яблука зі сливами, а я...

– А ти ще ніхто, між іншим!!! – гримнув Захар Захарич, вкрай збуджений від самого лише підтвердження власного здогаду. – Ти ще неповнолітня, тобі ще паспорт тільки восени отримувати, тому!..

Але не вважаючи за потрібне вислуховувати батькові погрози, дівчина раптом зірвалася з місця і, ляснувши хвірткою, кинулася на вулицю.

– Стій, скажена!..

Але зупинятися Тося не стала.

Залізнична станція Добрянка, Вінниччина, травень 1958 року

Владо навіть уявити не міг, що з важким серцем полишатиме колись селище, до якого раніше прагнув потрапити з надмірним заповзяттям. Навіть з дитячого будинку через цю заповзятість тікав кілька разів... хоча згадувати про це тепер було якось навіть соромно.

Він довго збирався з'їздити до Вапнярки, щоб навідатись до знайомого лінійного відділу міліції, що на вулиці Привокзальній, № 1

– але нарешті опинившись тут, так і не зайшов. По-перше, навряд чи у відділі й досі працює той самий лейтенант міліції, який колись заносив на стандартний бланк відомості про маленького циганського мандрівника, який прагнув дістатися Ямполя місцевою вузькоколійкою. По-друге, у Вапнярці затримуватись – тільки час гаяти. Краще забратися звідси якнайшвидше, а не повертати якісь там спогади дитинства. Що колись було – те загуло...

Краще поїхати прямо в Добрянку, де можна розшукати бодай якихось родичів тітки Мокрини, разом з дітьми якої зростав під час війни. А ще краще було б натрапити бодай на якісь сліди циганського табору Джугастрянських... Або й на них самих, хтозна?!

Ну, припустімо, розшукати матір він навіть не мріяв. Була би мама жива – неодмінно забрала би синочка або одразу ж після звільнення від окупантів, або принаймні по завершенні війни... Що ж, Владо давно змирився з лихою думкою, та водночас продовжував вірити, що зустріне інших родичів. Справді, циганський табір – він великий, в таборі зазвичай налічується кількадесят чоловік. Не могли ж усі загинути?!

Плекаючи райдужні надії, Владо насилу дочекався, коли після першого року роботи на заводі дістане нарешті право на першу свою відпустку. І вирушив до Ямполя, що на Вінниччині. На те, що лейтенант з Вапнярського лінійного відділу міліції так і не надіслав жодної вісточки, теж не зважав: а раптом обіцяв, обіцяв... та й забув?! Зрештою, хто він тому лейтенантові?! Черговий залізничний «заєць», яких за рік виловлюють десятками... а може, й сотнями! До того ж не просто «заєць», а маленьке циганча з сиротинця...

Отже, сповнений надій молодий чоловік спочатку дістався з Кіровограда до Вапнярки, потім нарешті здолав ту саму ділянку шляху, яка в дитинстві лишилася для нього нездоланною – через Томашпіль вузькоколійкою доїхав сюди, до заповітної залізничної станції Добрянка. Тут спробував розшукати дім, в якому жила колись покійна тітка Мокрина... але марно: він забув, геть начисто забув саму назву вулиці, на якій стояв дім, не кажучи вже про прізвище самої тітки Мокрини. Пам'ятав лише, що на перекривленому паркані, що огороджував її хату, біля хвіртки була намальована крива цифра «6». Але, щоб розшукати її дім, цього було явно замало.

Безрезультатно проблукавши вуличками Добрянки цілу годину, Влаго пішов власне до Ямполя. Причина була більш ніж вагома: пошук місця, куди би прилаштуватися на нічліг – інакше можна було дуже просто лишитися ночувати на вулиці. А це не надто приємно, хоча травень був уже в розпалі.

Отут і сталося те, що перекреслило всі райдужні плани молодого чоловіка. Блукаючи тепер уже Ямполем, Влаго вийшов на вулицю Піонерську, проминув стадіон «Колос», майже дістався школи № 1... Як раптом в душі з'явилося якесь дивне відчуття. Щось не те було в довколишньому світі... не те або не так... щось кричущо неправильно, дуже помітне й, навпаки, приховане водночас... Тільки він ніяк не міг зрозуміти, що ж саме?! Озираючись на всі боки в пошуках цієї неправильності, молодий чоловік випадково глянув собі під ноги...

Й волосся на його голові раптом само собою заворушилося: і як він міг досі не помічати, що замість бруківки або тривіальної землі під ногами у нечисленних перехожих знаходяться величезні гранітні брили?! Причому не прості, а в деяких місцях розцяцьковані чудернацькими, не схожими на жодні відомі йому літери... Та це ж... це ж!.. Ні-ні, не може того бути!..

– А це зі старого жидівського цвинтаря, – немов відповідаючи на відчайдушний здогад, підтвердила огрядна тітка, обганяючи заляклого Влаго. Він здригнувся і прохрипів:

– А я, між іншим, нічого не запитував.

– Хіба?! – зупинившись, тітка уважно поглянула на молодого чоловіка. – Я ж чула на власні вуха, як ти спитав: «Це що таке?»

Влаго одразу ж згадав, що в дитячому будинку з ним час від часу ставалися такі самі курйози: він навіть рота не розкривав – але ж інші стверджували, що чули його голос... тільки нібито трішки приглушений, хоча всі слова розрізнялися напрочуд чітко! До нього навіть прізвисько приклеїлося – «Черевомовець». Хоча це було явно щось інше. Незбагненне, нез'ясовне – але інше!..

Утім, не варто про це зараз навіть думати.

– Так, вибачте, я справді спитав, що це, – покірливо погодився він.

– Кажу ж, це зі старого жидівського цвинтаря привезли, – охоче підхопила тітка. – Фашистюги всю місцеву жидву під час війни до ноги повибивали, отож ходити дивитися за могилами все одно нема

кому. А плити ж які хороші!.. То чого ж добру пропадати?! Взяли, привезли та й замостили.

– Дякую, – злетіло з його пошерхлих губ.

– А ти сам не з них... Не з жидів, себто? – підозріло спитала тітка.

– Ні-ні, не з них. Я просто смаглявий і чорнявий.

– А-а-а, ну, то діло таке, воно буває, а чого ж?.. Бо я тут подумала, чи ти часом не родичів шукаєш, то, може, підказати щось там... чи я не знаю...

– Ні-ні, дякую.

Сказавши це, він розвернувся і майже прожогом кинувся назад – на залізничну станцію Добрянка. Зупинився лише перед касою. А заспокоївся, відчувши в руках невеличкий картонний прямокутничок – квиток на зворотний потяг. Бо твердо вирішив: все, годі – ноги його більше не буде в цьому місті й навіть в його околицях!!! Нема тут не тільки його матері й тітка Мокрини – навіть жодного сліду табору Джугастрянських бути не може в місті, де смерть розлита скрізь!!! Розлита до того, що перехожі топчуть її ногами!!! Й ніхто нічого не помічає, всім байдуже!..

Всім – але тільки не йому, відірваному навіки від рідного табору, загубленому в цьому неосяжному, підлому й жорстокому світі! Отже, геть звідси, геть, геть!!! Спочатку назад до свого Кіровограда, а там...

А там побачимо. Він дорослий, сиротинець уже позаду, професію токаря він має, на кавалок хліба заробляє. Щоправда, на заводі йому не надто подобається... Але для початку треба вибратися з цього клятого місця й додому дістатися, а вже потім вирішувати, що робити далі. Так і треба діяти.

**Приміщення пошти, вул. Центральна, № 144,
Берегомет, Буковина, друга половина дня 19 липня
1958 року**

Важко було навіть припустити, що вдягнений в лахміття літній чоловік із вкрай стомленим поглядом тьмяних очей, зморшкуватою землистою шкірою обличчя, худорлявий і лисий, з підборіддям, вкритим брудною рябою щетиною, – це той самий красень Ілля, який півтора десятиліття тому поїхав працювати до Німеччини. Хоч нині йому ще навіть тридцяти років не виповнилося, виглядав він

принаймні як ровесник власної матері. А може, навіть старшим – особливо коли під впливом чергового нападу черевного болю кривив губи: тоді Клавдія бачила його поламані зуби, немовби облямовані по краєчках десен характерною сизувато-сірою смужечкою.

– Ілько, Ілько!.. Це ж не по-людськи, – зітхала нещасна жінка, витираючи з внутрішніх куточків очей мимовільні сльози. – Ти ж Мусин брат все ж таки. Рідний брат, а не зведений!..

– Ні-ні, мамо, забудьте про це! Чого то ви, чесне слово, – стомлено махав він рукою. – Тепер у вас усіх нова сім'я. Ні, не хочу.

– Ти її брат! – продовжувала наполягати вона. Але марно.

– Ні-ні, мамо, ні! Мою рідну сестру Марічкою звали, а ця вже не Марічка, а Муся якась.

– Але ж синку, що ж ти поробиш, коли мій новий чоловік почав називати твою сестричку саме так, а не інакше?! Вона сама довго звикнути не могла, все казала, бувало: «Мамо, а чого це дядько Маркіян мене Мусенькою кличе, коли я Марічка?! Не треба так, не хочу». А я їй у відповідь: «Що поробиш, доню? Він тобі тепер не дядько Маркіян, він тепер батько. Отже, якщо називає Мусею – треба призвичаюватись, нічого не поробиш». Так поступово і перехрестили нашу Марічку на новий лад.

– От бачите, як воно буває!

– Та буває, синку, звісно ж, буває!..

– А я так не хочу, не хо!.. О-о-о-о!..

Знов вишкіривши поламані зуби із сизувато-сірою обляміркою на деснах, чоловік зігнувся, немовби переламавшись навпіл, і натужно застогнав. Люди, які стояли в черзі до віконечка, підозріло озирнулися в їхній бік. Клавдія була змушена недбало махнути рукою і усміхнутися (мовляв, усе гаразд, людоньки добрії, не звертайте уваги), а потім спитала про очевидне:

– Болить?

– Та-а-а... це ще так... терпимо, – прошипів він, повільно розпрямляючись. – Та й загалом мені пощастило, бо якби мене на урановий рудник запроторили, то я б там давно вже загнувся і зараз би з вами не побачився. А так... Це не уран, а всього лише олово. І не рудник, а збагачувальна фабрика. Можна сказати, курорт!..

Він знову вишкірив зуби, вважаючи цей жартик вдалим.

– Я бачу, що то за «курорт», – Клавдія витерла чергову сльозинку і додала спересердя: – Щоб усім ворогам нашим такий «курорт» був!!! Особливо таким, хто мого маленького Ілька прирік на такі жахливі муки!..

Люди з черги до віконечка знов озирнулися, й жінка знову була змушена посміхнутися їм якомога невимушеніше.

– Кажу ж, що не бачили ви тих, кого на уранові копальні запроторили, – між тим мовив чоловік. – А я бачив, бо і ми, і вони в Теньлагу⁵⁴ строки свої мотали. Якось нас переганяли на інше місце – коли нову аглофабрику спорудили, отож на пару днів поселили по сусідству. Ну-у-у, як по сусідству тобто... Бараки майже поруч, тільки через колючий дріт. Але все було видно, що там у них відбувається. То я бачив, як доходяги з того... з «уранового» боку кров'ю не тільки блювали, але і дристали. Як у когось напад стається, то аж шаленіє від болю, і тоді...

– Не треба, синку!.. – тепер уже не звертаючи уваги на людей з черги, Клавдія відвернулася і міцно заплющила очі.

– Та знаю я, знаю, що негоже рідній матері такі жахіття розповідати, – стомлено зітхнув чоловік, – але ж і ви зрозумійте, що мене... Що мені хоч трохи легше, коли комусь про це розкажеш. Бо носити в собі те, на що я надивився там, у таборі цьому клятому неподалік селища Усть-Омчуг!.. Це ж коли німці на свій заводик снарядний привезли, я було повірив, йолоп перський, що кінець світу настав. Ех-хе-хех, до чого ж наївним я був! Не знав ще тоді, що воно таке – Магадан... Ото справжній кінець світу!.. А тепер вже й мені кінець настає. З раком цим.

– Синку!..

– Мамо, та якби не рак, то мене б так і залишили на збагачувальній фабриці. А якщо, бачте, помилували нині, коли мені ще два роки лишалося, – це, по суті, подихати викинули! Розумієте, мамо? Просто виперли звідти на всі чотири боки подихати, аби я їм статистику захворювань на виробництві не похабив. А це означає, що мені не жити.

– Ну, то, може, все ж таки прийдеш до нас у гості? – Клавдія знов перевела на чоловіка погляд, сповнений душевного болю і палкого благання. – Ну що ж то таке: приїхав нарешті син до матері після стількох років...

– Мамо, та уявіть лишень, як важко було мені розшукати вас, – зітхнув він. – Я ж нічого не знав: ні що ви вдруге заміж вийшли, ні що переїхали спочатку до Житомира, потім до Тернополя, а потім вже сюди – в Берегомет цей... Знаєте, як довго я сюди діставався?!

– Отож я й кажу, синку: якщо вже сюди з такими труднощами дістався – навіщо зустрічатися зі мною отут, на пошті?! Ніби ми чужі одне одному... Заходь до нас у гості, не стидайся! Ти ж Мусин... ой – Маріччин братик рідний, та й зі зведеним братиком твоїм, з Леончиком, познайомишся. Ну і, звісно, з Маркіяном моїм. Він чоловік хороший, добрий, роботящий, ти не сумнівайся, ви полагодите, я знаю...

– І я кажу, що полагодимо.

Мати і син одночасно здригнулися, бо зайняті важкою розмовою, зовсім не помітили, як у двері поштового відділення зайшов і зупинився майже поруч Маркіян Яроцький. А також не помітили, що на них знов дивляться всі, хто вишикувався в чергу до віконечка поштарки.

– Мамо, хто це? – Ілля вмить напружився.

– Ма-а-а... Маркіян мій.

– Клавуню, облиш, будь ласка, бо я й сам відрекомендуватися можу, – зупинив чоловік дружину і продовжив, простягнувши руку пасербкові: – Будемо знайомі, я Маркіян Лукич Яроцький...

– Мамо!!! Я ж просив, щоб ніхто, окрім нас!.. – простогнав нещасний. – Навіщо я вам здався такий?! Підлабузник, який під примусом на фашистів працював і майже до кінця за це строк відмотав... І якого тепер подихати викинули... От навіщо я вам, поясни?!

Однак не давши дружині рота розкрити, знов заговорив чоловік:

– Послухай-но, хлопче, матір твоя тут ні при чому. Берегомет – селище невеличке, як бачиш, отож добрі люди прибігли до мене на лісокомбінат та й кажуть: мовляв, Маркіяне Лукичу, а чи знаєте, що жінка ваша з якимсь вельми підозрілим чоловіком на пошті здибалася? Ну, отож я і прийшов. Адже мусив подивитися, що то за чоловік.

Як і раніш, Ілля перекладав недовіливо-вовчий, спідлоба погляд з вітчима на матір і назад, тому Маркіян продовжив у попередньому тоні:

– Ну годі тобі, годі! Все гаразд, у тебе є сім'я... хоча ти не з усіма ще знайомий, але ж ми є!.. Твоя матір і сестра. Ну, і ми з Леончиком, звісно. Отож годі стирчати посеред пошти, де на нас витріщаються всі, кому не ліньки. Пішли додому... Ходімо туди, де на тебе чекають. Ходімо!..

**Кабінет завуча школи № 38, смт Карнаухівка,
неподалік Дніпродзержинська ⁵⁵, 21 жовтня 1958 року**

– Ну, Борько, нехай сьогодні ввечері твоя дупа готується до зустрічі з моїм ременем! Щоб чекав мене на дивані долілиць без штанів і навіть не думав ні у друзів, ані у сусідів переховуватися, інакше я тобі таке влаштую, бандите малий, що цілий тиждень сидіти буде боляче, – пригрозив Никифор Кузьмич синові, перш ніж виходити вранці з дому.

– Ну, і нащо отак з дитиною!.. – спробувала протестувати дружина, однак чоловік лишився непохитним:

– А ти, Улясю, не захищай нашого шибеника там, де не треба! Не тебе ж до школи викликають, а мене – це раз. Викликають не просто так, а до самого завуча – це два. Добре хоч що не до директора... інакше б я цьому засранцю ще вчора ввечері всю дупу розмачулив би, їй-богу!!! Так би мовити, авансом. Хоча шмагати, не знаючи за що – це проти моїх правил...

– То відшмагайте краше зараз!.. – похмуро пробурмотів винуватець скандалу, проте батько заперечив коротко:

– Ні, це не годиться. Я хочу бути справедливим, хочу знати, за що тобі всипати, – і широким кроком вийшов з хати.

Насправді він не любив карати сина. Ще б пак: вони з Улясею так довго не наважувалися на його народження – тільки по війні вирішили, що все, годі чекати кращого і спокійнішого життя... Отак у них і з'явився Борька.

На жаль, Никифор Кузьмич надто пізно зрозумів усю гіркоту іронічної приказки: «Малі діти – малі проблеми, великі діти – великі проблеми». Бо якщо попервах усі негаразди зводилися лише до безсонних ночей, то чим далі, тим більше неприємних сюрпризів підносив їм довгоочікуваний синочок. Наприклад, у цьому навчальному році він встиг жорстоко побитися одразу з двома однокласниками буквально в перший день занять! Саме так усе й відбулося – бо вже на 2 вересня Улясю викликали до школи.

Але тоді класна керівниця бажала говорити саме з матір'ю. Натомість вчора до них додому завітав Борьчин однокласник. Скрививши рота в підлій посмішці й кидаючи багатозначні погляди на хлопця, він вручив Никифору Кузьмичу записочку наступного змісту:

Шановний тов. Артеменко Н. К.! Завтра, 21/ X.58 о 14:00 Ви викликаєтеся на педагогічну раду нашої школи на предмет поведінки Вашого сина Бориса з групою однокласників. До того ж я хотів би попередньо переговорити з Вами в моєму кабінеті о 13:00 того ж дня. Зав. учбовою частиною Когут В. А.

Ясна річ, щоб уберегти свою «п'яту точку» від «побачення» зі старим солдатським ременем батька, цей шибеник присягався, чим тільки міг, що ніяких бійок з однокласниками останнім часом не вчиняв. Але навіщо тоді викликати батька на шкільну педраду, а попередньо – ще й до завуча?! І що означала загадкова ремарка «з групою однокласників»?!. Чого такого вони встигли накоїти «в групі»...

Завуч хотів бачити Никифора Кузьмича лише о 13:00, тому зранку він пішов на роботу. Прочитавши записку, директор цвинтаря лише плечима знизав: мовляв, якщо викликають, то йди. На щастя, ні на сьогодні, ані на найближчу пару днів жодних поховань не намічалось – ото ж у копанні ям не було потреби. Що ж до масового прибирання з могил оберемків осіннього листя й опалих гілок, то з цим варто зачекати ще пару тижнів. От коли всі дерева пооблітають – хіба що тоді...

Отже, через відсутність конкретної роботи, Никифор Кузьмич просидів до полудня в конторі, навіть не перевдягаючись, а тоді вже неквапом відправився до школи, де навчався шибеник Борька.

– Знайомтеся, товаришу Артеменко, це до нас із самої Москви кореспондента прислали! Товаришу Хмелик, оце і є батько призвідника, знайомтеся, – мовив завуч, щойно Никифор Кузьмич перетнув поріг його кабінету. Справді, на стільці в затіненому куточку примостився незнайомец, котрий з підкресленим достоїнством виправив Власа Архиповича:

– Я не простий кореспондент, я віднедавна заввідділом⁵⁶ у «Піонерській правді» працюю. Звати мене Хмеликом Олександром Григоровичем. І ще мушу зазначити, що мене до вас не прислали – бо це я сам напросився у відрядження. Повірте, все можна було вирішити по телефону! Дуже просто... Однак не хотілося зводити справу до чистого формалізму. І ось я тут, з вами.

– Дуже приємно, товаришу кореспондент...

– Заввідділом!..

– Ну так, так, – Никифор Кузьмич кивнув московському гостеві суто для заспокоєння й одразу ж звернувся до завуча: – Власе Архиповичу... товаришу Когут, ви все ж таки поясніть мені, навіщо викликали... та ще й у присутності ось товариша з газети, з самої Москви.

– Гаразд, пояснюю, – завуч підібгав губи. – Скажіть, товаришу Артеменко... тільки чесно скажіть: чи відомо вам, що таке ТДПЗ?

– Ні-і-і... не знаю, не чув. А-а-а... що це?

– Тоді ось, читайте.

Завуч простягнув подвійний аркуш, мабуть, акуратно видраний зі шкільного зошита «в лінієчку».

– Що це?

– Лист. Та ви читайте, товаришу Артеменко! Читайте.

І він прочитав:

Дорога редакціє!

Нашу увагу звернула до себе явна несправедливість, що коїться у нас в класі. Та й не тільки в класі, але в усій школі, якщо чесно. Всі ми любимо нашу Радянську Батьківщину, серед нас зрадників Вітчизни немає. І все ж таки всякі відмінники й зубрилки дражнять нас різними образливими прізвиськами, бо вважають, що через те, що наші батьки й матері та інші родичі відсиділи, то ми не любимо СРСР, а тому погано вчимося, не підтримуємо дисципліну. І всяке таке. І за це нас можна дражнити, обзивати й задирати, як вони тільки собі захочуть.

Дорога редакціє! Якщо вони так вирішили, то собі постановили й ми: бий відмінників і зубрилок, щоб не зазнавалися! Нехай будуть рівними права їхні, відмінників, і наші, трійочників!!!

А поки ми начистимо їм усім мармизи, то просимо вас, дорога редакціє, зі свого боку розібратися в цій справі і пропісочити їх у своїй всесоюзній газеті, яку ми всі любимо та із задоволенням читаємо всім класом. Нехай знають, що якщо вони відмінники й зубрилки, то це ще не дає їм жодного права знущатися з нас, трійочників, у яких відсиділи різні родичі.

З повагою, ТДПЗ

– Це до нас в редакцію надійшло, – про всяк випадок уточнив московський гість. Проте Никифора Кузьмича цікавило дещо інше:

– «ТДПЗ»... що це? Як його все ж розшифрувати?

– Отож-бо! Це найскладніше в усій справі, – зітхнув завуч.

– У справі?! То що... справа вже... існує?..

Він не вірив власним вухам. Боявся повірити в те, про що сам же й запитував. Якщо завели справу, тоді...

– Якби була справа, тоді відбувалася б зовсім інша розмова. І не в моєму кабінеті, а в іншому місці, – Влас Архипович знов зітхнув. – І саме ви, товаришу Артеменко, мусите розуміти це, як ніхто інший.

– Але ж тоді...

– Вашому хлопцеві й усім іншим неабияк пощастило, що наш новий дільничний інспектор виявив чуйність і вирішив не «топити» всю їхню компанію одним махом... хоча міг би. Отож він прийшов до нас, до вчительського колективу, щоб попередньо порадитися. І сказав наступне: якщо вправимо цим дурбелікам мізки, тоді на перший раз ніякої справи не буде, все окошиться внутрішніми шкільними розбірками на педраді.

– А мій Борька точно до цього причетний? – про всяк випадок вирішив уточнити Никифор Кузьмич.

– Візьміть будь-який зошит вашого сінка і порівняйте його почерк з цим листом. Все надто очевидно! Хочете, зараз дам його зошит? У мене є.

– На конверті листа, надісланого до «Піонерської правди», є вихідний штампель поштового відділення, – підхопив московський гість. – До того ж назву населеного пункту вони чітко вказали: «с/мт Карнаухівка, Дніпропетровська обл., УРСР». Школа в вашому селищі одна-єдина, отож з'ясувати, хто склав і написав листа, було не важко.

– Але головна заковика в тому, що наш дільничний так і не з'ясував остаточно, що ж означає оце загадкове «ТДПЗ».

– Як це?!

– Товаришу Артеменко, ви ж строк відмотали, – розвів руками завуч, – отож мусите знати, що інформатори є скрізь. І навіть в класі, де навчається ваш сінко. Просто інформація може надходити суперечлива. Якби дільничний завів справу, тоді, повірте, з'ясував би все, що потрібно. А так... А так, товаришу Артеменко, є дві версії. Однаково робочі.

– Які саме?

– Згідно з першою, «ТДПЗ» означає «Товариство дітей проти зубрилок». Це більш-менш м'який варіант... скажімо так. Звісно, умовно-м'який, бо створювати незаконні товариства – це, знаєте, загрожує наслідками. Для радянських дітей і молоді у нас працюють три офіційні організації: жовтєнята, піонери і комсомол. Борису вашому за віком треба в піонерах ходити, а тут, бачте, чого надумали?! Ач, «товариство» якесь самопальне!..

– А що ж друге?..

– А друге, товаришу Артеменко – це «Товариство дітей політичних зеків». Розумієте, чим це папахує, враховуючи те, що у вас у самого за плечима строк висить?..

Від напливу почуттів Никифор Кузьмич поліз до кишені й намацав там свою люльку в старому потертому капшучі.

– Що ви там шукаєте? Сподіваюсь, це не пістолет...

По тону відчувалося, що завуч жартує, однак Никифору Кузьмичу було зовсім не до веселощів. Він завжди побоювався, що «органи» дізнаються про його давню участь у Громадянській війні на боці армії УНР. Так старанно маскуватися все життя... Він же навіть про люльку цілу легенду вигидав, буцімто її курил сам товариш Будьонний!.. Тому майже все життя було прожите тишком-нишком, нібито впівсили.

Ось тільки дідько лисий смикнув його підключитися до протестів проти спорудження Каховського водосховища. Хоча можна було одразу ж здогадатися, що це чистісінька провокація: сексоти Міністерства держбезпеки самі розповсюджували плітки про таємний рух спротиву, демонстрували саморобні газети й листівки... і негайно «брали на олівець» тих, хто цьому співчував! За Никифором Кузьмичем жодних особливих гріхів, окрім усного співчуття, не виявили – отож дали заради профілактики 5 років. А коли звільнився достроково – викинули всю сім'ю із Запоріжжя: обласний центр, аякже!.. Саме тому він і працює могильником на селищному цвинтарі, бо після відсидки на жодну іншу роботу його не брали. Через мізерну зарплатню Улянка змушена гробити здоров'я на Дніпродзержинському коксохімі – бо інакше жити за що?!

І треба ж такому статися, щоб тепер їхній Борька утнув подібний фортель! «Товариство дітей політичних зеків» – ТДПЗ... Ще й листа в «Піонерську правду» накатав. Вони, бачте, за рівні права трійочників і

відмінників. Це ж треба таку дурню утнути!!! От як вони до такого додумалися, га?!

– Бачу, ви неприємно здивовані, – обережно мовив завуч.

– Не те слово! – здригнувшись, підтвердив Никифор Кузьмич. – Я одне не розумію: чому дільничний справу не відкрив?!

– Та я й сам не знаю, якщо чесно, – завуч виглядав розгубленим. – Я з ним уже трохи роззнайомився. Мужик він бувалий, по всьому видно. Війну пройшов... і до речі, ці місця від фашистів визволяв – Дніпродзержинськ з околицями. Щось там на війні таке сталося, що він по-людськи вибудовує стосунки з тими, хто відсидів. Не те що його попередник...

– Знали б ви, що у нас в Москві коїться!.. – тепер настала черга товариша Хмелика, щоб зітхати з невідомим сумом.

– Коротше, як би там не було, а дільничний інспектор прийшов до мене та й каже по-простому, по-людськи: отакі справи, товаришу Когут, даю шанс батькам і школі спільними зусиллями вправити мізки цим лобурякам, які це своє «ТДПЗ» утворили. Сподіваюся, що виростуть вони нормальними радянськими людьми, а не сволотою зі смердючої канави, тоді мене ще добрим словом згадають. А як не впораєтеся – що ж, відкрити кримінальну справу можна завжди.

– Та не сумнівайтесь, Владе Архиповичу, я своєму Борьці вдома роз'ясню, почім фунт лиха! – запевнив завуча Никифор Кузьмич. А сам подумав з досадою: до чого ж прикро помилився.

Ще б пак, він думав, що йдеться про тривіальну бійку з однокласниками – а виявляється, вони вже товариство створюють! «Товариство дітей політичних зеків»... Справедливості хочуть, бачте!.. Ну так, звісно: без того, щоб через свої переконання комусь мармизи начистити – без цього ніяк. Але якщо розібратися...

От у скільки років сам Никифор Кузьмич пішов воювати за УНР?! Він же ройовим уже в сімнадцять років став! Він же справжнім шмаркачем був, конвоюючи на розстріл самого пана Болбочана, якого навіть подумки не варто згадувати в стінах радянської школи...

То чого ж тоді від Борьки вимагати?! Вони ж, утворюючи це своє товариство дурнувате, прагнули всього лише справедливості!!! Зовсім як він сам – колишній ройовий армії УНР. Вони... його Борька про справедливість і рівноправ'я – а він за батьківську ременяку хапається!

Хоча насправді анітрохи не кращий і не розумніший від свого власного сина.

Отже, якщо подумати добре... то яким же ідіотом виглядає він в очах Борьки?! І як він раніше до цього не додумався?! Але якщо так, то це ж зовсім інший коленкор виходить. Бо якщо вони настільки схожі, то для збереження бодай якогось авторитету в очах сина з ним... Ну так – із сином розмовляти доведеться! Причому розмовляти не як старший з молодшим, а на рівних. Доведеться такі слова підшукати, щоб... щоб!.. Щоб Борька зрозумів усе один раз і назавжди.

Але ж це настільки незвично! Як із цим новим впоратися?! До того ж, на свою біду, колишній садівник і будівельник, а теперішній кладовищенський копач ніколи не міг похизуватися красномовством. От хто міг би добре слово сказати, то це його покійний приятель Олесь Карпович... який загинув лютою смертю у дніпровських водах ще в 1941 році. А нині?! Хіба що Денис?.. Так, можливо, й він. Але ж Денис у Дніпропетровську на своєму заводі секретному, а вони тут, у Карнаухівці. Отака біда...

– Ну що ж, товаришу Артеменко, якщо ви все поясните синові в доступній формі, то й добре, – кивнув завуч. – Ми ж натиснемо на них зараз на педраді. На всю їхню компанію, не тільки на вашого. На тому, сподіваюсь, усе і владнається. Дуже сподіваюсь...

– Стривайте, а як же з листом до «Піонерської правди» бути?! – раптом спохопився Никифор Кузьмич.

– Не переживайте, все владнаємо, – посміхнувся московський гість.

– Як тобто владнаєте? До вас же лист поштою надійшов. Офіційно.

– Лист я, як бачите, повернув керівництву школи. Якщо треба, дільничний його тепер до справи долучить. А як не треба, то й не треба...

– Але ж мусите на нього відреагувати якось?

– А ми відреагуємо... творчо! – загадково усміхнувся москвич.

– Як це – творчо?! Як тобто творчо?! – разом здивувалися Влас Архипович і Никифор Кузьмич.

– А отак... П'єсу я тут придумав. Напишу її, покажу газетному начальству – оце й буде наша творча реакція.

– Тобто ви, товаришу Хмелик, хочете нашу школу на весь Радянський Союз знеславити?! Як Гоголь своїм «Ревізором»?! Так, чи що?! – завуч аж привстав від хвилювання.

– Ні-ні, не переймайтеся, все виглядатиме нормально і знеособлено, – заспокоїв московський гість. – По-перше, ніякої Карнаухівки в п'єсі навіть близько не буде. По-друге, головного персонажа зватимуть не Борькою, а... наприклад, Колькою. По-третє, замість «ТДПЗ» буде... наприклад, «ТОТР». Отже, ніхто ні про що не здогадається.

– А що таке «ТОТР»? – підозріло спитав Никифор Кузьмич.

– «Тайное общество троечников»⁵⁷, – підморгнув московський гість.

– А-а-а... Ну-у-у... хіба що так. Тільки без прикметніших деталей, будь ласка, – з полегшенням зітхнули обидва.

– Кажу ж вам, що все буде гаразд, – знов запевнив їх москвич. – Цей сюжет саме життя підкидає, тож треба його використати. Ми ж бо, товариші, прекрасний час переживаємо – час оновлення. Зараз потрібні як нові підходи до справи, так і наше відповідальне розуміння. Отже, підемо назустріч часу! Сміливіше, товариші, годі вже боятися!..

Охтирка, 7 листопада 1958 року

Що потрібно для гідної зустрічі чергової, але не ювілейної річниці Великого Жовтня у вузькій компанії?! У компанії настільки вузькій, що до неї входять лише двоє людей різної статі: він – технолог місцевого труболиварного заводу Мирослав Сергійович Сусло, вона – обліковиця того ж таки підприємства Марія Явтухівна Шепетун.

Виявляється, для повного щастя потрібно зовсім небагато: каструля вареної картоплі, притрушена дрібно накришеною зеленню з часничком, полита розтопленим масельцем, тарілка квашених огірочків, помідорчиків та капусти, півлітрова баночка маринованих грибів-лисичок, півпалки докторської ковбаси, півдюжини свіжозасмажених котлеток, півбуханця хліба і головне – літрова банка домашнього первака, на зубрівці настоящего. Прекрасного первака – такого міцного, що аж горить!..

Дешево й сердито. І до того ж цілковито в пролетарському дусі. Що не дивно: адже сама Велика Жовтнева соціалістична революція, на честь 41-ї річниці якої пишно прикрашений сьогоднішній «червоний»

аркушик відривного настінного календарика, вона ж пролетарська... Отож усе вірно, все закономірно!

– На нас двох вистачить, це я тобі як обліковиця кажу, – запевняла Маня, усміхаючись до Мирослава Сергійовича лагідно, але водночас хитро.

– А як раптом хтось у гості зайде? – хвилювався він.

– Не зайде, Мирославчику, можеш не переживати. Ми з тобою у цій дірі під назвою «Охтирка» є чужаками, не потрібними нікому, окрім нас обох.

– Ох, Маню, Маню!.. Маєш рацію, – сумно зітхав технолог.

Так, сумно... дуже навіть сумно! Бо що він, Мирослав Сергійович Сусло, що вона, Марія Явтухівна Шепетун – справжнісінькі дурники... тільки кожен на свій власний манер.

– Ти, Маню, тільки не ображайся, будь ласка, але це так і є. Бо якби в наших довбешках бодай по одній крапельці розуму було, хіба опинилися б ми з тобою тут, у чорта лисого в зубах?! – зітхав він роздратовано. І додавав: – Звісно, не опинилися б!..

– Авжеж, Мирославчику, авжеж. Жила б я собі в своєму Києві...

– А я б жив у Харкові. Та й не один жив би, а з дружиною. А так...

– Зате ми зустрілися, отак!

– Зустрілися... два дурники. Як там воно в пісні тій?

Після цих слів обидва розреготалися і грянули дуетом:

– Жив собі дурак,
Жінку взяв він дурнувату,
Вони не знали, що робить,
Та й спалили хату!..

Досхочу насміявшись, чоловік потягнувся до банки з перваком.

– Е-е-е, Мирославчику... Чи не здається тобі, що ми зачастили з чаркуванням? – стурбовано спитала вона.

– А чого це зачастили? Все нормально. От давай-но порахуємо... Ти ж у нас обліковиця, хіба ні?

– Так.

– Ну, отож рахуй собі... Ми ж насамперед за сорок першу річницю Великого Жовтня випили?

– Випили. Сьогодні гріх за це не випити!

– Так... Далі за вічно живого товариша Леніна випили?

– Випили.
– Третю за жінок... Себто, за вірну революційну подругу товариша Леніна – за Надію Костянтинівну Крупську... а також за тебе випили?
– Ти справжній чоловік, Мирославчику мій любий! І дурепа не я – дурепа ця твоя фіфа, яка такого чоловіка, як-от ти, зрелася.
– Так, не згадуй її, гаразд?! Не хочу про неї чути. Не сьогодні...
– Гаразд, не буду, – мотнула головою Марія Явтухівна.
– Отже... три перші чарки випили? Ти там облік свій ведеш чи як?!
– І четверту випили. Тепер уже за всіх революціонерів і за тебе разом, мій Миросою. Оскільки...

Во всех краях, во все века
Четвертый тост за мужика!

Вона всміхнулася сама собі й додала трохи тихіше:
– Бо що ми, баби, без вас таке?.. Без мужика – це не життя, я вже знаю, знаю!.. Скільки років мені не дозволяли!.. Казали, що я їм такою потрібна, як є сама по собі... Незаміжньою. А це тоскно, Мирославчику, до чого ж воно!..
– Ну годі тобі. Годі, кажу!.. – він, навпаки, підвищив голос.
– Не кричи, Мирославчику, не треба свято мені псувати.
– Я не кричу, я лише порахувати хочу, скільки ми випили. Отже, чотири чарки нарахували. А далі?..
– А далі було ще дві: за світле майбутнє всього людства – то була п'ята, а за мир в усьому світі... щоб ніколи вже війни тієї триклятої не було – це шоста. Отже, шість чарок уже перехилили. То нащо ти за сьомою тягнешся?
– А що таке?! Свято ж...
– Миросла-а-авчи-ку-у-у!.. – вона томно потягнулася й зітхнула: – Я просто не хочу, щоб наші посиденьки скінчилися тривіальною пиятикою!
– Думаєш, я після шести чарок нічого не можу?! Та ми на фронті!.. Чистого спиртику в медсанбаті, бувало!.. Ще й із глюкозою.
– Ой, ні, звісно ж, нічого такого я не думаю, що ти, що ти!!!
Жінка з удаваним обуренням замахала обома руками... чим тільки додатково розпалила чоловіка.
– Гаразд, я тобі зараз доведу... а потім буде все інше.

Чоловік завбачливо відсунув банку з перваком подалі від краю столу і простягнув до неї руки:

– Ну, Маню... йди до мене.

– А сірники?! – в її очах раптом спалахнула хитринка.

– А до чого тут сірники?..

– Щоб хату не спалити, от до чого!

– Ма-а-а-ню-у-у!.. Жартівниця ти моя!..

Чоловік міцно обійняв жінку, підхопив на руки і поніс до ліжка.

Ні-ні, виявляється, життя не закінчується навіть у такій забутій усіма (і навіть неіснуючим богом) дірі, як Охтирка. Це попервах тут тоскно до неможливості, а далі...

Як усе ж таки добре, що вона – Маня Шепетун – пожаліла єврейську дівчинку Дору. Що, порушивши інструкцію, врятувала її від Бабиного Яру – інакше б її не вислали з Києва, інакше б і досі не дозволяли сходитися надто тісно, на постійній основі з жодним чоловіком!..

А як добре, що він – комбат Сусло по закінченні війни почав поступово розкопувати справу зрадника Радянської Батьківщини, який став вояком дивізії ваффен-СС «Галичина»! Звісно, пару діб, пережитих у підземному гаражі Управління МДБ УРСР у Харківській області, не назвеш інакше як паскудними. Шкода, що після тих допитів у нього поменшало зубів, шкода, що зламані колись пальці лівої руки досі нестерпно ниють на погоду. Шкода, що він так і не зрозумів, що таке «штучний перкаль» – усе ж таки тканина чи щось інше... щось дуже-дуже важливе... Шкода, що дружина не тільки пішла від «зека», але і з дітьми бачитися забороняє.

Так, їм обом є про що шкодувати.

Але ж, з іншого боку, до чого добре, що тут, в Охтирці, вони зустрілися одне з одним – дві скалічені життям душі... Добре, що приліпилися одне до одного, що лагідними обіймами й ніжними поцілунками загоїли кривоточиві душевні рани.

А колишнє життя?.. Та нехай воно пропаде, нехай піде порохом на всі чотири боки!!! Бо вони тепер є одне в одного – чого ще можна бажати?..

1959

Камінний господар з берегів річки Снов

Середня школа № 20, Київ, 14 лютого 1959 року

- Тамаро Антипівно, облиште це, будь ласка!
- А я кажу вам: вийдіть з мого кабінету, Ганно Михайлівно!
- Але ж, Тамаро Антипівно, ви самі цю ситуацію і спровокували...
- Що-о-о?! Та як ви тільки смієте?!
- Тамаро Антипівно!..
- Ганно Михайлівно, зізнайтеся, тільки чесно: чого ви хочете?!
- Тобто?..
- Себто ви хочете й надалі працювати в нашій школі чи підете слідом за Фрідою Оскарівною?! Давайте вирішуйте!..

– Тамаро Антипівно, я тут вчителюю трохи довше, ніж ви...

– Ганно Михайлівно, я тут завуч, а ви всього лише вчителька. Отож якщо не згодні працювати в нашому тісному колективі – будь ласка, ми нікого насильно не тримаємо! Пишіть заяву за власним бажанням хоч зараз. Або зачекайте закінчення навчального року й напишете тоді... Але в цій ситуації я розберусь без вашої допомоги. І вчиню так, як годиться вчинити відповідно до всіх обставин.

На цю тираду, сповнену погроз, вчителька не відповіла жодним словом. Повністю задоволена цим, завуч самовдоволено посміхнулася:

– Що ж, товаришко Підшибай, будемо вважати нашу розмову завершеною. А тепер звільніть мій кабінет від своєї присутності, будьте так ласкаві, бо у мене ще багацько роботи.

Знов не промовивши ані слова, вчителька російської мови та літератури розвернулася на підборах, попрямувала до виходу в коридор. «Дверима на прощання не грюкнула, хоча могла б. Отже, будемо вважати це доброю прикметою», – подумала Тамара Антипівна. Потім підвелася з-за письмового столу, підійшла до бічної шафи, розкрила дверцята й одна за одною видобула звідти дві дюжини тек – особові справи всіх учнів «9-А» класу.

Ач, що вигадали, негідники! Уроки зривати... А їхня класна керівниця – ця лицемірка Ганна Михайлівна їх усіх покриває. Отже, заохочує...

Розпустилися, геть розпустилися!!! Страх забули!!! Гадають, якщо настала пора «відлиги», то тепер усе можна?! Е-е-е ні, не вийде!!! По всьому виходить, що ви товариша Хрущова на ХХ з'їзді КПРС чули, але недочули. А дарма. Ох, і дарма ж! Бо хоч у нас і «відлига», та все ж змінювати життя треба обережно, інакше...

Інакше хтозна, куди крива стежина заведе. А тому нічого у вас не вийде: ні у «9-А» класу, ані у його класної керівниці товаришки Підшибай. Давно працюєте, Ганно Михайлівно? Що ж, це так. Але ж треба і честь мати, дорогу молодим давати. А вам, можливо, починати про пенсію думати. Або можна і слідом за Фрідою Оскарівною піти.

Фріда Оскарівна ця клята... З неї все почалося, з неї!..

Подейкують, колись давно – ще до революції серед київської жидви особливо виділявся такий собі купчина Божою милістю Давид Семенович Марголін. Мав він нібито кілька пароплавів чи щось таке... Неважливо це, не принципово. Головне, що цей пан Марголін був

справжнім прогнилим капіталістом-кровопивцею, запекло експлуатував нещасних трударів, останні соки з них витискав і все таке інше – як там у них, у глитаїв, належить.

Коли злиденні трударі повстали й розірвали кайдани рабства, пан Марголін з переляку обдристався і втік кудись за кордон, прихопивши нажиті нещадною експлуатацією темних мас капітали. Однак тут, у Києві, лишились якісь його далекі родичі – так, сьома вода на киселі. Була серед них і така собі Фріда Оскарівна Марголіна, яку влада робітників і селян (ще в той час занадто наївна) вигодувала, виростила і в люди вивела. І стала зазначена купецька племінниця радянською вчителькою історії...

Впертою була просто до неможливості – що для їхнього клятого племені, в принципі, не дивно: замість того, щоб згинуть в Бабиному Яру під час фашистської окупації або тихенько зникнути в добу всенародної боротьби з «безхребетним космополітизмом», Фріда Оскарівна й надалі викладала історію в їхній чудовій школі. Природно, обійнявши посаду завуча, Тамара Антипівна Мориченко аж ніяк не збиралась миритися з цією прикрістю. Однак хоч як старалася, та все було марно...

Виручив її чоловік: працюючи в Подільському райвиконкомі, товариш Мориченков мав доступ до місцевого архіву – зокрема, й дореволюційного. Якось він звернувся до редакції «Вечірнього Києва» з проханням прислати кореспондента, який би хоч трохи розумівся на історії. А через місяць у цьому поважному часописі був надрукований фейлетон, де в найтемніших тонах змальовувалася діяльність жахливого мерзотника пана Марголіна. Киян цей недолугий витвір поставив у тупик: старі люди, які ще пам'ятали дореволюційне життя, глибоко в душі обурювалися безсовісним наклепом, тоді як молодим подібні речі були загалом байдужі.

Однак зовсім не такою була ситуація в столичній середній школі № 20!!! Число «Вечірнього Києва» з надрукованим фейлетоном зачитували до дірок, потім обговорювали публікацію на нескінченних класних зборах. Закінчилося все педагогічною радістю, де з генеральною промовою виступила завуч Тамара Антипівна Мориченко. Головна думка її була наступною: не можна й надалі миритися з ситуацією, коли історію викладає вчителька, яка має за

плечима свою «темну історію», люб'язно висвітлену шановним міським періодичним виданням!..

Фріду Оскарівну повезла зі зборів «швидка», діагностувавши різке загострення ішемії. Вже перебуваючи на лікарняному ліжку, вона повідомила, що напише заяву за власним бажанням, тільки-но одужає. А отже, вже тепер варто підшукати їй заміну. Тамара Антипівна і тут не розгубилася, й не минуло і тижня, як у школі з'явився новий вчитель історії – ветеран війни Микола Семенович Репей. Щоправда, він вирізнявся не тільки тим, що ходив шкільними коридорами, демонструючи всім «іконостас» орденських планок біля нагрудної піджачної кишеньки, й не тільки вельми оригінальною манерою викладання предмета. Окрім того, час від часу новий вчитель помітно «заливав за комір». Остання особливість спричинила мовчазний протест не тільки серед педагогів, але й серед учнів також. Хоча... кого цікавила думка неповнолітніх дітей?!

Найбільше невдоволення висловлювали учні «9-А» класу. Тамара Антипівна підозрювала, що класна керівниця Ганна Михайлівна потихеньку під'юджує підшефних лобуряк, – та довести нічого не могла. Однак ситуація досягла критичної межі позавчора, в четвер: хтось із учнів «9-А» класу приніс до школи снодійне, пігулку якого потайки вкинули до пляшки з оковитою, що лежала в портфелі Миколи Семеновича. Зайшовши перед початком уроку до підсобки, щоб підбадьорити душу, вчитель там і заснув, навіть не закусивши як слід. Переконавшись у цьому, весь «9-А» дружно втік до широкоекранного кінотеатру «Жовтень».

Вчорашній учбовий день почався зустріччю з Тамарою Антипівною, яка намагалася виявити призвідників потворної витівки. Однак хлопці та дівчата «9-А» класу стояли одне за одного горою. І навіть більше: у відповідь на вимогу завуча вони висунули свою умову – повернути Фріду Оскарівну! Інакше «юна парость» збиралася вигадати «щось іще»...

Вкрай обурена Тамара Антипівна твердо пообіцяла, що «підлабузницю капіталістів-кровопивців» у стінах їхньої школи ніхто більше не побачить. Проте її насторожила сьогоднішня розмова на підвищених тонах з Ганною Михайлівною. Якщо класна керівниця діятиме разом з учнями «9-А»... хтозна, у що це виллється?! Отже,

треба діяти в інший спосіб. Саме тому завуч і взялася перебирати особові справи «бунтівного» класу.

Зрештою, відібрала теки двох дівчат – Сюзанни Голландер і Агати Литвак. Батьки першої були відомими на весь Київ лікарями – отже, саме їхня дочка могла принести до школи снодійну пігулку. Що ж до другої, то вона вирізнялася з-поміж однолітків норовливою вдачею. І, звісно ж, обидві належали до «безхребетних космополітів», як і запроторена до кардіологічного відділення лікарні вчителька Марголіна.

Таким чином Тамара Антипівна зробила свій вибір.

Щорс ⁵⁸, 21 жовтня 1959 року

Це було щось неймовірне – справжнє втілення мрії! Саме сьогодні в радіопрограмі «Під час обідньої перерви» він нарешті почув:

– Дорогі товариші! Зараз на прохання Лук'яна Мефодійовича Калащука – заступника голови районного виконавчого комітету міста Щорс та інших наших постійних слухачів в ефірі прозвучить улюблений багатьма романс композитора Лістова на вірші поета Арського «В парке Чаир» у виконанні Аркадія Погодіна.

Після чого томно-солодкий тенор заспівав:

В парке Чаир распускаются розы,
В парке Чаир расцветает миндаль,
Снятся твои золотистые косы,
Снится весёлая звонкая даль.
«Милый, с тобою мы увидимся скоро», —
Я замечтался над любимым письмом.
Пляшут метели в полярных просторах,
Северный ветер поёт за окном...

Щоправда, замовникові все ж таки більше подобалося не улюблене більшістю народу довоєнне, можна сказати – класичне виконання Аркадія Погодіна, а більш витончений, ліричний спів Вадима Козіна. Однак про це тепер годі було навіть мріяти, враховуючи вперті чутки, буцімто цей розпусник вже вдруге відправився на «трудове перевиховання» за однією з найганебніших статей Кримінального кодексу⁵⁹. Якщо все справді так і є – наряд чи найближчим часом звучатимуть пісні в його виконанні.

А шкода, чесне слово, шкода! Хоча після історичного ХХ з'їзду КПРС нібито настали нові часи, й тепер скрізь і всюди набирає сил «відлига», дотримуватися розумних обмежень у глибині та інтенсивності змін теж потрібно. Бо ламати легко, натомість будувати ще й як важко. Тим паче Кримінальний кодекс змінювати – це ой-йо-йой до чого складно! Тут один параграф заторкни – все інше слідом потягнеться. Отож нехай краще розгнuzданий співак в таборі «відпочине», з нього станеться...

Та в будь-якому разі заявку Лук'яна Мефодійовича на радіо нарешті виконали, тому особистий прийом громадян (традиційно за розкладом запланований на третю середу місяця по обіді) заступник голови виконкому провів, перебуваючи просто у відмінному настрої. Це підтвердила і секретарка з приймальні, наступного дня відповідаючи на запитання слідчого: прийом відбувся гладко – можна сказати, як по маслу. Його навіть застаріла астма не надто мучила. Те саме говорили майже всі громадяни, які побували в кабінеті заступника голови виконкому в середу 21 жовтня по обіді.

МАЙЖЕ всі... оскільки одну громадянку розшукати не вдалося. Судячи за записом у журналі реєстрації, це була така собі Барсукова Маргарита Степанівна – невдаха-лімітчиця⁶⁰, котру витурили з якогось там московського підприємства. Очевидно, розраховуючи на безмірне нахабство, притаманне цій людській породі, ця шепелява дурепа не вигадала нічого кращого, окрім як припхатися на прийом до відповідального працівника виконкому з ідіотичним проханням: прописати її в славетному місті Щорс! Ясна річ, вона отримала відкоша, що засвідчувала вичерпна резолюція в журналі реєстрації відвідувачів:

Не задовольняти

От саме цю лімітчицю не те що допитати – навіть розшукати не вдалося! Мабуть, спіймавши облизня, вона відчула гірке розчарування й назавжди полишила райцентр Чернігівщини. Що там сталося з Барсуковою Маргаритою Степанівною надалі?.. Повернулася вона до свого рідного села чи подалася шукати щастя кудись іще?.. В місті про це не знали. Звісно, обласному начальству доповідали. Однак причини смерті Лук'яна Мефодійовича Калашука були аж надто очевидними: помилився при прийомі ліків... Сам помилився. То навіщо розшукувати якусь там лімітчицю?!

Облиште, люди добрі...

* * *

Мало того, що саме сьогодні в радіопрограмі «Під час обідньої перерви» нарешті виконали його улюблену пісню, то ще й по обіді на особистий прийом раптом прийшла... ВОНА!!! Молода, струнка, золотоволоса (якщо судити за локоном, який грайливо виглядав з-під

пов'язаної на голові хустинки) і блакитноока... Вся така із себе молода і прекрасна – немовби щойно з того самого романсу!..

Одна біда: «наштукатурилася» і напарфумилася ця дівчиця понад всяку розумну міру – що виказувало натуру, від народження обділену естетичним смаком. Ще й косметика паскудна... Але ж молодість!..

Так, молодість і свіжість неможливо зіпсувати жодною косметикою, хоч як ти старатимешся.

– Барсукова Маргарита Степанівна, – відрекомендувалася з порога й одразу ж додала, мило посміхнувшись: – Можна просто Ритою називати, я анітрохи не горда.

Тепер товариш Калашук звернув увагу ще й на трохи одутлі щоки дівчиці, надто яскраво виражені вилиці, родимку на перенісці (майже між бровами) та дещо шепеляву вимову. Хоча, знов-таки, всі ці риси можна було віднести до милих пікантностей її натури.

– Слухаю вас уважно, – мимоволі розплившись у лагідній усмішці, промуркотів заступник голови райвиконкому. Він трохи побоювався, що через пахощі парфумів у нього розіграється застаріла астма, однак цього не сталося. Навпаки, в присутності молодої красуні дихалось явно легше.

Дівчина скромно присіла на краєчок стільця за приставний столик і почала розповідь. Нічого особливого, все надто очевидно, а тому очікувано.

Народилася на Полтавщині в селянській родині. Довоєнне дитинство загалом стерлося з пам'яті. Війну та перші повоєнні роки згадувати без дрожі Рита не могла. Далі життя почало потроху налагоджуватись, але нічого особливо видатного попереду не майоріло. Хіба що з молодої доярки перетворитися на доярку досвідчену, а потім і на стару...

Як раптом – оргнабір перспективних кадрів, переїзд аж до самої Москви, робота на деревообробному комбінаті № 3... нехай брудна й аж ніяк не престижна... але ж це столиця Радянського Союзу – найкращої, найсправедливішої в світі держави!.. Тільки-но дівчина встигла призвичаїтися до нових реалій, як настав 1957 рік, а з ним – VI Всесвітній фестиваль молоді та студентів. Яскраво-розмаїтий. Пістряво-гамірливий. Багатомовний. Мультикультурний.

Звісно ж, для вчорашньої доярки, а сьогоднішньої різноробочої ДОКу найважливішим елементом молодіжного фестивалю стали

зарубіжні делегати. Якщо навіть точніше – то делегати-чоловіки: хоча спілкуватися з ними доводилось переважно за допомогою красномовних жестів і ще півтора десятка сяк-так завчених слів, проте й задоволення від того Маргарита отримувала неабияке. А ще подарунки. Хоча...

Хоча без прикроців також не обійшлося: після однієї особливо потужної гулянки дівчину упіймав молодіжний патруль, тоді ж комсомольські активісти поголили її налісо. Наступного дня було дуже незручно з'явитися на комбінат в такому незвичному вигляді. Далі були комсомольські збори з жорстокою прочуханкою, суцільні насмішки і кпини товаришів по роботі, суцільна ненависть і презирство товаришок, карикатура у вітрині «Комсомольського прожектора» і все таке інше.

Втім, Рита вже не могла зупинитися: скочування тривало й надалі. Хоча молодіжний фестиваль завершився, а закордонні гості роз'їхалися, дівчата й надалі спілкувалися з хлопцями – тільки тепер вже не з іноземцями, а з нашими, радянськими. Щоправда, задоволення від «своїх» було меншим, а їхні подарунки і платня – далеко не такими щедрими... Та це компенсувалося кількістю «своїх». Відповідно, молодіжні патрулі ловили гулящу дедалі частіше і голили голову щоразу, проте Рита не просто привчилася постійно носити хустину, а й завела собі перуку.

Однак тривати до нескінченності все це не могло. Через те, що як з виробничими показниками, так і з виробничою дисципліною у товаришки Барсукової не залагодилося, її насамкінець звільнили з деревообробного комбінату й витурили з гуртожитку. Що тепер робити – невже повертатися в свій колгосп до корів?! Після трьох років, прожитих у Москві, це видавалося неможливим. Рішення напрашувалося само собою: зачепитися в якомусь містечку – не великому, але й не надто малому. Щорс для цього підходив ідеально.

– Отож мені потрібна квартира, – мило кліпаючи густо нафарбованими віями, підбила вона підсумок довгої промови.

– Квартира?! Отак одразу?! Хм-м-м... – замислено промимрив заступник голови райвиконкому, не відриваючи погляду від розстібнутого гудзика на кофтині відвідувачки в районі грудей і намагаючись вирішити, навмисно цей гудзик розстібнувся чи ненавмисно.

– Так, квартира. Нехай навіть «однушка», – підтвердила дівчина. – Адже з гуртожитку мене вже виганяли, а із законної житлоплощі нехай хто спробує, то я йому задам чортів!..

– Ну, знаєте... кхе-кхе... Це так швидко не робиться.

– А прискорити ніяк не можна?..

Томно розкривши наведені багряною помадою губи, Маргарита повільно облизнула їх тріпотливим кінчиком язичка й томно зітхнула:

– За мною не заіржавіє, я відпрацюю... відплачу!.. Мене зарубіжні студенти всяким хитрим штукам навчили, задоволення від них чоловікам – м-м-м!!! Значно вище середнього. Особливо пригадую, як був у мене один хлопець з Гаїті. Чорний такий, весь із себе негр. Бертраном звали. То він...

– І все ж таки не маю права.

– Хіба?!

– Не маю права погоджуватися одразу, – товариш Калащук посміхнувся з хитрим виглядом. – Спочатку треба перевірити, що ви кажете правду... що ти не брешеш. Переконатися особисто.

– Ну, то переконайся, – посміхнулась вона.

– Ну, гаразд... Гаразд! Поки що тобі відмовлено.

– Е-е-е, ні!..

– І не сперечайся! А от далі побачимо. Приходь увечері до мене, поговоримо... в приватному порядку. Поговоримо удвох, неофіційно. Тільки ти і я, без секретарки в приймальні.

Він написав на клаптику паперу адресу і простягнув відвідувачці.

– Гаразд, це вже інша розмова, – сховавши папірець з адресою за пазуху, дівчина нарешті застібнула гудзик і поквапилась уточнити: – То о котрій годині я маю бути у тебе?

– Десь так о восьмій.

– А чого так пізно?

– Можна подумати, ти кудись поспішаєш.

– Та ні, куди ж мені поспішати в чужому місті!.. – густо нафарбовані вії дівчини знов затріпотіли.

– От і я так думаю, що нема куди. Тому дай мені підготуватися до твого приходу, щось на стіл виставити.

– О-о-о, то ти ще й сам готуєш?!

– Аякже, аякже, – широко посміхнувся він. – По-перше, я застарілий переконаний холостяк. По-друге, під час війни в

партизанському загоні...

– О-о-о, то ти партизаном був?!

– Так, було діло. Але давай-но про це ввечері поговоримо, гаразд?

– Гаразд, переконав. Тільки хотілось би ще уточнити... ти щось п'єш чи як? Чи, може, скажеш, що тверезе життя ведеш...

– З твоїх ручок вип'ю все, що горить! – вигукнув він з ентузіазмом.

– Тим паче, як може не пити старий партизан зі стажем?! Та ми б там, у лісі, під час війни взимку позамерзали би всі, якби не пили. Морози, сама знаєш...

– Що ж, зрозуміла. Але все ж таки, що тобі принести?

– Якщо хочеш, щоб твоє питання вирішилось якнайшвидше – принеси таке, щоб я лишився задоволеним.

– Гаразд, не переживай, – кивнула вона, – буде тобі задоволення.

І випурхнула з кабінету.

* * *

– Чуєш, Мефодійовичу, а що за краля у тебе в приймальні сиділа?

– Та-а-а... лімітчиця якась. А що?

– Лімітчиця? Хм-м-м... А знаєш, вона нічогенька така собі.

– Знаю. І що з того?

– А-а-а... в якій справі вона до тебе приходила – невже тільки житло... Чи, може, щось іще?

Вимовляючи це, начальник відділу оргроботи виконкому ледь помітно посміхнувся, а його очі хижко саянули.

– Про житлове питання ти в журналі реєстрації прочитав? – спитав товариш Калащук і, отримавши ствердну відповідь, пояснив: – Тільки житло її цікавило і більш нічого. Без усяких таких «але», про які ти вже собі нафантазував бозна-що і з боку бантик.

– А-а-а... куди вона поділася?

– А я там знаю?! – напустивши на себе якомога байдужіший вигляд, заступник голови райвиконкому зневажливо знизав плечима. – Вона ж не наша, не місцева. Либонь, доставши відкоша...

– А що, ти її спровадив?! – в голосі начальника оргвідділу відчувалася неприхована досада.

– Авжеж спровадив! – пхинькнув Лук'ян Мефодійович. – А як же було не спровадити, якщо таке от молоде нахабне теля приходить до тебе й починає скиглити: да-а-айте кварти-и-иру та й да-а-айте кварти-

и-иру!.. Отож і довелось її поперти. Якщо вона з Москви приїхала, то це ще нічого не означає. Нехай знає, що ми тут, у Щорсі, теж не ликом шиті. Ну, отож хай собі забирається геть під три чорти.

– А куди?! Куди саме вона забралася?! – від явного нетерпіння начальник оргвідділу аж підстрибував на місці.

– Кажу тобі, не знаю! Либонь, пішла собі на станцію та й поїхала кудись... А куди саме – то не моє діло! Нехай забирається, куди хоче.

– Е-е-ех, Мефодійовичу, Мефодійовичу... Лагідніше треба до народу ставитися, лагідніше! З більшим розумінням чи що?..

– Тобто?! Квартиру цій нахабі дати чи як? Чи що ти маєш на увазі?

– Ну-у-у... Квартиру не квартиру, а затримати її у нас не завадило б.

– А нащо, га?! От скажи, нащо?

– Ну, ясне діло, нащо! – на пухких губах начальника оргвідділу розквітла масна посмішка.

– Та-а-а!.. Нащо тобі ця ліміта московська? Тобі що, місцевих замало, га?

– Замало не замало, а свіжатинки не тільки тобі хочеться.

– Ну гаразд, гаразд, годі слини в моєму кабінеті розпускати, паскуднику! Прийде ще до нас не одна дівка, не переживай. А тепер йди собі, справами займайся. Це у мене прийом з особистих питань скінчився, а у тебе ще сорок п'ять хвилин робочого часу.

Оскільки той продовжував тупцювати на місці, довелось мовити суворо:

– Йди, кому кажуть!..

Сумно зітхнувши, начальник оргвідділу грюкнув вхідними дверима. А Лук'ян Мефодійович похвалив себе за прозорливість. От він же так і знав, що витурена з московського ДОКу № 3 лімітчиця Барсукова Маргарита Степанівна неодмінно впаде в око ще комусь із працівників їхнього виконкому! Вона просто не може не приглянутися, настільки мила, прекрасна та свіжа... А те, що з іноземцями вешталася... з гайтянцями та з різними іншими... Ну то й що?! Хіба негри – це нелюди якісь?! Якщо виходити з принципів пролетарського інтернаціоналізму – то зовсім ні. Навіть навпаки: вони справді могли навчити всяким цікавим штукам, якими сьогодні вночі дівчина потішить його, Лук'яна Мефодійовича.

Отут і варто пам'ятати, що хоча він і є заступником голови райвиконкому, проте, по-перше, за посадою голова вищий від нього, а по-друге, тут поруч працюють молодші й так само доволі впливові кадри – наприклад, той-таки начальник оргвідділу. Хтозна, чи не віддасть ця лімітчиця перевагу молодшому перед впливовішим?! Але ж Лук'яну Мефодійовичу дуже-дуже хотілося «скуштувати» її першим!.. Потім нехай робить що захоче – але ж потім, не тепер.

Він раптом настільки розхвилювався, що відчув перші симптоми стисненого дихання. Клята астма! Цього ще тільки бракувало... Намагаючись не панікувати, товариш Калащук різким рухом відкрив верхню шухляду тумби монументального письмового столу, видобув звідти картонку з цукром-рафінадом і флакончик солутану⁶¹, накапав трохи ліків на кубічну рафінадинку, закинув до рота, заплющив очі й сидів так, аж доки дихання повністю не нормалізувалося.

Що це з ним відбувається?! Коли вони з лімітчицею домовлялися про побачення, нікого в кабінеті не було, їхньої розмови ніхто не міг почути. То з якого дива нервувати?.. Усе буде добре. Зараз він завершить усі справи, потім піде додому, неквапом приготує вечерю. Потім у гості прийде вона – Барсукова Маргарита Степанівна, новоявлена красуня, яку під час фестивалю молоді та студентів всебічно «просвітили» іноземні гості. І все у них буде прекрасно, просто шикарно!

Все-все-все...

* * *

Дівчина справді з'явилася, як і було домовлено – рівно о восьмій годині вечора, немовби кинувши погляд на витіювато вирізьблені ходики із зозулею, що цокотіли на стіні у вітальні. Саме коли зозуля прокукувала вісім разів – от тоді й подзвонила в двері його окремої холостяцької квартирки.

До речі, тепер – увечері – вона здавалася ще гарнішою, ніж удень. Мабуть, таке відчуття виникало через те, що одутлість її шік загадковим чином зникла. Або через манірні лайкові рукавички з довгими, до середини передпліччя розтрубами.

– Ого-о-о, пусічка, до чого ж шикарно ти постарався! – вигукнула вона, побачивши любовно, зі знанням справи накритий стіл. – Ну що ж, я теж постаралася і сподіваюсь, що мій вибір ти схвалиш.

Слідом за тим з пошарпаної фанерної валізки, поставленої на стілець, з'явилася пляшка п'ятизіркового вірменського коньяку «Арарат».

– Ого! Ну, ти підготувалася так само добре, якщо не краще, – відповів Лук'ян Мефодійович, уважно розглядаючи напис на етикетці й додатково відзначивши подумки, що шепелявість дівчини загадковим чином зникла разом з одутлістю щік. – Але стривай-но... Як ти там мене назвала?

– Пусічкою. Мене так один студентик-англієць⁶² називав. Не думаю, що це щось погане, скоріш навпаки хороше.

– Ну гаразд, пусічка – то хай буде пусічка. Я хотів про коньяк сказати.

– А-а-а, це... – вона замріяно звела очі до стелі. – Це мені від одного вірменина перепало вже нещодавно.

– Хороший коньяк! Я думав, ти горілку принесеш чи вино, а ти...

– А мені дуже квартира потрібна. Отож я й вирішила: навіщо жмотничати? Принесу те, що маю. Якщо є «Арарат» – принесу «Арарат».

Лук'ян Мефодійович кивнув автоматично, бо раптом подумав про своє... і від цих думок зробилося аж надто незручно. Проте цікавість виявилася сильнішою за сором, і він спитав:

– Скажи, Маргарито, а-а-а... можна у тебе про дещо дізнатися?

– Про що саме?

– А-а-а... А чи правду кажуть, що у вірмен, у грузинів... ну-у-у, що у кавказців загалом їхня штучка коли набухає, то стає такою... бугристою? Ну-у-у, от як кукурудза вся в бугорках, приміром. І тому дівок до них так і тягне, так і тягне, як мух на стерво...

Спочатку вона не зрозуміла, однак коли второпала, то розреготалася аж до дикої гикавки. Ображений Лук'ян Мефодійович прошипів крізь зуби:

– Припини, негайно припини це, чуєш?..

– Ой, вибач, пусічка... Ой, не можу!.. Ой... – вона нарешті взяла себе в руки. – «Кукурузка» між ніг, кажеш?.. Ой, ну... ви, чоловіки, і смішні!.. Ви таке вигадаете, таке... що й на вуха не налазить.

– Отже, ні?

– Та, звісно ж, це дурня. Втім, якої тільки дурні люди не вигадують... Особливо чоловіки. А ти, пусічка, так легко на дурню

повівся. Хоча, здавалося б, і немолодий вже, з життєвим досвідом і при посаді.

– А ти мене точно не піддурюєш?

– Знаєш, за що наші дівчата недолюблюють наших же чоловіків? – Маргарита раптом посерйознішала.

– І чому ж?

– Бо ви до нас ставитеся несерйозно. От скажи, чим ми коньяк вірменський будемо закушувати?

– Так є ж ондо скільки всього... – Лук'ян Мефодійович обернувся до столу й широко повів рукою, проте дівчина резонно заперечила:

– Загалом-то не забувай, пусічка, що я у вашу діру з Москви приїхала. А там до коньячку заведено подавати нарізаний лимончик з цукром-піском. І фрукти. Чи знайдеться у тебе вдома лимон? Ти чай з чим п'єш, га?..

– Лимон? Аякже, звісно, знайдеться.

– Отож принеси його, поки я пляшку відкоркую. І яблучок до того ж не забудь помити.

– А може, краще я пляшкою займуся?

– Ні, пусічка, якщо ти штопор даси, то я з пляшкою впораюся. А ти займайся краще лимоном. Давай-давай, ворущись!

Не в змозі противитися чарівливому впливу дівочої посмішки, Лук'ян Мефодійович поквапився піти на кухню. Повернувся звідти хвилин за десять, тримаючи в одній руці блюдечко з кружальцями лимону, присипаними цукром-піском, а в другій – кришталеву вазу, повну рум'яних яблук. Лагідно усміхнена Маргарита чекала на нього за столом, поруч стояла відкоркована пляшка коньяку і два наповнених келихи.

Наступна година проминула за неквапливою застільною бесідою. Він згадував героїчну партизанську молодість, вона – московське життя, найяскравішою подією якого був позаторішній молодіжно-студентський фестиваль. Пляшка вірменського коньяку наполовину спорожніла. Лук'ян Мефодійович відчував, що час переходити на інше продовження... але не міг: легендарний міцний напій подіяв на нього не надто добре – бо чим далі, тим гірше він почувався, оскільки дихати ставало все важче. Зрештою він був змушений попросити гостю:

– Он там у буфеті відкрий дверцята – там стоїть інгалятор і ліки. Інгалятор – це така штукенція з гумовою грушею, ну-у-у, ти зрозумієш,

коли побачиш... Принеси-но сюди.

– Що сталося? – занепокоєно спитала Маргарита.

– Та так... Астма допікає. Коли в партизанах був, то застудився якось, потім не вилікувався як слід... Оце і вилізло мені боком.

– То, може, тобі краще прилягти?

– Якщо прилягти, то тільки з тобою, – Лук'ян Мефодійович з ніжністю обійняв дівчину за плечі. – Але попервах очуняти треба. Неси інгалятор.

Забризкавши ліки, він одразу ж відчув полегшення, тоді відкинувся на спинку стільця, блаженно заплющив очі та пробурмотів:

– Ось зараз відсиджуся трохи, потім потанцюємо, доп'ємо коньяк – і в ліжко лягаємо. Покажеш, чому навчили тебе студенти-іноземці.

– А може, не треба танцювати, якщо тобі зле? Краще... Так, краще телевизор подивитися! – вона вказала на КВН, встановлений на комоді під дальньою стінкою вітальні.

– Телевизор?.. – здивувався Лук'ян Мефодійович. – Нащо тобі здався цей «електричний ящик»?

– Ну пу-у-усічка, як ти не розумієш!.. – дівчина ображено випнула густо на помажені губки. – Коли я жила в московському гуртожитку, у нас там був патефон і платівки, у вихідні ми самі собі танцюльки влаштовували. Натомість телевизора у нас не було. А телевизор подивитися – це ж немовби в кіно сходити, тільки вдома... Ну дозво-о-оль, ну-у-у!..

– Гаразд, вмикай, – махнув він рукою. Зраділа Маргарита, цьомнула його в щічку (такий собі «аванс на майбутнє»), приголубила волосся на потилиці гарненькою долонею, затуляючи в тендітну лайкову рукавичку, і пурхнула до телевизора на комоді. Виявляється, саме цього вечора демонстрували «Поему про море» режисерки Юлії Солнцевої. В кадрі був напружений момент, коли голова колгоспу Сава Зарудний (у виконанні актора Бориса Андреева) звертався до колишніх односельців з проникливою промовою.

– Що ж, хороший фільм, можеш дивитися, – кивнув товариш Калащук. – Тут добре показали радянську владу, яка про народ піклується. Я сам такий же турботливий, я це знаю, як ніхто інший.

– Тільки от якби світло вимкнути... – оминувши стіл, дівчина підійшла до настінного вимикача.

– Навіщо тобі світло вимикати?

– Щоб усе було, як у справжньому кіно.

Вона клацнула вимикачем, але негайно ж мовила:

– Ні, так погано видно, що у нас в кімнаті за столом діється.

Ще раз клацнув вимикач, і люстра під стелею знов засяяла.

– Ні, все ж таки хочу, як у кіно...

Клац!

– А так нічого не видно за столом.

Клац!

– Маргарито, припини! Ти ж нібито доросла, то й поведься як доросла...

– Вибач, пусічка, я трішечки сп'яніла, це все коньяк...

Як раптом вигукнула, просявши:

– Стривай... а в мене ідея виникла!

Кинувшись до столу, наповнила обидва келихи й запропонувала:

– А давай-но вип'ємо з тобою «За мир і дружбу»⁶³, як казали на тому фестивалі! А?! Як тобі?..

– Пий без мене, я не хочу, – пробурмотів Лук'ян Мефодійович, а сам подумав: «Пий, дівко, пий, наливайся коньячком! Якщо я тобі навіть не дуже подобаюсь, то п'яною в ліжку тобі буде легше».

Так вони й сиділи, як раптом хтось почав стукати у вхідні двері квартири: гуп-гуп-гуп!.. гуп-гуп-гуп!..

– Ну що за ідіот там приперся проти ночі?! – пробурмотів Лук'ян Мефодійович, насилу розліпивши набряклі повіки. А між тим з передпокою знов пролунало: гуп-гуп-гуп!.. гуп-гуп-гуп!..

– Там же на дверях дзвінок є, навіщо ж оце калатати?

Гуп-гуп-гуп!.. гуп-гуп-гуп!..

– А-а-а, щоб ти там головою калатав у стіну!!! Доведеться відчинити, доки мені двері не винесли.

Товариш Калащук насилу підвівся, вийшов з-за столу і на неслухняних ногах поплентався в передпокій.

Гуп-гуп-гуп!.. гуп-гуп-гуп!..

– Та зараз же, зараз! Стривайте, вже відчиняю.

Ще декілька секунд він порався з замком. Потім двері прочинилися...

І горопашний Лук'ян Мефодійович заляк на порозі! Бо на сходовому майданчику завмер не хто інший, як його колишній приятель Тихомир Чорнозуб власною персоною!!! Все такий же

молодий, як і на момент загибелі в 1943 році!.. Причому найголовніше – в робочому однострої залізничника. Принаймні тужурка точно залізнична, форменна.

– Ти... Ти-и-и... Тихо-ми-и-ире-е-е...

Очі привида з-під примружених повік випромінювали вбивчу суміш ненависті та зневаги.

– Ти чого прийшов? Навіщо?..

Зненацька привид почав зростати, зростати... Й ось вже він дивиться на заступника голови райвиконкому звідкись згори... дуже-дуже здалеку!..

– Ти через Орісю свою гніваєшся, чи не так?! І через дітей ваших...

Погляд привида обпик винуватця, немовби відро крутого окропу.

– Та зрозумій же, що не міг я їм допомогти!!! Не міг, і все тут!.. Час був такий... такий!.. Такий, що або я – або вони!.. Ти як загинув собі у сорок третьому, так і не знаєш, що з нами усіма надалі коїлося!!! Тобі було ще добре, дуже добре в могилі твоїй, а от нам як, ти про це подумав?..

Привид плюнув просто в обличчя негідникові. Якщо його погляд обпикав, немов окроп, то від плювка у Лук'яна Мефодійовича просто дихання перехопило. Схопившись обома руками за верхню частину грудної клітини біля горла, він відчув, що задихається. Що ж до мертвяка, то під розмірене гупання важелезних кроків його довгаста тінь почала віддалятися, аж доки зовсім не зникла в темряві сходового майданчика. Тільки тоді жертва галюцинації поповзла назад у квартиру, дихаючи уривчасто, зі свистом і хрипом.

– О-о-ой, пу-у-усіч-ка-а-а!.. Що це з тобою?!

– А-а-а!.. А-а-а!.. Аст-ма-а-а!.. – насилу долаючи нестерпний біль у грудях, прохрипів він. – Лі-і-і... лі-і-і... лі-і-і-ки-и-и...

– Ой, я зараз же, зараз!

Доки Лук'ян Мефодійович доповз до найближчої ніжки столу, дівчина кинулася до своєї обшарпаної фанерної валізки, видобула звідти широкогорлу скляну пляшечку з якимись пігулками і простягнула хворому:

– Ось, випий! Це новітній засіб! Між іншим, зарубіжний.

– Це що-о-о?.. Це не... не ас... не ас-пі-рини-ин?.. – ледь пробурмотів хворий. Маргарита вкрай здивувалася:

– А при чім тут аспірин?! Ні-ні, пусічка, це новітні ліки, що від одного іноземця мені дісталися. Він теж від астми потерпав, тож і залишив у подарунок. Так і сказав: хай будуть у тебе про всяк випадок, от.

– Що-о-о?.. що-о-о це-е-е?..

– Тут не по-нашому написано, – знизала плечима дівчина, – але я спробую прочитати: а-а-а... а-а-асі-ду-у-ум... Асідум а-а-асету-у-ул... Асету-у-ул-са-лі-су-у-улі-су-у-ум... А-сі-дум а-се-тул-са-лі-су-лі-сум⁶⁴
– от що це.

– Ні-і-і... ні-і-і...

– Чого це раптом ні?! Боїшся чи що, га, пусічка?..

– Не-е-е хо-о-о... не-е-е хо-о-о...

– Не хочеш?! Ну-у-у, як собі хочеш. А інгалятор тобі дати?

– Та-а-ак...

– Гаразд, я миттю. Тільки ліки туди долити треба, потерпи секундочку.

Перебуваючи в цілковитій паніці через містичний візит при-мари загиблого півтора десятиліття тому друга й несподівано різке погіршення стану, Лук'ян Мефодійович не второпав, що інгалятор тільки-но був повним. Тому не чинив жодного спротиву, коли, опустившись навпочіпки, дівчина притиснула йому до рота кінчик інгалятора і двічі пирснула гумовою грушею. Можливо, вона би і втретє зробила це, проте вже на другий раз обличчя хворого посиніло, він різко виструнчився, широко розкинувши руки й роззявивши рота в безсилому бажанні вдихнути хоч трохи повітря, судомно затрусився.

– Пу-у-у-сі-і-іч-ка-а-а, що це з тобою? – грайливо посміхаючись, запитала Маргарита. – Невже ж інгаляція не допомогла?..

Здригнувшись востаннє, заступник голови райвиконкому обм'як і привалився потилицею до ніжки столу. Стягнувши лайкову рукавичку з правої долоні, Маргарита схопила його за зап'ясток, спробувала намацати пульс – але дарма: серце не билось.

– Нарешті ти подох, пусічка, – з полегшенням зітхнула дівчина. Потім знов натягнула рукавичку на праву долоню, підвелася й почала діяти. Насамперед пішла в передпокій і перевірила, чи немає когось там або на сходовому майданчику біля дверей. Однак, на щастя, вже було доволі пізно, й за декілька хвилин, що минули від візиту примари

до смерті товариша Калашука, в під'їзді будинку ніхто не з'являвся. От і добре!

Повернувшись до вітальні, Маргарита зібрала зі столу свої тарілки, виделку та ніж, а також обидва келишки з рештками вірменського коньяку, віднесла все це на кухню, ретельно вимила й насухо витерла. Свій посуд перевірила на відсутність слідів губної помади і повернула на належні місця до буфету в вітальні. Келишок померлого поставила на стіл біля його тарілок і знов налила туди «Арарату».

Далі вимила інгалятор не менш ретельно, ніж посуд, наповнила свіжим розчином і вклала в праву долоню небіжчика. Підхопила зі столу широкогорлу скляну пляшечку з пігулками «Acidum acetylsalicylicum», спочатку притиснула до лівої долоні Лук'яна Мефодійовича, але потім кинула на підлогу поруч зі столом. Прибрала назад до фанерної валізки ще одну скляночку – тепер вже з розчином ацетилсаліцилової кислоти в горілці, яку непомітно витягала раніше.

Тоді оглянула зроблене. По всьому виходило, що, повернувшись із виконкому, товариш Калашук вирішив потішити себе розкішною вечерею. До того ж наодинці з пляшечкою «Арарату». З якого приводу?.. Якщо довго над цим думати, то завжди можна щось придумати. Отже, привід – це діло таке... що слідчі самі вигадують! Що ж до товариша Калашука, то він повечеряв під коньячок і телевізор...

...Як раптом Лук'яну Мефодійовичу стало зле. Скористався інгалятором – не допомогло. Тоді взяв пляшечку з пігулками «Acidum acetylsalicylicum», проковтнув... і віддав чортам душу! Ну-у-у, якщо не чортам, яких немає так само, як і бога... Коротше, не стало на світі заступника голови виконкому міста Щорс товариша Калашука. І давно би так – бо важко зрозуміти, як загалом подібних негідників земля носить?! Але то вже зовсім інша історія...

Дівчина ще раз схилилася над трупом, перевіряючи, чи не плюнув Севка мерзотникові в обличчя. Вона б і сама із задоволенням плюнула, причому неодноразово... Та лишати сліди в цій квартирі – розкіш надто небезпечна. А слина з плювка – ще й який слід... Озирнулася, прикидаючи, чи не залишила десь відбитків пальців? Хоча навряд: рукавички вона скидала лише двічі – перевіряючи у цієї сволоти пульс і миючи посуд, який опісля ретельно витерла кухонним рушником. Туалет? Ні, не відвідувала. Сьогодні ввечері їла-пила не надто багато,

переважно підливала господареві. Що ж, до станційного туалету можна дотерпіти. Лишилося зробити ще дещо...

Спочатку дівчина ретельно обшукала буфет, потім комод. В одній із шухляд останнього під білизною виявила схованку з грішми, відрахувала звідти вісім сотенних папірців, решту поклала на місце: ті, хто завтра вранці знайдуть труп, не мусять навіть припустити, що заступникові голови виконкому хтось допоміг піти в небуття. Зникнення 800 карбованців з-поміж багатьох тисяч, що зберігалися в шухляді комоду, навряд чи помітять. Їй же таких грошей має вистачити.

Залишивши в квартирі увімкненими і люстру, і телевизор, дівчина підхопила з бічного стільця обшарпану фанерну валізку, вийшла в передпокій, зняла з вішака і вдягнула осіннє пальтечко, поправила хустинку на голові, відкрила входні двері й тихенько вислизнула на сходовий майданчик. Так нікого й не зустрівши, полишила під'їзд і неквапом попрямувала в бік залізничної станції. Поспішати не було жодного сенсу: електричка на Бахмач відправляється лише о 5:00, квиток вона придбала заздалегідь. Все одно доведеться куняти аж до ранку в станційному залі очікувань...

Ділянка Південно-західної залізниці між Бахмачем і Києвом, 22 жовтня 1959 року

Перевіривши квитки, провідниця плацкартного вагона Ірина знов пройшлася вздовж свого «хазяйства», що з гуркотінням здригалося на кожному стику рейок. При цьому за-клично хитнула головою, минаючи дві секції. З однієї вийшов і попростував за провідницею молодий чоловік з невеличким клумаком в руці, з іншої – дівчина з пошарпаною фанерною валізкою. Якби хтось бачив їх напередодні в Щорсі, то з подивом упізнав би в молодому чоловікові «привида» Тихомира Чернозуба, загиблого в 1943 році, а в дівчині – «лімітчицю» Маргариту Барсукову.

От тільки на молодому чоловікові була тепер не форменна тужурка залізничника, а звичайна куртка, залатана на ліктях. Що ж до дівчини, то на її обличчі не тільки не залишилося навіть сліду грубо, з несмаком накладеної косметики, але й вилиці набули цілком нормального вигляду. Змінилася форма носу, зникла з перенісся родимка. На волоссі

тепер не було хустинки, та й саме волосся замість світло-білявого чомусь стало темно-каштановим. Добре, що в будинку, де проживав щойно померлий заступник голови виконкому товариш Калащук, їх так ніхто і не побачив. До того ж по черзі відвідавши туалет залізничної станції, кожен з них вийшов звідти вже в новій іпостасі. Сидячи в різних кінцях зали очікувань і жодного разу не заговоривши одне з одним, обидва дочекалися відправлення на Бахмач ранкової електрички.

Виїхали зі Щорса в різних вагонах. Удень нарізно сіли на потяг з Шостки, який прослідував на Київ через Бахмач. Зійшлися разом тільки тут – у службовому купе провідниці Ірини, яка спитала одразу ж по тому, як зачинилися двері в коридор:

– Ну що, наскільки успішно відіграли довільну імпровізацію «Камінного господаря» Лесі Українки?

– О-о-ой, Ірмочко, та ми...

– Тс-с-с!!! Тихіше!!! – округливши очі, перелякано зашикала на удавану «лімітчицю» провідниця. – Ніхто не мусить знати, як звуть мене насправді! На залізниці мене знають під ім'ям з паспорта – а за паспортом я Ірина. І ще не забувайте, що після заміжжя я змінила прізвище на «Сахно».

– Та яке це має значення... – почав молодий чоловік, проте провідниця не дала йому договорити:

– Має!!! Адже чоловік старої лахудри, якій дісталися прикраси моєї бідолашної матусі, не тільки здав нас фашистам, але тепер працює на «органи». Досі не можу второпати, як його не вирахував СМЕРШ ще під час війни?! Отже, щось тут не те... Й оскільки і ця стара лахудра, і цей мерзотник живі-здорові – краще я двісті разів побережуся. Тому звіть мене Іриною Сахно, а про дівчину-казкарку, яка в дитбудинку розважала вас різноманітними історіями, тут, у потязі, забудьте. Гарзд?..

– Ти, Севко, і справді того... добирай слова, – підібгавши губи, попросила брата Рита. – Нашій Іринці ми й без того завинили стільки, що...

– Не так вже й багато ви мені завинили, – усміхнулася провідниця. – Ти знаєш, що мені потрібно. Про гроші не забула?

– Не забула, не забула, – кивнула удавана «лімітчиця». – Взяла в потаємній значці вісімсот, решту не чіпала. Як гадаєш, цього

вистачить?

– Наскільки пригадую, він називав шість сотень. Та якщо навіть трохи ціну підніме, все одно має вистачити.

– Нічого, я торгуватимусь, як левиця! Має вистачити. В крайньому разі, доплачу скільки треба.

– Е-е-е ні, Рито! Про таке навіть не думай.

– Іринко, облич: якщо треба буде доплачувати, то я доплачу.

– Ні в якому разі! Це моє діло.

– Ні, моє також... Зрештою, ти дуже допомогла нам – дозволь уже й тобі приємне зробити!

– Рито, від тебе тепер потрібно зовсім небагато: купити прикрасу, потримати кілька місяців про всяк випадок, а потім мені віддати. Я тобі навіть поносити їх дозволяю – тільки щоб не дружина цієї мразоти!..

Деякий час дівчата сперечалися, а молодий чоловік мовчки спостерігав за ними. Нарешті провідниця отямилася:

– Ну годі вже, бо щось ми розходилися не на жарт! Для початку поверніть позичені речі – бо пробалакаємо й забудемо.

Тоді молодий чоловік розгорнув клумак, в якому була схована чоловіча залізнична тужурка, дівчина ж повернула «блондинисту» перуку, велику коробку з театральним гримом і флакончик парфумів «Красная Москва»⁶⁵.

– Отак уже краще. А тепер розповідайте, що у вас там було.

Першим заговорив Сева – бо він, власне, тільки те і зробив, що після сигналу сестри (блимання світла у вікні квартири товариша Калашука), зачекавши для надійності ще хвилин п'ять, піднявся на другий поверх та, вдаючи «Камінного господаря» – командора дона Гонзаго де Мендозу, почав якомога сильніше гатити кулаком у двері: гуп-гуп-гуп!.. гуп-гуп-гуп!.. Справу довершила феноменальна схожість сина з покійним татом, посилена тужуркою залізничника.

– Це падло навіть не второпало, що тужурка сучасна, а не довоєнного зразка – отож ми побоювалися дарма. Як Калашук побачив мене, то й заляк, а коли я зробив вигляд, нібито плюнув йому в обличчя, він так і бахнувся на коліна, а потім поповз назад, у глиб квартири. Оце і все, власне, бо, відвернувшись від переляканого шматка лайна, я пішов геть важкими кроками Командора. Решту тільки сестричка знає, донну Анну зіграла вона.

Він міцно обійняв за плечі удавану «лімітчицю», що сиділа поруч з ним.

– Так, Командор всього лише ефектно постає з могили, тоді як весь сюжет витягує саме донна Анна, – погодилася Рита. Її розповідь була значно довшою: адже треба було описати і процес гримування, і відвідування виконкому, і перебіг особистого прийому в заступника голови, і вечірку у нього вдома з усіма подробицями – особливо ті моменти, коли підливала розчинений в горілці аспірин спочатку в келишок Лук'яна Мефодійовича, потім в його інгалятор, а також знищувала найменші сліди своєї присутності в його квартирі.

– Ну, Ритко, ти ж і сміливиця! – захоплено вигукнула провідниця по завершенні розповіді.

– Не більше, ніж ти, Іринко. Ти ж не злякалася прийти на дачу до своєї... до цієї... Ну-у-у, щоб імен не називати – але ти зрозуміла.

– Зате ти не тільки додому до свого Калашука приходила, але й у виконком також. З'явитися на людях – це, знаєш...

– Завдяки твоїй допомозі я була в перуці та в хустині, з ватяними тампонами за щоками, з накладками на вилицях, з родимкою на фальшивому переніссі та з шаром гриму на обличчі. Навряд чи мене впізнають.

– А якщо почнуть розшукувати Барсукову Маргариту Степанівну?

– Хай собі шукають! Це ж «мертва душа», «підсніжниця»⁶⁶, якої ніколи не існувало в природі. Я ж нікому не показувала свій паспорт – тільки трудову книжку на ім'я цієї Барсукової.

– Стривай... Там же має бути помітка про звільнення з ДОК № 3, так?

– Ну і що з того, що помітка є! Як повернусь на роботу – закреслю й запишу: «Виправленому вірити». Отож вийде, що «під-сніжниця» Барсукова як працювала на нашому деревообробному комбінаті, так і працює далі.

– Отже, її не знайдуть...

– Іринко!.. Якщо ти погано зрозуміла – повторюю: лімітчиці Барсукової Маргарити Степанівни не існує в природі, є лише її трудова книжка. А я вже навіть не Чорнозуб, я тепер Волкова Рита Тихомирівна. Це Севка наш Чорнозубом як був, так і залишився. Севко, чуєш?..

Несильно ткнувши брата ліктем в бік, вона попросила:

– Фото покажи.

Сева поліз рукою за пазуху і видобув із внутрішньої кишені трохи пожовклу, ще довоєнну фотографію батьків і простягнув сестрі.

– Схожий! До чого ж ти схожий на нашого татка...

Примруживши очі, Рита переводила погляд з цупкого паперового прямокутничка на брата і назад. Зрештою зітхнула:

– Втім, не тільки ваша схожість допомогла. Нехай земля буде пухом нашій матусі – бо вона була абсолютно права щодо аспірину! Ця сволота не відчула його присмак у келишку з коньяком... але я бачила, що після першого ж тосту йому стало важче дихати. Й чим далі, тим важче і важче.

– То це мама тобі розповіла? – уточнила провідниця.

– Так, мама. Коли десять років тому це стерво відмовило їй в допомозі, вона довго плакала і все повторювала: «Щоб ти аспірином подавився...»

– Подумати тільки! Ніколи не знала, що аспірин отак діє на астматиків.

– Не на всіх, лише на частину. Але таки діє, бо завдяки цьому ми нарешті помстилися... за вас, наші любі! Отож спіть спокійно.

І Рита ніжно поцілувала пожовклий паперовий прямокутничок.

Дачний кут Микільської слобідки, Київ, початок грудня 1959 року

Коли сьогодні зателефонував товариш Федосов і коротко повідомив: «Є цікаві новини», – Зінаїда Євдокимівна одразу ж зрозуміла, що це стосується її улюбленої прикраси – калинового кулона. Тому приїзду чоловіка на дачу очікувала з особливим нетерпінням.

Однак новини виявилися геть невтішними:

– Ну, Зюню, купили нарешті твої сережки, тільки результату це не дало.

Коли ця паскуда Ірма три роки тому виманила у Зінаїди Євдокимівни улюблену прикрасу, то для пошуків не було жодної зачіпки. Тоді товариш Федосов і запропонував стежити за сережками з гранатами, що знаходилися у задіяного в справі ювеліра. Хтозна, чи не потягнеться підла зловмисниця також до них?!

І ось зненацька спрацювало: частину ювелірного гарнітуру – прикрашені невеличкими гранатами срібні сережки-підвіски таки купили! За ті самі шістьсот карбованців, що ювелір запросив від початку. Товариш Федосов саме і привіз виручені від продажу гроші за винятком «комісійних» – платні, що ювелір справедливо взяв «за клопоти».

От тільки жодного результату цей крок не дав: прикраси придбала ніяка не Ірма, а така собі Рита Тихомирівна Волкова – «кадровичка» з московського деревообробного комбінату № 3. Її зовнішні прикмети жодним чином не збігалися з портретом злодюжки Ірми, складеним на основі словесних описів, ледве зроблених як Зінаїдою Євдокимівною, так і ювеліром.

В Києві ця Рита Волкова перебувала тимчасово: гостювала у рідного брата – Всеволода Тихомировича Чорнозуба, лаборанта Інституту органічної хімії Академії наук УРСР. Невдовзі після Жовтневих свят жінка повернулася до Москви й вийшла на роботу з відпустки в понеділок, 16 листопада. Судячи за деякими ознаками, срібні сережки з гранатами вона придбала для себе: принаймні після Жовтневих свят вдягала їх двічі – це підтвердило зовнішнє спостереження. От і все, що вдалося встановити...

– Як тобто, все?! – обурилася Зінаїда Євдокимівна. – А улюблений мій калиновий кулон як же?! А ці сережки?!

– Забудь про все, дурепо ти така!.. – прошипів крізь зуби товариш Федосов, ледь стримуючись, щоб не нагримати на дружину. – В оточенні як «кадровички» Волкової, так і лаборанта Чорнозуба ніякої Ірми, що працює на залізниці, виявлено не було. Колишні твої сережки поїхали до Москви, а там люди займаються серйознішими справами, ніж пошук твоїх коштовних цяцьок. Повторюю востаннє: не треба було тоді рота роззявляти й гав ловити. А тепер... Якщо я ще колись почую твої скарги – приб'ю, так і знай!..

І для наочності покрутив перед носом сторопілої дружини дужим кулаком.

1960 Страсна п'ятниця пані «Стефи»

**Лазарет слідчої в'язниці при Управлінні КДБ у
Тернопільській області, вул. Коперника, № 1,
Тернопіль, 15 квітня 1960 року**

Коли поранену бандитку привезли вчора до тюремного шпиталю, майор Ненашев особисто настрахав місцевого «ескулапа»:

– Ти дивись мені, роби що хочеш, аби ця курва живою лишилася! Головою за неї відповідаєш, ясно тобі чи ні?! Бо якщо сконає – з тебе спитається, май на увазі!!!

Легко сказати... А виконувати як?! У бандитки ж не тільки обидві руки навиліт прострелені – у неї ж іще поранення в скроню!!! Причому, судячи з усього, куля десь у черепушці застрягла. Її б витягнути... але ж тут лише крихітний лазарет при в'язниці, а не нейрохірургічне відділення, де є все необхідне на подібний випадок – операційна, інструменти, кваліфікований персонал.

От що робити в такій ситуації?! Що?..

Тим не менш, коли наступного дня до лазарету знов завітав товариш Ненашев, то почув обнадійливе:

– Усе гаразд, вона жива.

– Ага-а-а, це добре! Дуже добре. Отже, зараз влаштуємо допит під протокол по всій формі.

– То... товари-ишу ма... ма-йоре!.. – заїкаючись і ледь помітно клацаючи зубами, вигукнув ошелешений лікар.

– Чого тобі?

– Як-кий до... доп-пит... як-кий доп-пит мо... мож-же бут-ти?..

– Як тобто який? – здивувався товариш Ненашев. – Звичайний.

– Вона ж то... того... в гол-лову-у...

– Ну то й що мені робити накажеш через її поранення?

– А-а-а... – лікар змахнув руками відчайдушно, немов канатоходець, який втратив рівновагу.

– Ти що, боїшся, що вона подохне?

– Та-а-а... так. Бо... Бою-ся-а-а...

– Відставити боятися, – майор криво посміхнувся. – По-перше, тобі було сказано, щоб вона до сьогодні не подохла. Це виконано?

– Вик... вик-ко-нано...

– Ну, отож і молодець. По-друге, якщо вона не подохла до сьогодні, маючи «самостріл» не просто в голову, а в скроню – отож є надія, що допит вона якось та й витримає. Але!..

Товариш Ненашев погрозив лікареві пальцем:

– Але всяке може статися. Отож якщо допит не проведемо, а лярва ця все ж таки сконає, то це для нас значно гірший варіант. Отож не переживай, я цю паскуду бандитську не битиму. Та й ніхто її пальцем навіть не зачепить. Сам розумієш, з якої причини. Не маленький вже.

Майор не став пояснювати лікареві, що бандитка потрібна живою для організації та проведення відкритого показового суду. Оскільки під час вчорашньої кривавої сутички обидва її криваві поплічники застрелилися, життя цієї бандитки до певного часу становило надто велику цінність, щоб ризикувати ним без потреби. Тим паче в минулому товариш Ненашев мав за плечима завчасно померлого в'язня – австріяцького принца Вільгельма Габсбурга на прізвисько «Василь Вишиваний». І хоча формально смерть цього старого пояснювалася цілковито природними причинами, слідчий мав через це певні неприємності. Зокрема, затримку в просуванні по службі.

Отже, майор мав бути дуже-дуже обережним. Ну що ж – буде!.. Можна навіть сказати, буде лагідним. Якщо треба, то треба.

Охоронця, який мав невідлучно перебувати безпосередньо в палаті біля ліжка бандитки, виставили в коридор, натомість дозволили бути присутнім лікареві: якщо він аж так переживає за життя хворої – нехай бачить на власні очі, до чого обережно з нею поводяться. Щоб потім без претензій... Насамкінець до палати занесли і встановили біля ліжка пару табуретів, на одному розмістили друкарську машинку, на другий всівся сержант, який мав друкувати протокол допиту.

І почалося...

– Прізвище?

– Стефа⁶⁷.

– Ім'я?

– Стефа.

– Тобто... Ти що, не зрозуміла мене?

– Зрозуміла, – хвора ледь рухала язиком, було видно, що розмовляє вона через силу. Тим не менш відповідала так чітко, як могла.

– А якщо зрозуміла, то ще раз назви своє прізвище та ім'я.

– Стефа.

– Це лише ім'я...

– А прізвища не скажу. І по батькові теж.

– Послухай, ти! – майор кинув злий погляд на лікаря. Він явно шкодував про дану раніше обіцянку, бо просичав крізь зуби: – Ти загалом спасибі скажи, що лежиш тут вся із себе така поранена, перев'язана... Якби не це, то повір: ти би мені все-все виклала, бо я знайшов би спосіб тебе розговорити! У мене й не такі язики розв'язували, от що!..

Поранена промовчала. Заспокоївшись, товариш Ненашев пробурмотів:

– Гарзд, от підрихтують тебе трішечки, тоді й поговоримо серйозніше, а поки що це так... попередні забавки. Отже, рік народження?..

Вона промовчала.

– Коли ти народилася?

Мовчання.

– Друкуй: попередньо – тисяча дев'ятсот вісімнадцятий рік⁶⁸, – щось прикинувши на око, звернувся майор до сержанта, який клацав на друкарській машинці, потім знов до пораненої: – Місце народження?

– Україна, – на цей раз усе ж таки відповіла вона.

– Я розумію, що така кровожерлива потвора, як-от ти, могла вилупитися на світ тільки у вашій кугутській Хохляндії. Ти мені назви те засране село, де тебе мамка твоя на солomé вип**дила!..

Мовчання.

– Не хочеш?

– Я народилася в Україні. Це все.

– Ну гарзд, не хочеш відповідати – то я за тебе відповім, а ти як собі хочеш. А ти давай друкуй, – майор знов звернувся до сержанта, – що за національністю вона кугутка, що за партійністю перебуває в складі кривавого формування несамовитих бандюків-недобитків, відомого як УПА, що під судом і слідством досі не перебувала, але тепер неодмінно буде.

– Що, так усе і друкувати?.. – про всяк випадок вирішив уточнити «секретар», несміливо обернувшись до високого начальства.

– Так і друкуй, – поплескав підлеглого по плечах товариш Ненашев. – Вона відповідати відмовляється – отож нехай зрозуміє, що

таким чином лише самій собі гірше зробить. Бо я знайду вихід, знайду завжди!..

Друкарська машинка дрібно зацокотіла.

– Я такий протокол не підпишу, і не сподівайтесь навіть, – ледь чутно прошепотіла поранена.

– О-о-о, то ти у нас досвідчена! Знаєш, що протоколи підписувати треба, – посміхнувся майор. – Цікаво, звідки? Я так розумію, вже встигла десь посидіти, так? Нумо кажи, де строк мотала? Давай-давай, колись!..

– Ніде я не сиділа. Мені чоловік розповів.

– Чоловік?

Товариш Ненашев схилювався над лікарняним ліжком і спитав з цікавістю:

– Це один із тих двох, які разом з тобою в криївці сиділи? І хто ж із них, цікаво дізнатися, га? Чи ти з обома одразу жила?..

– Моїм чоловіком був Іван Чорний⁶⁹.

– О-о-о, добре говориш! От бачиш, виявляється, з нами навіть розмовляти можна, якщо постаратися. Отже, якщо твого чоловіка Іваном Чорним звать... тобто звали – він же застрелився... Отже, ти за чоловіком своїм – Стефа Чорна? Так у нас виходить?

– Виходить так.

– Давай, давай друкуй! – майор знов поплескав сержанта по плечах. – А як надрукуєш – повернися вище й на місці прочерку біля її прізвища постав: «Чорна». Зрозумів?

– Так точно, зрозумів, – кивнув сержант, не припиняючи друкувати.

– От тільки я все одно вам протоколу не підпишу хоч так, хоч так, – тихо мовила поранена.

– А й не треба! Такій неписьменній кугутці, як-от ти, достатньо хрестика замість підпису поставити. Такий же хрестик, як на могилі твоєї невдовзі мали би встановити... Хоча де там: привалять каменякою, ото й буде з тебе.

– Ви би так про хрест не жартували, – стримано заперечила вона. – Адже сьогодні страсна п'ятниця, а післязавтра Великдень.

– О-о-о! То ти у нас не тільки кугутка бандитська, але ще й сектантка?! Либонь, греко-католичка, як і всі ви, опиряки?!

Зрозумівши, що ненароком бовкнула зайвого, поранена знов замовкла.

– Гаразд, якщо мовчиш, то й мовчи собі. А ти друкуй: віросповідання – греко-католицька бандитська секта, – розпорядився товариш Ненашев і задоволено потер руки: – Та-а-ак, наш допит просувається потроху...

– А може, годі вже на сьогодні? – обережно спитав лікар, помацавши пульс хворої та приклавши тильний бік своєї долоні до її правої щоки.

– З чого б це?! – здивувався майор. – У нас тільки-но спілкування налагодилося, а ти раптом прогнати мене хочеш. Ні-ні, не вийде! Нехай краще відповість, як третього їхнього звали?

– Іваном Молодим⁷⁰.

– А-а-а... «Молодий» – це кличка його собака чи прізвище?

– Прізвище, прізвище, – запевнила поранена. Оскільки дружина⁷¹ їхнього бойового товариша перебувала при надії, зберегти справжнє ім'я загиблого в таємниці було потрібно за будь-яку ціну.

– Хм-м-м!.. Ви, кугути, все ж таки дивні люди. Обидва Івани, один Іван, бачте, Чорний, а другий – Молодий. Дивні ви...

– Та які вже є.

– Ну, гаразд. А тепер скажи... м-м-м!.. – він зазирнув до вже віддрукованої частини протоколу. – А тепер скажи мені, Стефо, навіщо ви, криваві бандюгани-бандерівці, вбивали в спину представників народної радянської влади, вчителів, лікарів та й загалом трудову інтелігенцію? На совісті вашої банди просто незліченна кількість моторошних злочинів, а руки кожного з вас по лікоть у крові таких же українців, як-от ви. Я міг би докладно зачитати весь список протиправних діянь, який пред'являють вашій злочинній групі... Але сьогоднішній допит все одно є попереднім, а тому це ще встигнеться. Отже, розкажи для початку, як воно в цілому?

– Брехня, все це брехня, – простогнала поранена.

– Може, все ж таки годі на сьогодні? – знов спитав лікар.

– Нічого не годі! Нехай відповідає, якщо почала.

– Брехня, що ми нібито вбивали в спину, – мовила жінка. – Це війна, це бій, хоча й нерівний. Хоч з нацистами, хоч із вами, із совітами.

– А отут ти вже точно збрехала, – мовив спокійно товариш Ненашев. – Адже всім відомо, що ви, бандюки бандерівські, є улюбленими вихованцями шефа СС та СД Генріха Гімmlера – то як же

могли ви воювати з фашистами, коли насправді були їхніми вигодованцями і мерзенними поплічниками?!

– Ми воювали з нацистами, – стояла на своєму поранена. – От хоч би той «вальтер»⁷², з якого я хотіла застрелитися, я здобула в чесному двобої ще під час німецької, а не совіцької окупації. Особисто...

– Брешеш, не вірю!!! Не може того бути!!! Ви – гітлерівські посіпаки, вас обклали у вашому так званому схроні, як ведмедя в барлозі...

– Я би попросив не нагнітати атмосферу, – нагадав лікар, однак майор перервав його роздратованим:

– Заткнися!!!

– Я бачила, що проти нас трьох ви нагнали цілу армію⁷³, – слабко і водночас трохи гордовито усміхнулася поранена. – Висока честь...

– Яка там честь, ти про що?! Ви ж усі троє стрілялися, як справжні боягузи, брехливі й безчесні, злякавшись можливих мордувань. Тільки твої два Івани застрелилися, а ти навіть цього зробити як слід не змогла.

– І знов брешеш: не боялися ми ніяких мук, просто не хотіли, щоб ви влаштували несправедне судилище над нами. А так... катуйте, мучте – це байдуже. Якщо заради України, то ми стерпимо, все стерпимо. Адже ми вже все одно перемогли.

– Перемогли?! Ти при своєму розумі?! Чи застрягла в твоїх протухлих мізках куля заважає тобі думати як слід...

– Це ти краще міркуй, – поранена знов слабко усміхнулася. – Відтоді, як скінчилася Друга світова війна, минуло півтора десятиліття. І весь цей час ви ніяк не можете задавити нас – тих, хто вирішив опиратися вашій клятій совітизації до останньої краплі крові, до останнього подиху! Не знаю, чи була наша боївка останньою...

– Сподіваюсь, що ви таки останні бандюки, яких ми винищили, – з гордістю мовив майор. – Принаймні товариш Золотоверхий⁷⁴ вже привітав усіх учасників вчорашньої операції з цим видатним досягненням.

– У Золотоверхого твого, можливо, і золотий верх, проте нутро... душі у всіх вас точно прогнили. Тому ви і програли, а ми перемогли. Знищення нашої боївки не має значення. Важливо лише, що ми стільки часу боролися спочатку з Третім райхом, а потім з вами – з совітами.

Отже, наступного разу гору візьмемо вже ми, а не ви. А станеться це років через десять, через п'ятдесят чи сто – ніякого значення не має...

– Послухай, ти, бандитко!!! – зробивши лікареві знак не втручатися, товариш Ненашев схилювався над ліжком так, що його обличчя впритул наблизилося до блілого від втрати крові обличчя пораненої. – Ти того... слова добирай!.. Бо я можу не стерпіти і так тобі зараз вріжу, що ти...

– Що ж, давай, вріж, – відповіла вона безбарвним голосом. – Вбий мене, давай. А прикінчивши безпомічну жінку – можеш і далі просторікувати про те, хто тут безпринципний боягуз, а хто герой. Давай!..

– Гаразд, живи поки що, паскудо, – товариш Ненашев розпрявився, відвернувся, відійшов до дальньої стінки лікарняної палати і вже звідти мовив: – Ну що ж, гаразд. Будемо вважати, що наш попередній допит на цьому скінчився. Давай, сержанте, додрукувай свій протокол.

– Ще б пак, неприємно визнавати, що ви здатні перемагати, лише кидаючи проти кожної бандерівської боївки цілу армію солдатів, – донеслося з ліжка. Однак майор виклику не прийняв. Він попрямував до виходу з палати, зупинився вже на порозі й кинув через плече:

– Ми ж не знали, що вас там усього троє⁷⁵. А в такій справі, як боротьба з озброєним бандитизмом, краще перегнути, ніж не дотиснути... Гаразд, сержанте, оскільки злочинниця Стефа Чорна підписувати протокол відмовляється – по завершенні занесеш папери до мене, я сам усе підпишу.

І вийшов у коридор.

Завод скловиробів, Костопіль, 28 червня 1960 року

Прийшовши зранку на роботу, працівники першої зміни мали можливість помилуватися виконаним чорною і червоною тушшю на подвійному паперовому аркуші шедевром наступного змісту:

БЛИСКАВКА!!! Сьогодні

**ВТ, 28/ VI.1960 о 12:00 відбудеться ТОВАРИСЬКИЙ СУД
над сторожем заводу тов. БОБОКАЛОМ**

**Нестором Дорофійовичем. Увага!!! Всезагальна
присутність в актовій залі заводу ОБОВ'ЯЗКОВА!!!**

Слова «БЛИСКАВКА!!!», «Увага!!!» та «ОБОВ'ЯЗКОВА!!!» були дбайливо виведені червоною тушшю, а над першим з цих слів красувалося стилізоване зображення блискавки – червоний триступінчастий, із загостреним кінчиком зигзаг, додатково облямований чорним.

Це означало, що сьогоднішня обідня перерва накрилася мідним тазиком, оскільки витратити її доведеться не на задоволення власних потреб в їжі та відпочинку, як і належить відповідно до трудового законодавства, а на «навернення на істинний шлях» місцевого п'янички, сидячі в розжареній нещадним літнім сонцем актовій залі! Тьху, та щоб він не діждав, якщо оце через нього!.. І де ж справедливість, де?!

Тим паче, що вся ця справа не вартувала навіть виїденого яйця, і для її розслідування не потрібно було мати талантів майора Проніна⁷⁶ – і без того абсолютно усім все зрозуміло. Уже закінчувався червень, ось-ось мала настати пора щорічної Великої Консервації, отож продукція Костопільської «склотарки» набувала особливого, майже сакрального значення для всіх дбайливих господиень. Саме тому хтось здогадався добряче напоїти заводського сторожа дядька Нестора, і поки він давав хropaка на робочому місці – винести через прохідну декілька ящиків з дефіцитними банками.

Мотив злочину зрозумілий. Отже, вигодоотримувач мав або підпільно приторговувати краденою склотарою – або масштабно використовувати її для власних потреб. Найшвидше – для консервації. От і весь злочин, от і все покарання: Костопіль – не Москва, це місто маленьке, тут всі усе про всіх знають, бери та й шукай... але до чого тут сторож-п'яничка?!

– Тихіше, товариші, не шуміть! Дайте можливість усе пояснити, – кричав парторг, водночас щосили ляскаючи розчепіреною долонею по застеленому червоною скатертиною столу президії. – Ви невірно мене зрозуміли, товариші дорогенькі. З ініціатором крадіжки народного

надбання у вигляді восьми ящиків склотари розберуться відповідні компетентні органи, прошу не сумніватися. Що ж до нашого товариського суду, то перед нами інше завдання – вирішити, а що ж робити з товаришем Бобокалом?! Бо якщо через вживання міцних напоїв він один раз проспав крадіжку, нема гарантії, що не проспить і вдруге, і втретє... От що із цим робити, товариші?..

– А що тут зробиш?! Догану йому оголосити! – запропонували десь із заднього ряду.

– Ні, не годиться, – заперечив парторг. – На вид товаришеві Бобокалу вже ставили, догану вже оголошували, і це не допомогло, як бачите.

– Ну, тоді сувору догану!.. А не допоможе – ще одного «суворчика»!.. Премії його, негідника, позбавити!.. Звільнити п'яничку до дідька лисого – і нехай на дозвіллі наливається оковитою досхочу!.. Нехай далі що хоче, те й робить, якщо ні на що більше не здатен, як тільки...

– Те-те-те, те-те-те!!! Понеслося-поїхало!.. – товариш парторг знов залякотів долонею по столу. – Так вже одразу і депреміювати, і з роботи звільнити... Не годиться це, товариші, нікуди не годиться! Якщо отак от одразу ж премії позбавимо, товариш Бобокал, безумовно, засмутиться, а перебуваючи в смутку – чого доброго, знов на роботі нап'ється і засне. Уявляю собі, скільки всього тоді через нашу прохідну пронесуть...

Присутні засміялися, а винуватець всього – Нестор Дорофійович Бобокал, який стояв, похнюплений, на порожньому місці між столом президії та кількома рядами ослонів, весь зіщулився і втягнув голову в плечі.

– Ну, а щодо звільнення – то я тут навіть коментувати не стану, – продовжив парторг. – Ми ж, товариші... Ми ж не просто так, ми – це трудовий колектив! А отже, маємо виховувати наших членів, боротися за кожного, а не бездумно на вулицю викидати. Хіба ж не так, товариші?..

Присутні схвально загули в тому сенсі, що справді так.

– Отже, я так гадаю, оголосимо ми товаришеві Бобокалу Нестору Дорофійовичу догану, тільки тепер вже сувору. А також дамо доручення зобразити його «подвиг» у нашому заводському «вікні

сатири» – нехай повисить там картинка! А товариш Бобокал нехай подумає над своєю поведінкою. Так, товариші, га?..

Присутні знов загули схвально. Як раптом це безладне гудіння перекрив чийсь задерикуватий вигук:

– А що він сам може сказати з приводу всього того, що сталося?

– Тобто?.. Що маєте на увазі? – не зрозумів парторг.

– А нехай розкаже, що там у нього сталося, що він напився.

– Ну-у-у... як тобто, що сталося?! Взяли та й підпоїли його, збили на криву стежинку, – почав було парторг, як раптом заговорив сам винуватець:

– Друг у мене помер.

– Що-що?! Що ти там верзеш?! Кажи гучніше, – загомонила зала.

– Друг у мене помер. Валерій Струсь з Києва, – мовив сторож тепер вже гучніше. – Ми з ним на фронті разом воювали, він мені життя один раз врятував. У самого ж Валерки нічого не клеїлося: коли ще хлопцем був, то мріяв матросом стати, щоб по всіх морях поплавати. Потім хотів бути кавалеристом, але тут війна наспіла. І воював він у піхоті, як і я сам. А по війні працював чоботарем, жив у злиднях, сім'ї так і не завів, отож випивати почав... Спочатку потроху, а потім і дуже сильно – не те, що я... Ну, отож і помер нарешті. Я до нього в Київ на похорон їздив, оце щойно приїхав – ну, тепер от узяв та й напився.

– Ну годі вже, годі! Не перетворюйте наш товариський суд на ярмарковий балаган, – спробував зупинити його парторг. – Ваша розповідь, товаришу Бобокал, є щемливою, але ж водночас не має найменшого відношення до крадіжки готової продукції, що сталася на заводі з вашої ласки, та до нашого товариського суду...

– Як це не має?! – обурилися присутні. – Як це не має, коли у нього товариш помер?! Ясна річ, тоді можна й назююкатися... Дуже навіть можна! От я особисто ще не так би напився... мабуть...

Зала гула, немов розбурханий бджолиний вулик. Тепер людей не могло заспокоїти навіть суворе гримання кулака парторга по застеленому кумачем столу. Присутні ж нібито раптом побачили замість жалюгідного п'янички ветерана жахливої війни, який півтора десятиліття тому кров проливав за щастя всіх людей, за мирне небо над головою... То за що його засуджувати товариським судом, за що догану ліпити, та ще й сувору?! Ну, знаєте!..

Зміну настрою людей засвідчив новий вигук із зали:

– А нехай розкаже, що там з ним на фронті сталося і з цим його... Ну-у-у, з тим, який спився й помер у Києві?..

– Так-так, нехай розкаже! Ми вже зрозуміли, що за кожного нашого члена треба боротися, ото ж хай виляє душу!.. Хай розкаже!.. Сторож – він що, не людина хіба?.. – залунали голоси тут і там.

– Повторюю, товариші, це не має відношення до справи, – намагався урезонити людей парторг, та де там!.. Отож у підсумку неохоче погодитися:

– Ну гаразд, товаришу Бобокал, якщо народ того вимагає – розкажіть нам про... як там його звали?

– Про Валерія Струся.

– От-от, саме так! Розказуйте, а ми уважно послухаємо.

І в залі майже миттєво запанувала тиша.

Бакота, Поділля, ранок 18 липня 1960 року

– Назаре! Агов, брате! Годі вже боки пролежувати, підемо зі мною, косити допоможеш, – гукнув Гарась. Однак молодший брат залишився в ліжку, хіба що пробурмотів стомленим голосом:

Батько косять, а я ні:

Нах*я воно мені?!

– Назаре!.. – позвав старший брат знов та ще й за плече штурхонував.
– Це що, твій улюблений вірш, написаний Лесею Українкою?

– Та ну, таке скажеш! Це мене студенти навчили.

– А чого ж це ти всякий непотріб від цих дурнів запозичуєш разом з лінощами? Давай вставай негайно, лежню ти сякий-такий!..

Але тут до хати забігла мати, яка негайно заходилася захищати молодшенького неробу:

– Гарасю, облиш його у спокої! Хіба ж не бачиш, що спить він? Ну, ото ж і нехай собі спить. – Але ж я хотів, аби Назарко мені допоміг...

– Батько допоможе. Що ж до Назарка, то нехай собі далі відсипається. Чого ти до нього причепився?

– Бо він...

– А я кажу, нехай собі спить! У них там, у Києві їхньому, знаєш яке життя скажене?! О-о-о, краще б того і не знати... Отож нехай проспиться дитина, додому приїхавши. Бо де ж йому ще відпочити дадуть, як не вдома?..

Гарась був готовий сперечатися й надалі, та в хату зазирнув Амос Дунець і, не переступивши порога, гукнув:

– Гарасю, пішли косити. Пізно вже – ондо як високо сонце видерлося по небу! Бо якщо й надалі Назарка вмовлятимеш, ми пропустимо все, що тільки можна. І навіть що не можна, пропустимо також.

Зрозумівши, що ніякого зиску його зусилля не дадуть, Гарась лише зітхнув і, розподіливши між собою реманент, батько і старший син попрямували у бік покосів. Матір з молодшим братом залишилися в хаті, причому Назарко явно не збирався робити підйом ще протягом принаймні пари годин.

Звісно ж, Гарасю це не просто не сподобалося – він був глибоко обурений. З іншого боку, що він міг удіяти?! Назарко завжди намагався примазатись до мами, хоча... Хоча заради справедливості треба зазначити, що Аглая майже все життя намагалася тримати обох синів на певній дистанції від себе, вважаючи, що інакше вони виростуть «ганчірками» й «мазунчиками». Та й узагалі з усіх дітей вона найбільше любила дочку Рицю, яка померла ще маленькою.

Ставлення до молодшого сина змінилося тільки після того, як він спочатку служив в армії на рік довше, а потім провів цілих п'ять років у республіканській столиці, навчаючись на лікаря. Не можна сказати, що за роки студентства Назарко загалом не навідувався до їхньої Бакоти. Однак короткі відвідини рідної домівки раз на рік під час літніх канікул нібито навпаки підкреслювали: молодший синочок – це вже «відрізана скибка», ось вивчиться на лікаря, тоді зникне назавжди.

Тепер медінститут залишився позаду, й колишній мрійливий сільський хлопчина Назарко перетворився на молодого працівника «швидкої допомоги», який і справді почав укорінюватися в Києві. Відчувши, що цього літа він приїхав ненадовго, Аглая раптом змінила свою звичайну лінію поведінки. Тепер вона всіляко піклувалася, аби молодшенький синочок був від пуза нагодований і не дай боже не стомився! Назарко ж нахабно користувався цим і майже не допомагав по господарству.

Гарась намагався заручитись батьковою підтримкою, проте старий Амос тільки рукою махнув:

– Не чіпай їх, синку. Матір скучила, дай їй натішитись.

То що ж це виходить?! Щоб з тобою отак поводитися, оберегали від усіх хатніх справ, треба надовго полишити батьків?! Нібито так і виходить... Старший син ніколи не полишав рідної домівки за виключенням чотирьох років війни – але ж то була примусова мобілізація, від якої не було можливості ухилитися. Тепер же, дивлячись на те, як матір в'ється довкола Назарка, Гарась уперше в житті почав замислюватися, а чи не дременути кудись світ за очі й йому також?

От тільки куди саме... Він не знав.

Поки що не знав...

Голосіївський ліс ⁷⁷, Київ, 25 вересня 1960 року

Їхнє товариство було незвичайним в усіх відношеннях. Насамперед не всім дітям щастить мати батьків, які працюють у справжньому цирку. Це обертається можливістю не тільки відвідувати вистави, але навіть брати в них участь. Пересічні громадяни й не здогадуються, що коли під час дійства хтось із артистів звертається до публіки, то найчастіше на його заклик відгукується «своя людина», з якою все задалегідь відрепетирувано. Коли «своєями» працюють діти, то вони мають шанс побешкетувати на арені разом з клоунами, покрасуватися асистентом ілюзіоніста тощо. А наприкінці їхні старання винагороджуються щедрими аплодисментами глядачів.

Якщо ж твій батько працює в цирковому оркестрі – о-о-о, тоді всі описані вище переваги не просто лишаються при тобі, а подвоюються. Бо бути дитиною циркового артиста – це вже незвичайно, а бути дитиною циркового оркестранта означає безпосереднє відношення всієї вашої сім'ї до невловимо-чарівного світу музики. А це просто неймовірно!..

Щоправда, ця блискуча медалька має також спідній бік. Адже всі вихідні та святкові дні для всіх «циркових» (з оркестрантами включно) є часом найнапруженішої роботи. Тоді вистави відбуваються двічі на день, і на сім'ю не лишається жодної вільної хвилини. Ну що ж, мистецтво вимагає жертв... Тим паче мистецтво циркове!

Втім, усі вони були не просто дітьми циркових оркестрантів. Особливість оркестру Київського цирку на Червоноармійській⁷⁸ полягала в тому, що там було чимало поляків, і це згуртовувало додатково. Особливо тісно приятелювали Агнешка Ковальчик і Кася Заремба. Чому? Хтозна... Можливо, тому, що батьки обох дівчат грали на тромбонах. Можливо, через однаковий вік або ще з якоїсь другорядної причини... Здавалося б, конфігурацію їхнього дуету не змінить ніщо. Та коли в оркестрі з'явився кларнетист Богдан Новак, його дочка Альбінка дуже швидко налагодила стосунки з подружками. І от уже всім трьом здавалося, що вони знайомі цілу вічність!..

Нині цирк готувався до переїзду в нове приміщення на площі Перемоги (відомої в народі як Євбаз), що стало можливим завдяки зусиллям теперішнього директора товариша Черненка⁷⁹: саме Борис

Іванович «продавив» через Москву рішення, реалізація якого тривала форсованими темпами. Відкриття нового майданчика намічалось на 5 листопада – напередодні запуску першої черги київського метрополітену. Таку дату обрали, позаяк на 6 листопада припадала ще й 17-та річниця визволення Києва від німецько-фашистських загарбників – а вводити в експлуатацію новий цирк у такий святий день... Це виглядало би трохи навіть аполітично. З аналогічних міркувань ніхто б не наважився заводити мову про 7 листопада – 43-тю річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції...

Отож і націлилися на 5 листопада. Тепер усі працювали на майбутню подію як скажені, не шкодуючи сил та здоров'я. І знов-таки допоміг закон «зворотного боку медалі»: доки чоловіки-оркестранти днювали й ночували на роботі, їхні сім'ї вирішили провести сьогоднішню неділю в Голосієві у гостинному домі віолончеліста Левандовського. Адже тут настільки чудова природа, що ніякими словами не описати!..

Отак і сталося, що тріо подружок – Агнешка, Кася й Альбінка вирішили прогулятися в місцевий ліс. Напередодні дощило, й вони розраховували швидко назбирати білих, а ще краще – польських грибів для сирного супу по-краківськи. Усе йшло добре, плетені кошики вже наповнилися приблизно до половини, як раптом дівчата зіштовхнулися з дивним літнім чоловіком, який прямував їм назустріч майже непомітною лісовою стежиною.

Власне, ця зустріч ошелешила саму лише Альбінку, яка досі ще ніколи не була тут, у Голосієві. Що ж до Касі й Агнешки, то вони привіталися з чоловіком, немовби з добрим старим знайомим:

– Доброго ранку, Максиме Тадейовичу! Доброго ранку...

На це старий не відповів нічого. Він як ішов собі, так і продовжував іти, розглядаючи траву під ногами та щось зосереджено бурмочучи собі під ніс. При цьому примудрявся легенькою паличкою, затиснутою в правій руці, креслити на землі перед собою таємничі знаки, що зникали наступної ж миті. Легенький вітерець трохи розтріпав акуратно підстрижене, абсолютно сиве волосся, завдяки чому голова старого здавалася немовби оповитою яскравим німбом – адже насувався він на дівчат проти сонця.

– Волхв. Це хто... невже справжній волхв?.. – прошепотіла трохи перелякана Альбінка, коли, оминувши їх, незнайомиць нарешті пірнув

у лісові хащі за їхніми спинами.

– Волохов?! Який такий Волохов?.. – здивувалася Кася, не розчувши як слід слова подружки. – Нема тут нікого з подібним прізвиськом.

– Не Волохов, а волхв, – виправила її Альбінка. – Волхв. Давній чаклун. Як у Пушкіна – пам'ятаєш, ми «Пісню про віщого Олега» вчили?..

Из темного леса навстречу ему
Идет вдохновенный кудесник,
Покорный Перуну старик одному,
Заветов грядущего вестник...

– Альбінко, та ти що?! При чім тут волхв, при чім тут кудесник, що ти таке верзеш?! Це ж поет Рильський! – щиро розсміялася Агнешка. – Максим Тадейович живе на дачі, це зовсім поруч.

– А що бурмоче під ніс і не помічає нічого довкола, то це нормально. Отже, чергові вірші якісь придумує. Щось таке:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову...

– Це що... той самий Рильський, якого ми в школі проходили?! – Альбінка не вірила власним вухам.

– Ну так, той самий, – підтвердили подружки. – А чому не віриш?

Та, незважаючи на очевидну безглуздість висунутого припущення, Альбінка продовжувала наполягати на своєму: це був волхв, і все тут!.. Суперечка тривала, аж доки дівчата не назбирали повні кошики грибів. Коли ж повернулися додому до Левандовських і розповіли про зустріч на лісовій стежині – о-о-о, що тут почалося!.. Всі наввипередки кепкували з Альбіни через нестримність її фантазії, радили замість романтичної поезії читати куховарську «Книгу про смачну і здорову їжу» – оце в житті точно згодиться, щоб прокласти надійний, тисячоліттями перевірений шлях до серця чоловіка через його шлунок.

Як раптом...

– А чи знаєте ви, звідки взялася сама ця назва – Голосієво?

Всі як по команді обернулися до Ірини Сахно. Якщо когось у цій тісній компанії дружин і дітей циркових музикантів і можна було назвати «білою вороною», то це саме її! По-перше, тому, що вона

вийшла заміж не за оркестранта, а за музичного ексцентрика Корнія Сахна – просто обидва вони, чоловік і дружина, дуже добре вписалися в оркестрову компанію. По-друге, не зовсім зрозуміло, як Ірину звали насправді – бо на екзотичне ім'я «Ірма» вона відгукувалася також. Портрете, працювала Ірина-Ірма залізничною провідницею, тому могла зникати з дому так само надовго, як і чоловік. Причому робила це навіть частіше від свого Корнія. Грунтуючись на таких прикметах, знавці сімейного життя пророкували дивній парі скоре розлучення. Але нова дивина: прекрасно задоволені одне одним, вони прожили вже цілих шість років і розлучатися навіть не думали.

І от тепер ця, без перебільшення, дивакувата жінка запитує щось там про назву Голосієва... Та хтозна! Назвали собі та й назвали, і кому яке діло?!

– Очевидно, тут голими сіяли! – зненацька запропонувала якась із дорослих жінок і під дружний регіт пояснила: – Ну-у-у, це в сиву давнину звичай такий був: роздягнутися догола, перш ніж зерно сіяти. Тоді, мовляв, земля краще родитиме. Язичницька традиція.

– Ні, не так. Голосієво названо на честь волхвів, яких наказав тут стратити князь Володимир.

– Що?! Що ти таке верзеш?! – вмить обурилися жінки, покидавши чищення грибів, цибулі, моркви й часнику, необхідних для приготування сирного супу по-краківськи. – Ми тут жартуємо, а ти...

– А я не жартую, – вперто наполягала на своєму Ірина-Ірма. – От Левандовські тут хоча й живуть... а нібито й не живуть зовсім! Бо я тут, у Голосієві, всього лише втретє в житті, але ж одна місцева бабця розповіла мені, що за часів Київської Русі, коли князь Володимир Красне Сонечко насаджував тут віру християнську, то наказав стратити всіх волхвів, які продовжували підтримувати в народі прадавні слов'янські звичаї. От саме тут, у Голосієві, волхвів і стратили. Тому-то ця місцевість так і називається, що народ плакав-голосив за вбитими жерцями.

Після цих слів у просторій кухні Левандовських запанувала неймовірна тиша, тільки матір Агнешки за деякий час тихо прошепотіла:

– Ох, дорогенька, до чого ж жахливі речі ти розповідаєш...

– Але це ще не все, – поспішила запевнити Ірина-Ірма. – Також подекують, нібито прийшовши на місце страти наступного дня,

місцеві жителі виявили серед мертвих тіл одного жер-ця, який вижив. Отож, перебуваючи при смерті, старий і почав «голосити» – себто проклинати князя Володимира, всіх киян і саме місто Київ за те, що відійшли від віри предків. І прокляв усе це на тисячу років. Так і сказав: «Не бачити щастя цій землі ціле тисячоліття...»

– Ну-у-у, тоді це все точно казки, – несподівано заспокоївшись, матір Агнешки знову взялася за обшкрябування моркви. – Тисячоліття це, мабуть, давно сплигло, а щастя... Та щоб нашим ворогам таке щастя, як оце у нас!..

– Нічого ще не скінчилося, – заперечила Ірина-Ірма. – Хто пам'ятає, коли князь Володимир охрестив Русь?

– Ну-у-у... Е-е-е... М-м-м...

– А між іншим у Мотовилівському дитбудинку вчителька підказала нам просте мнемотичне правило: «Дав віру Володимир» – отже, дев'ятсот вісімдесят восьмий рік! Літери Де-Ве-Ве, зрозуміло?

– Якщо навіть так, то-о-о...

Мати Агнешки несподівано замовкла з широко розплющеними очима, тоді Ірина-Ірма завершила замість неї:

– Якщо все так, тоді прокляття волхва втратить силу десь невдовзі після тисяча дев'ятсот вісімдесят восьмого року, але ніяк не раніше. І якщо наші дівчата, збираючи гриби, зустрілися з волхвом...

– Стривай-но, стривай! Про якого такого волхва йдеться?

– Про того чоловіка, якого вони зустріли.

– Але ж тобі пояснили, що це поет Максим Рильський, що у нього тут є дача, на якій він і мешкає.

– Але ж коли Агнешка з Касею привіталися із зустрічним, він не відповів.

– Так, не відповів, бо був занурений у себе, у римування нового вірша.

– Це ви так вважаєте. А якщо все ж таки це був отой оживий волхв?! Тоді він з'явився в нашому часі з минулого, то й не мусив вітатися з нашими дівчатами, з якими анітрохи не знайомий...

– Невже ти серйозно віриш у подібні нісенітниці? – здивувалася господиня квартири. – Це ж несерйозно якимось. Це якась така фантастика... Точніше, це твої дурнуваті фантазії – от воно що! Не можна так, не можна...

– В усякому разі, чекати лишилося недовго, років через тридцять сила давнього прокляття спливе, тоді справді побачимо, чого варті всі ці плітки, – кивнула Ірина-Ірма і повернулася до чищення зубчиків часнику.

Платформа станції метро «Дніпро», Київ, 6 листопада 1960 року

Ті, хто зібралися на відкритій платформі, з погано приховуваним нетерпінням очікували на прибуття «урядового» потягу, захищаючись від пронизливого осіннього вітру за допомогою піднятих комірців легеньких пальт, курток і плащів.

Ясна річ, що з усіх станцій першої черги київського метрополітену найважливішою, а тому найголовнішою була та, звідки можна було потрапити на центральну вулицю столиці УРСР – «Хрещатик». А там не тільки були передбачені ескалатори з обох кінців платформи, там один з виходів роздвоювався, верхньою частиною виходячи на вулицю Жовтневої революції⁸⁰ неподалік Жовтневого палацу культури⁸¹, а проміжним пішохідним відгалуженням – на паралельну їй вулицю Карла Маркса⁸². Доки все це оглянеш...

До того ж інші станції хоча й мали по одному виходу, проте це аж ніяк не применшувало їхнього значення. Судіть самі: «Вокзальна» відтепер забезпечуватиме пряму доставку киян і гостей міста до центрального залізничного вокзалу, «Університет» – до провідного вищого навчального закладу Києва, а також до Ботанічного саду, «Арсенальна» – до цілої низки важливих об'єктів, розташованих на Печерську. До речі, щодо «Арсенальної», то її спорудженням київські метробудівці втерли носа всьому світові, бо тутешня платформа залягала на рекордній глибині – аж на 105,5 метрів! І кому ж було краще знати про останню обставину, як не молодому співробітникові інституту «УкрДІПРОшахт» Анатолію Ігнащенку...

Отже, він анітрохи не дивувався затримці «урядового» потягу, який все не прибував на платформу «Дніпро» – останню станцію першої черги київського метрополітену. Доки високі посадовці оглянуть всі унікальні елементи решти станцій, доки проїдуться на всіх ескалаторах!..

З іншого боку, їм і справді було чим пишатися: адже місцевий метрополітен став третім на весь СРСР після московського й ленінградського – висока честь!!! Що б там не розповідав Йосип Юлійович про «метро гетьмана Скоропадського», це були не більш ніж красиві плани, самі лише нереалізовані плани. Але ж вони (весь їхній творчий колектив!) пішли до кінця, втіливши свої проекти в камінь, бетон, метал і скло.

Є тут і його особистий творчий внесок. Скульптори Кунцевич і Карловський виготовили величезну статую робітника, який запускає в небо чи то супутник, чи маленьку зірку, скульптори Коцюбинський, Кузнецов та Горовий – парну до неї статую жінки, яка випускає в небо трьох голубів. Зовсім як у пісні з кінофільму «Прощайте, голуби»⁸³:

Наступай, наше завтра, скорей!
Распахнись, небосвод!
Мы гоняли вчера голубей,
Завтра спутников пустим в полет.
Пусть летят они, летят
И нигде не встречают преград!..

Знакові статуї «Праця» і «Мир», що тут скажеш... Він же – архітектор Ігнащенко вписував ці скульптури в інтер'єр станції метрополітену. Перебравши декілька варіантів, насамкінець було вирішено встановити кожен з монументів відповідно ліворуч і праворуч від платформ (якщо дивитися з боку Дніпра) на гігантські постаменти, довкола кожного запустити спіраллю ззовні засклені сходи. Через збудовані таким чином пілони пасажири метрополітену зможуть спускатися з платформи просто на дніпровську набережну! Підніматися теж можна при бажанні... однак спускатися легше.

Отож всі вони й очікували на прибуття «урядового» потягу метро. Далі республіканське, а також київське обласне й міське начальство мало б огледіти першу і поки що єдину станційну платформу відкритого типу, після чого всі спустяться на набережну по сходах лівого пілону (що під монументом «Праця»), розсядуться по автівках та й поїдуть у свій урядовий квартал. Кортєж із «Чайок» і чорних «Волг»⁸⁴ уже чекає на них, припаркований біля бровки...

Цікаво, хто саме з керівників зараз має прибути «урядовим» поїздом? Якщо в кортежі є принаймні одна «Чайка» (можливо, й

більше, але заглядати з мосту вниз усім присутнім категорично заборонено), то напевно серед них буде сам Підгорний⁸⁵ – не інакше! Анатолію називали ще якісь прізвища, але він не запам’ятав. Хоча... достатньо високий пуриц на твою голову знайдеться завжди, непокоїтися з цього приводу не варто.

А от хто точно має прибути зараз, то це голова Київського міськвиконкому Давидов. Звісно, йому не місце в «Чайці», але для начальства його рівня і чорної «Волги» вистачить. І от що стосується товариша Давидова, то... краще б його сьогодні не бачити! Бо занадто багато знав Анатолій про конфлікт свого вчителя в архітектурі з цим чиновником.

Звісно, Йосип Юлійович набридав не тільки йому. Наприклад, на прийом до Підгорного він теж проривався. І все ж таки з Давидовим мав справи значно частіше. А тому чудово знав, яку лінію обстоює голова Київського міськвиконкому: «Товаришу Каракіс, я нічого не можу зробити – рішення замити Бабин Яр спустили аж із самої Москви, тепер мусимо виконувати! Всі мусимо, не тільки я один. Розумієте?»

І Підгорний відповідав те саме, тільки знаходив м’якші, обтічніші й дипломатичніші формулювання для тієї самої суті. Натомість Давидов діяв відвертіше та прямолінійніше. До того ж застосовував не дуже хороші натяки про хворобливий інтерес до цієї теми «різних космополітів та українських буржуазних націоналістів від мистецтва». На Анатолія теж поглядав скося – адже знав, чий він учень!..

«Повірте мені, все це скінчиться бідною», – підбивав підсумок Йосип Юлійович, завершивши чергову розповідь про черговий невдалий візит до міського чи республіканського начальства. Але здаватися не збирався: наступного – 1961 року замивання Бабиного Яру пульпою мало завершуватися. З іншого боку, наступної осені мало виповнитися 20-ліття від початку масових розстрілів у цьому похмурому місці. Анатолій чудово розумів: для Йосипа Юлійовича це не привід для того, щоб опускати руки. Навпаки, тепер він добиватиметься свого ще наполегливіше.

Архітектор Каракіс не відступить, нізащо не відступить...

**Дніпропетровська обласна організація Спілки
письменників, пр. Карла Маркса ⁸⁶, № 60,**

Дніпропетровськ, грудень 1960 року

Сьогодні в спілчанському приміщенні презентувався свіженький роман Олеся Гончара «Людина і зброя». Протягом сорока хвилин присутні вислуховували коротенькі (й не дуже короткі) промови літераторів і статусних критиків, які стримано хвалили й помірно картали книжку – кожен на свій манер. Нарешті настав момент, без якого не обходився жоден літературний захід.

– Ну що ж, товариші, переходимо до запитань і відповідей, – мовив ведучий, обвів аудиторію уважним поглядом і спитав: – Отже, хто у нас сьогодні виявиться найхоробрішим?..

Негайно ж посеред лісу голів і торсів зметнулася вгору рука і прозвучало:

– Можна?..

– Будь ласка, товаришу! Просимо, просимо, – підбадьорив ведучий. Тоді зі стільця підвівся чоловік середніх літ і відрекомендувався:

– Голощокін моє прізвище, а звати Денисом Єгоричем... коли щось.

– А-а-а... що саме?

– Та так... всяке, – не вловивши іронії в запитанні ведучого, відповів чоловік. Присутні поблажливо запосміхалися.

– Гаразд, зрозуміло. А-а-а...

– А місце роботи я вам не назву, бо це «скринька».

– Яка ще «скринька»?!

– П'ятсот вісімдесят шоста. Але більшого сказати не можу, вибачте.

– Гаразд, товаришу, гаразд. Не треба нам знати, чим займається ваша «поштова скринька», – намагаючись трохи виправити ситуацію, до їхнього діалогу підключився автор роману. – Нам хотілось би нарешті запитання ваше почути. Отже?..

– Дякую, товаришу Гончар.

– Якщо вам буде зручніше, можете називати мене на ім'я та по батькові – просто Олесем Терентійовичем.

– Дякую, Олесю Терентійовичу... Я хотів би спитати, як вам вдається писати про війну настільки правдиво?

В залі одразу ж запанувала тиша. Лише після тривалої паузи першим оговтався ведучий:

– Перепрошую, товаришу... м-м-м... Голощокін, я нічого не перекрутив?

– Так-так, Голощокін Денис Єгорович.

– Отже, що ви хочете цим сказати? Невже інші наші літератори пишуть про війну неправдиво – чи не так у нас виходить?

– Розцінюйте, як хочете, – стояв на своєму чоловік, – однак у Олеся Терентійовича справді виходить написати про війну настільки правдиво, як ні у кого іншого. От взяти хоч би оцей – найновіший роман «Людина і зброя». Тут показано, як з початком війни прості студенти беруться за зброю, організовують студентський батальйон і йдуть захищати вітчизну. Вони там... Вони...

Чоловік наморщив чоло, мугикнув собі під ніс щось нерозбірливе і після крихітної паузи продовжив:

– У них там різні відносини – не знаю, як це сформулювати... не вмію. Коротше, вони воюють, гинуть... а можливо, і в полон потрапляють. І все це так добре описано... так добре, що цьому віриш. Та й я ж сам на фронті був, тільки не в піхоті, а в артилерії, отож знаю, що таке війна. А коли інших письменників читаєш, то віриш їм не завжди. Отож я й хотів спитати, як це товаришеві Гончару вдається друкувати такі романи, яким віриш? Дякую.

Чоловік сів на місце. Ведучий делікатно кахикнув і скося подивився на автора роману «Людина і зброя», даючи тим самим зрозуміти, що особисто він, ведучий, на місці автора уникнув би розгорнутої відповіді. Однак і бровою не моргнувши, Олесь Терентійович мовив:

– Мій новий твір ґрунтується на абсолютно реальних подіях. Якщо ви, товаришу, не в курсі, то для мене особисто війна розпочалася саме в лавах такого студбату. І як ви вірно зазначили, я навіть до фашистського полону потрапив улітку сорок другого.

– Олесю Терентійовичу, а може, не варто?.. – спробував зупинити його ведучий, однак Голощокін зреагував миттєво:

– Отже, ви, мабуть, тікали з того полону, я вірно зрозумів?

– Вірно, товаришу, вірно. І фільтрацію в таборі НКВС я теж проходив. І подолав її успішно. Тому стидатися мені нема чого.

Остання фраза була адресована ведучому, який знизав плечима й заходився розглядати акуратно підстрижені нігті лівої руки.

– Я так і знав, що ви пишете правду про війну, як воно все було! – вигукнув Голощокін, на цей раз вже не підводячись із місця. – Але ж скажіть, яким чином вдається це публікувати? Вам же не так просто дозволяють це, мабуть, що... Принаймні я так думаю, що не просто так.

Ведучий знов делікатно кахикнув, проте Олесь Терентійович зробив вигляд, що не зрозумів його натяку:

– Так, товаришу, мушу зізнатися, що пробити публікацію буває дуже, дуже непросто. Це тепер стало простіше – бо все ж таки я правління нашої республіканської Спільноти письменників очолюю⁸⁷, а от раніше... Знаєте що, давайте-но залишимо «Людину і зброю» трохи осторонь і згадаємо моїх «Прапорonosців». Читали?

– Звісно ж, читав! І з величезним задоволенням.

– Дякую. А чи знаєте, яка історія пов'язана з їхньою публікацією?

– І яка ж?

– А от уявіть, що закінчив я роботу і приніс рукопис... ну-у-у... скажімо, до редакції «товстого» літературного журналу чи до видавництва – не має значення. Не хочу називати, куди я приніс рукопис. Просто хотів опублікувати свою працю. А знаєте, що сталося далі?

– І що ж?

– Коли редактор ознайомився з рукописом, то викликав мене до себе і спитав: «Товаришу Гончар, а де ви оце писали? В тому сенсі, де працювали над цим». А між іншим, писав я «Прапорonosців» тут, у Дніпропетровську, на вулиці Клубній, номер двадцять п'ять⁸⁸. Ну, отак і відповів. Тоді редактор знов запитує: «А чи ростуть там, де ви оце написали, якісь дерева? Наприклад, вишневі». Я сказав, що, мовляв, так – авжеж ростуть. Тоді редактор каже: «Отож забирайте цей ваш так званий рукопис, вертайтеся в ту вашу Ломівку на вулицю Клубну, номер двадцять п'ять і закопайте це лайно там під вишнею, під черешнею, щоб його ніхто й ніколи більш не бачив! На добриво це згодиться, а на роман аж ніяк не тягне».

– Кгм-м-м!.. – вже не криючись і дивлячись Олесеві Терентійовичу просто в очі, кахикнув ведучий. Але з місця знов скочив Голощокін:

– Як себто закопати?! «Прапорonosців» закопати під вишнею?!

– «Прапорonosців», – скреготнув письменник, обличчя якого несподівано скам'яніло.

– Так і сказав?! Та там же такі герої!.. Такі!.. Черниш!.. Ясногорська!.. Шовкун!.. Й особливо Хома Хасцький – це ж мій улюбленець!.. Та й «Прапорonosці» ж дві Сталінські премії⁸⁹ отримали!..

– Премії були вже згодом. А попервах рукопис роману рекомендували закопати під вишнею, під черешнею. Але я не здався, я продовжив боротьбу із зашкарубленими бюрократами від літератури – а вони у нас, на жаль, є! Причому в надмірній кількості... Просто здаватися не треба, товаришу. Якщо відчуваєш власну правоту – роби свою справу. І рано чи пізно тобі вдасться все. Сподіваюсь, я відповів на ваше запитання?

– Так, Олесю Терентійовичу, відповіли! Красно дякую.

Голощокін сів на місце, а ведучий нарешті повернув собі ініціативу:

– Отже, дякуємо товаришеві з «поштової скриньки» за цікаве запитання, що спричинило цей мініатюрний літературний диспут. Але повернімося, власне, до предмета сьогоднішньої презентації. У кого є ще запитання про новий роман Олесея Терентійовича Гончара «Людина і зброя»?..

1961 Помста Бабиного Яру

Лютневий пров., Київ, 9:05 ранку 13 березня 1961 року

Віленор Мартинович Чукашкін обережно здійняв на рівень обличчя повне блюдечко паруючого чаю, склавши губи трубочкою, декілька разів дмухнув на його поверхню. Потім з величезним задоволенням сьорбнув ароматну рідину, поставив блюдечко на стіл,

підхопив бублик з маком, відкусив, поклав на стіл поруч з блюдечком. Намагаючись подовжити задоволення, заплющив очі, сповз на стільці настільки низько, що вперся потилицею в спинку, якомога далі витягнув ноги і блаженно крекнув.

Ех-х-х, до чого ж прекрасне життя!..

Тим паче, на відміну від місцевої куренівської жлоберії, він розуміє, яке то задоволення – мати вдома цілий електросамовар, з якого так зручно й затишно пити смачнючий красnodарський чай з цукром-рафінадом вприкуску, з бубликами й ожиновим варенням!.. Для місцевих кугутів красnodарський чай – це тьху! Їм якщо чай – то тільки цейлонський, бачте, а так подавай розчинну каву! Тьху, йолопи царя-батюшки-матушки...

Ну нічого, недовго лишилося жити в цій халупці: коли по сусідству на Сирці завершать намівку ґрунту – нагромадять там силу-силенну сучасних новітніх «хрущовок», в одну з яких і переїде сімейство Чукашкіних. І стане їхнє життя таким прекрасним... не те що нині!

Але ж заради того прекрасного життя таки доводиться трохи потерпіти. Зокрема, в теперішню куренівську халупку Віленор Мартинович в'їхав понад півтора десятиліття тому майже одразу по завершенні Великої Вітчизняної війни. Господарів халупки вважали «вибувшими». У райвиконкомі звільненого в запас майора тилової служби запевнили, що ці куренівські куркуляки були викриті в посібництві колишнім окупантам, а тому «вибули» вони до Сибіру й більше звідти не повернуться.

Втім, зупинятися на досягнутому Віленор Мартинович зовсім не збирався. Тримаючи руку на пульсі подій (у нього завжди все було схоплено й за все сплачено), з'ясував, що зовсім поруч – буквально за Новоокружною вулицею⁹⁰ – збираються звести модерновий мікрорайон з усіма зручностями. Тоді він нарешті одружився й негайно почав клопотатися перед керівництвом Київського шкірзаводу, де ударно працював завскладом, про необхідність поліпшення житлових умов.

Щоправда, керівництво профкому доволі прозоро натякнуло, що справа просувалася б ще активніше, якби молоде подружжя Чукашкіних активно плодилося й розмножувалось... Що ж, якщо треба – то треба: його дружина перебуває при надії ось уже шостий місяць, вагітність навіть іззовні тепер помітна... Ах, до чого ж

приємно сьогодні, в понеділок зранку, провівши благовірну до жіночої консультації, розслабитися на веранді їхньої халупки, попиту із самовару краснодарського чайку з бубликами й варенням, помріяти про райдужні перспективи: про кар'єрне зростання, про нову квартиру... і, звісно ж, про їхнє майбутнє немовля!.. На шкірзавод йому потрібно йти лише на другу зміну – часу ще з надлишком, він і до продагу зайти встигне, і поспить вдень перед зміною. А поки що... ех, і добре ж жити на світі!..

Втім, якщо чесно, в суто сімейному плані не все складається аж настільки райдужно, як хотілось би. Найгірше полягає в тому, що Чукашкіни ніяк не могли узгодити підходяще ім'я для ще ненародженого дитятка. Сам Віленор Мартинович, як записний патріот Радянської Батьківщини⁹¹, наполягав на тому, щоб назвати їхнього майбутнього синочка Кукуцаподем⁹². Однак подібний вибір несказанно лякав його дружину! Почувши цю пропозицію, Стелла щоразу починала кричати, що навмисно народить не хлопчика, а дівчинку, яку неодмінно зватимуть Ізольдою. Оскільки Віленор Мартинович наполягав на хлопчикові, подружжя спочатку жахливо сварилося, потім довго мирилося... і все починалося знов і знов, і знов!..

А на минулому тижні олії у вогонь підлили товариші по роботі. Дізнавшись, як саме Віленор Мартинович хоче назвати майбутнього синочка, ці йолопи царя-батюшки-матушки спитали, як він збирається скорочувати чудернацьке ім'я. «Цапик», – не моргнувши оком, відповів Чукашкін. Після чого товариші по роботі довго реготали, а натішившись, пояснили, що на місцевому жлобському діалекті, якого Віленор Мартинович не знав і вивчати не мав найменшого бажання, «цапик» означає те саме, що й «козлик» нормальною людською мовою. Якщо замість «Цапика» вживати «Куцика» – це теж нікуди не годиться. Бо «куць» – це «чорт» людською мовою. Таким чином, майбутній Кукуцаполь Віленорович Чукашкін ризикує все подальше життя потерпати від жартів і кпинів...

І що ж робити?! Хіба що підшукати нове ім'я – але яке саме?.. Арвіль⁹³?.. Даздрасен⁹⁴?.. Нісерх⁹⁵?.. Ревмарк⁹⁶?.. Томіл⁹⁷?.. Віленор Мартинович губився у варіантах і дуже сподівався на те, що вранішнє понеділкове чаювання внесе в проблему бодай якусь визначенність. Як раптом...

Десь зовсім поруч гахнуло так, ніби одночасно вибухнули штук десять важких фугасних бомб!!! Земля здригнулася, всі меблі підстрибнули, налита до половини чаєм чашка дзеленькнула по краєчку блюдця!..

«Війна?! Невже знов?!» – виникла в мозку перша-ліпша думка, спричинивши справжній переполох не тільки в голові, але й в усьому організмі товариша Чукашкіна. Бо він одразу ж гучно і дуже непристойно зіпсував повітря на веранді. А-а-а, щоб тобі!.. Добре, що він один вдома, що дружина Стелла не стала свідком настільки промовистої ганьби. Але все ж таки, що це гахнуло?! Якщо не війною... тоді чим це пояснити?..

Віленор Мартинович кинувся до дверей. Перевдягати піжаму не став – просто накинув на плечі франтувате шкіряне пальто, насунув на голову інтелігентний фетровий капелюх, взув на босу ногу надраєні черевики, вискочив надвір, тремтячими руками закрив двері на ключ і почав озиратися на всі боки. Здається, щось сталося по інший бік Новоокружної вулиці... Принаймні там у просоченому холодною вологою весняному повітрі з огидним карканням ширяла чорна хмара сполоханого гайвороння. І щось придушено ревіло.

Зіщулившись від крижаного вітру, від якого навіть шкіряне пальто погано захищало, намагаючись оминати калюжі та наповнені багнюкою вибоїни, Чукашкін почимчикував до виходу з Лютневого провулку до Новоокружної, пересвідчившись у відсутності автівок, перетнув її... І тут очам Віленора Мартиновича відкрилася жахлива картина: виявляється, земляна дамба, що десять років тому перекрила гирло Бабиного Яру і весь цей час поступово зростала, щойно обвалилася, і тепер з майже доверху замитої яруги в прорив з гучним гуркотінням хлестала чорна брудна вода з таким самим чорним брудним мулом! І потік цей проносився майже біля самих ніг Чукашкіна...

Майже!!! Отож, що майже... Адже ні насипу, яким пролягала Новоокружна вулиця, ані тим паче Лютневому провулку, утиканому куренівськими куркульськими хатинками, абсолютно нічого не загрожувало! Анічогісінько. А отже, цей прорив дамби жодним чином не зачіпає його, товариша Чукашкіна Віленора Мартиновича, інтересів. Ну, крижаний вітер дме... Ну, потік реве, вирує і смердить... І що з того?! Дамбу неодмінно відновлять, ту пульпу, що зараз витече з

яру, накачають туди знов. А потім і мікрорайон обіцяний зведуть з усіма зручностями.

Щоправда, Стелла з дому пішла... Але ж вона мала відвідати жіночу консультацію, розташовану в дитячій клініці. А дитяча клініка знов-таки по цей бік дороги. Отже, Стеллі це також нічим не загрожує. А от якби на той бік насипу подалася... Мабуть, там зараз водички натече – але що з того?! У крайньому разі хтось ніжки намочить, а нині весна, ще доволі прохолодно. Добре, що це не його вагітна Стелла, що їй не треба на інший бік насипу!..

Щасливо зітхнувши, Чукашкін підняв комір шкіряного пальта і поплентався додому, де на веранді на нього чекав недопитий чай з недоїденим бубликом та ожиновим варенням, ще восени дбайливо заготовленим чарівною дружиною. Бо дочаювавши, він збирався ще зайти до продмагу та поспати трохи перед другою зміною.

Міліцейська будка на розі вул. Фрунзе і вул. Новоокружної, Київ, 9:25 ранку 13 березня 1961 року

Весь учорашній вечір, сьогоднішню ніч і ранок дув потужний західний вітер. Під його впливом вода з «чаші» майже доверху замитого Бабиного Яру почала вночі перехльостувати через край земляної дамби, що перегородила гирло яруги. Далі потоки брудної застійної води текли в напрямі вулиці Фрунзе. Біля її перетину з Новоокружною вулицею рельєф утворював природну низину. Саме тому вранці понеділка, 13 березня, в цьому місці утворилася величезна калюжа, а якщо точніше – чорне смердюче озеро.

Доки люди, автівки, трамваї та автобуси могли здолати несподівано виниклу водну перешкоду – вони її долали. Однак після дев'ятої ранку озеро розрослося настільки, що абсолютно поглинуло трамвайні колії, тож тепер посеред водяної гладі стирчало одразу ж декілька металевих вагонів з відкритими дверима. Хто хотів – той вийшов, хто не хотів – залишився всередині, очікуючи, що ж станеться далі. Картину доповнювали інші транспортні засоби, що масово заглухли в різних місцях смердючого озера.

Стелла Чукашкіна була серед тих, хто полишив трамвай і тепер безпорадно стояв на «березі» біля самої води. Пішовши з дому дуже рано, вона відвідала жіночу консультацію. Тамтешня лікарка

попросила взяти на роботі чергову довідку, отож спустившись з вулиці Копилівської до вулиці Фрунзе, молода жінка сіла на «пущинський»⁹⁸ трамвай № 12. Адже працювала вона санітаркою в Пологовому будинку № 2⁹⁹, куди найзручніше було діставатися саме трамваем. Якихось чотири зупинки – без проблем!

Без проблем?! Якби ж то...

Найбільша та водночас найочевидніша проблема полягала в неосяжному смердючому озері, що надійно закоркувало будь-який рух транспорту і пішоходів в обидва боки вулиці Фрунзе. Сюди ж додавалися автівки, що не могли з'їхати на перпендикулярну вулицю з Новоокружної. А також сотні людей, які скупчилися на «берегах» в очікуванні вирішення ситуації. Адже був ранок понеділка – година пік. Багато які підприємства, поступово нарощуючи темпи виробництва до не настільки вже далекого Першотравня, перейшли на семиденну роботу в 3-4 зміни. Отже, на «берегах» озера скупчилися як ті, хто поспішав на роботу, так і ті, хто намагався потрапити додому після недільної нічної зміни...

– Дівчино! Агов...

Стелла зрозуміла, що кличуть саме її, а не когось іще, тільки з третього разу. Притиснувши обидві долоні до плаща таким чином, щоб з-під одягу проступило опукле черево, запитально мовила:

– Та-а-ак?..

– Ой, вибачте... Жіночко, піднімайтесь-но до мене! Мерщій.

Тільки тепер вона второпала, що гукають до неї звідкись згори. Піднявши голову, побачила навислу над затопленою дорогою будку регулювальника дорожнього руху, схожу на гранчак, прикручений до кінчика приземкуватого ліхтарного стовпа. Отож зараз із розчахнутих дверей будки висунувся постовий регулювальник, який заклично махав їй рукою.

– Мені?.. До вас? – про всяк випадок уточнила вона, не розуміючи намірів міліціонера.

– Так-так, до мене! – кивнув той.

– А-а-а... зробити це мені буде важкувато, – вона знов провела рукою по опуклому череву.

– Підніміться, прошу!

Що ж, якщо представник влади наказує – треба коритися... навіть якщо це звичайний регулювальник дорожнього руху. До того ж

драбина, що вела до його будки, не така вже й довга – сходинок п'ять, здається, не більше.

Стелла протиснулася крізь натовп до драбини, піднялася металевими сідцями, схопилася за простягнуту з розчахнутих дверей руку, переступила поріг будки й запитала сторожко:

– І що я порушила, скажіть, будь ласка?

– Старший сержант Маматкулов, – міліціонер ввічливо козирнув, і його смагляве пласке, з рельєфними скулами обличчя аж засяяло від лагідної усмішки. – Ви нічого не порушували, і не думайте.

– Тобто?! – обурилася вона. – Навіщо ж було затягувати мене...

– Та самі погляньте, що коїться, – міліціонер широким жестом десниці обвів смердюче озеро епічних розмірів. – Тут натовп, а тут дивлюся й бачу таку гарну дівчину... Аж раптом виявляється, що ця дівчина – не просто дівчина, а молода прекрасна жіночка, та ще й при надії! Все це, що тут затопило – воно надовго. Навіщо вам стояти біля цієї калюжі? Краще посидьте у мене! Я тут всі пульти повимикав, бо рух все одно зупинився, регулювати нема чого. Отож сидіть, тільки не торкайтесь нічого. Все ж вам легше, ніж стояти...

– А-а-а... дякую за таке, – мовила Стелла стримано, не знаючи, як поставитись до подібного прояву гречності. А Маматкулов між тим продовжив без найменшого сліду сорому:

– Тут, в Києві, такі дівчата й жінки... Всі красуні, на яку тільки не глянь! Я сам родом з Куляба¹⁰⁰, тут проходив строкову службу. Маю на увазі, що тут, у Києві на Подолі, є частина внутрішніх військ. Отож відслужив собі та й думаю: а залишуся тут! Дівчата красиві, тільки ж і норовливі! Але так навіть краще, мені гонорові подобаються. Пішов у міліцію працювати, оце регулювальником поставили. А ви заміжня?

Стелла чомусь аж здригнулася й промимрила скоромовкою:

– Так, заміжня. Ми з чоловіком тут живемо, на Куренівці.

– Прекрасно, – мовив міліціонер якимось навіть замріяно. – Як прекрасно народитися в такому великому місті, як Київ! Мій Куляб теж нічогенький, але все ж таки менший...

– Я теж, знаєте, не в Києві народилася. І мій чоловік...

– Як же добре, що всі ми зібралися тут, у цьому чудовому місті! – обличчя Маматкулова так і розпливлося в щирій усмішці. – Майже тост вийшов. Шкода, що я на службі, а тому ми не можемо...

Зненацька веселий настрій міліціонера безслідно зник. Відчайдушно скрикнувши:

– Та що він, на гальма поставити не може?! – регулювальник вмить вискочив з будки і скотився драбиною в натовп. Стелла озирнулася на озеро й побачила, що під дією сили водяного потоку з'їздом з Новоокружної на вулицю Фрунзе сповзає фургончик хлібовозки. Водій намагався завадити самовільному руху, та у нього чомусь нічого не виходило. Між тим вода несла хлібовозку просто на автобус, застряглий посеред калюжі...

А ще за кілька секунд сталося щось незбагненне: вдалині ліворуч з'явилася неймовірна стіна, чорна і блискуча. Вона стрімко наближалася, зростаючи щосекунди, аж поки не закрила півнеба, змітаючи і підминаючи під себе все, що траплялося на її шляху. Хоча полишаючи будку регулювальника, міліціонер закрив двері, іззовні всередину долетів багатоголосий крик неймовірного переляку: очевидно, людський натовп теж помітив рухливу чорну стіну...

**Вул. Фрунзе, № 126/2, Київ, 9:25 ранку 13 березня
1961 року**

Якщо подивитися на ситуацію загалом, то Михайлу Дуб'язі пощастило просто неймовірно! Ще б пак: втратити в дитинстві спочатку обох батьків, а потім внаслідок вибуху фугасної міни і старшого брата Славка, виховуватися в Мотовилівському дитбудинку, де єдиними однолітками, яких він сяк-так знав, були брат і сестра Нехаї з Руликова – здавалося б, гіршого дитинства придумати просто неможливо...

Але ж недарма в дитбудинку йому посилено втовкмачували: терпінням і працею всього добудеш! І що ж?! Він живе не десь у глушині, а в Києві на Куренівці, причому вже не в якійсь там комуналці з клопами в шпалерах і «зручностями» у дворі, а в новенькому, з голочки будинку, окрему квартиру в якому їхня молода сім'я отримала минулої осені. На кафедрі фінансів Київського інституту народного господарства¹⁰¹ начальство розглядає вчорашнього сільського безбатченка як вельми перспективного молодого вченого-аспіранта, у якого дисертація майже на виході. У нього є красуня-дружина Варюня і чудова п'ятирічна донечка Лолочка.

І останній штрих до чудової картини олією: напередодні Нового 1961 року вони взяли в трирічну розстрочку (яку виплачують ось уже три місяці) новеньку, з голочки радіолу¹⁰² «Латвія М». Щоправда, Варюня хотіла телевізор... Однак знавці вітчизняної «розважальної» техніки не радили з цим поспішати: «ящики» КВН з манюсінським екранчиком, перед яким треба додатково встановлювати пузату, наповнену гліцерином лінзу, аби щось розгледіти – це вже вчорашній день. Зовсім невдовзі скрізь і всюди продаватимуться поки що страшенно дефіцитні широкоекранні телевізори.

На щастя, дружину таки вдалося переконати, що почати краще з радіоли. А от коли ажіотаж на нові моделі «телеящиків» бодай трохи спаде й розстрочку на «музичний комбайн» буде виплачено – тоді можна буде і телевізором зайнятися! І не тільки телевізором, мабуть: адже на той час Михайло встигне захиститися, грошей у сімейному бюджеті побільшає...

Ех-х-х, життя-буття, до чого ж ти прекрасне!

Навіть в окремих моментах.

От хоч би сьогоднішній ранок: нібито і понеділок – день нещасливий, і число тринадцяте... а до чого ж їм усім підфартило – навіть не передати!!! Ще збираючись вранці на роботу, вони почули за вікном невизначний гомін. Визирнувши на вулицю, Варя негайно покликала чоловіка:

– Мишко, мерщій сюди!

Виявляється, наскільки вистачало кута огляду, вся вулиця Фрунзе була залита чорною брудною водою – очевидно, її нагнало західним вітром з Бабиного Яру, який намагалися замити вже багато років поспіль. Вода прибувала настільки інтенсивно, що зливні стоки не могли з нею впоратися, отож посеред проїжджої частини вже застрягли з півдюжини легковиків, хоча вантажівки і громадський транспорт все ще насилу долали стихію.

За чверть години, коли вони вже вдягнулися, ситуація тільки погіршилась: гігантська калюжа перетворилася на озеро, в різних місцях якого зупинилися вже й ті транспортні засоби, що рухалися раніше. Понад те, вода підповзала вже й під їхній будинок – прямісінько до входу в магазин, розташований на першому поверсі просто під їхньою квартирою. Ясна річ, тепер на вулицю не вийти! А отже, ні він до свого КІНГу не добереться, ні Варюня не відведе Лолочку до дитячого садочка й не добереться до своєї роботи. Добре, якщо після обіду вода схлине. А якщо раптом ні?..

– Та-а-ату-у-у, а якщо магазин під нами затопить, що тоді, га? – раптом спитала Лолочка.

– А що, як ти думаєш?

– Ну-у-у... там же товари, вони ж намокнуть...

– Ну що ж, спишуть, переоцінять і продадуть зі знижками, що можна.

– А ми?.. – ніяк не вгамовувалася дочка.

– А що ми?

– А ми що робити станемо?

– Ну, до нас, до другого поверху вода не дістане, тому... – Михайло подумав трохи, як раптом хтосна з якого дива розвеселився: – Тому ми зараз відпочинемо, ще кави вип'ємо, а потім підемо запускати кораблики!

– Які такі кораблики?

– Паперові, Лолочко, паперові!.. Все, роздягаємось.

Остання фраза призначалася дружині. Вони знов перевдягнулися в хатні речі, Варюня вправно розсипала по філіжанках розчинну каву «Галка» з цукром-піском, нарізала простенькі канапки з батона й вершкового масла. Михайло ж поставив на плиту чайник і, дочекавшись 9:00, сховався до сусідів, у яких був телефон, подзвонив на кафедру і попередив, що колоквиуму у другокурсників сьогодні не буде. На кафедрі відповіли, щоб товариш Дуб'яга не переймався, бо вчасно дістатися до КІНГУ не в змозі не тільки він. Потім телефонувати на свій завод до сусідів ходила Варюня. Коли ж повернулася, то на кухонному столі чекали дві філіжанки розчинної кави з канапками, а Лолочка примостилася поруч і вже майструвала паперові кораблики двох типів: як «парусники», так і «двотрубні».

– До речі, Мишко, давай хоча б радіолу послухаємо, якщо вже купили! Ти як? – закинула дружина ідею, на що він радісно відгукнувся:

– Звісно! – й попрямував до кімнати. По дорозі випадково глянув у вікно... й оторопів!!! Бо приблизно від Бабиного Яру, прямо по ходу Новоокружої вулиці на них стрімко неслася неймовірно жахлива стіна, чорна і блискуча. Окомір у Михайла працював прекрасно, тож, попри наявну дистанцію, він миттєво второпав, що стіна ця сягає заввишки щонайменше третього, а може й четвертого поверху. Отож гукнувши щосили:

– За мною, хутко!!! – він підхопив найцінніше, що було в домі – новеньку радіолу «Латвія М», за яку ще треба було виплачувати розстрочку цілих два роки й дев'ять місяців. Щосили стискаючи в руках важелезний полірований «ящик», вмить опинився на сходах і прожогом понісся вгору, гігантськими кроками перемахуючи одразу ж через дві сходинки.

Знесилений, зупинився тільки на п'ятому поверсі. Негайно дім здригнувся від потужного удару, але на ногах Михайло встояв і «музичний комбайн» утримав. Десь гучно скреготало, щось натужно кречало, ухало й гуло, трахало й бабахало... Як раптом усе стихло.

З полегшенням зітхнувши, він озирнувся назад і покликав:

– Варюню!..

Але сходовий майданчик за його спиною був чомусь порожнім.

– Варюнько!.. Лоліточко!.. Де ви?

На сходах панувало гробове мовчання.

– Варваро!!! Лоло!!! Покажіться негайно, це вже не смішно, ви мене!..

– Чого розкричався? Замовкни.

Він озирнувся... і відсахнувся від побаченого так, що гепнувся плечима в стіну сходового майданчика! Бо Варя й Лолочка, виявляється, стояли просто перед ним, при цьому дружина елегантно тримала в правій руці надкушену канапку, а донечка – паперовий двотрубний кораблик. На перший погляд, все з ними було нібито нормально... от тільки в їхніх очах не було ні зіниць, ні райдужок, ані навіть білків – сама лише непроникна чорнота неймовірної стіни, що декілька хвилин тому неслася на їхній будинок.

Михайло хотів щось сказати, однак горло перехопив настільки потужний спазм, що звідти вирвалося лише жалюгідне нерозбірливе шипіння. Натомість заговорила дружина:

– Ну ти ж і падлюка! І на таке лайно я витратила не просто найкращі роки, а, як виявляється, все своє коротке життя...

– А-а-а... А-а-а... Чо-о-о... чо-му-у-у ви-и-и... не-е-е... не-е-е...

– Чому за тобою не побігли? – докінчила його думку Варя. – Бо ми з кухні не бачили того, що ти побачив з кімнати. Ми нічого не зрозуміли.

– Та-а-ак... Я ж... я ж-ж-ж...

– А що ж ти зробив, га? – дружина не кричала, ні, її тон продовжував лишатися могильно-спокійним: – Ти крикнув: «За мною, хутко», – і кинувся рятувати радіолу. Цей клятий «ящик», купувати який я зовсім навіть не хотіла. А про мене з Лолочкою ти подумав?

– А-а-а... а-а-а... за не-е-еї-і-і... роз-стро-о-оч-ка-а-а...

Обличчя дружини перекошилося від невимовного внутрішнього болю, та навіть тепер вона мовила спокійно:

– Ну що ж, врятував свій «комбайн»? Тепер стій з ним. Дай нам пройти.

Після чого поклала недоїдену канапку просто на поліровану кришку радіоли й почала насуватися на чоловіка. І було це настільки лячно, що Михайла відкинуло назад, він проїхався плечима по стіні сходового майданчика та забився в куток.

– Бувай здоровий, татусю. Запускай кораблики.

Лолочка покляла паперовий двотрубний пароплав поруч з канапкою, наздогнала і схопила за ліву руку матір. Вони удвох повільно попрямували сходами донизу. Михайло опустил очі й чомусь не побачив на кришці радіоли ні канапки, ані кораблика. Водночас відчувши, що спазм відпускає горло, сіромаха відчайдушно вереснув:

– Куди ви?!

– Туди, де всі ми. Наше місце тепер там, – долинув слабкий Варюньчин голос звідкілясь ізнизу.

– Прощавай, тату, – тихо прошелестів голос Лолочки.

І все знов затихло.

Тоді зробивши над собою неймовірне зусилля, Михайло відірвався від стіни й обережно, тримаючи перед собою символ достатку радянської людини – дорогоцінний «музичний комбайн», теж почав спускатися... Однак подолавши пару сходових маршів, вимушено зупинився, бо весь третій поверх був надійно похований... ні, навіть не під водою – під рідкою багнюкою, чорною і смердючою, якою ціле десятиліття накачували Бабин Яр, переганяючи пульпу з відпрацьованих кар'єрів старих цегельних заводів. З-під води ще можна було виринути, під водою – проплисти, але як же ти попливеш у рідкій багнюці?!

І тоді Михайло закричав! Закричав жахливо, як не кричав ще ніколи в житті!!! Не кричав навіть після того, як вибухом фугасу в Руликові рознесло хатинку, в якій перебували його старший брат Славко, «старший розміновувач» Демид Нехай і його дружина – тітка Докія... Але ж тоді Мишко був ще малим – а тепер він уже дорослий перспективний аспірант, без п'яти хвилин кандидат економічних наук!.. У нього є кохана дружина Варюня і чудова донечка Лолочка, і окрема квартирка в новому домі... Ось щойно чайник закипів на плиті, й у філіжанках парує смачна кава... А Лолочка сидить поруч і майструє собі паперові кораблики... А дружина наспівує, як в якомусь кіно... чи то в книжці, яку вона читала на ніч донечці:

Плыл кораблик голубой,

А на нем и я с тобой... [103](#)

От тільки дружина з донечкою відтепер перебуватимуть там, на кухні...

А кухня – вона там... під непроникним чорно-смердючим шаром рідкої багнюки. А він...

А він тут, на сходах, обтяжений дорогоцінною радіолою.

Радіолою?! Та щоб їй!..

Однак розмахнутися як слід і рознести клятий «музичний комбайн» об стінку сходового майданчика чомусь не вийшло. Він, навпаки, притиснув радіолу до грудей якомога сильніше... і тут побачив, що його руки перетворилися на темно-сірі волохаті лапи, пальці яких закінчувалися довгими кривими пазурами, що намертво врізалися в поліроване дерево «ящика». То от чому він не може відпустити його!!! Але що це, як таке пояснити?! Колись у дитбудинку одна з тамтешніх вихованиць – Ірма Седова – розповідала іншим дітям різні цікаві історії, часом доволі страшні. Згадувала, зокрема, і вовкулаків. То, може, він теж перетворився на перевертня?!

Отже, він став вовкулакою чи навіть вовком?!

Хоча...

Ні, ні й ще раз ні! Категорично ні, в жодному разі!!! Що зробив би справжній вовк, якби його лігву загрожувала небезпека?! Кого б він рятував, цікаво дізнатися: свою вовчицю і їхнє вовчєня – чи, приміром, улюблену смачнющу кістку з рештками м'яса?! А як би повівся не вовк, а кіт?! А пес?! А будь-яка інша тварина кого б рятувала?! А хіба ж навчав вихованців Мотовилівського дитбудинку рятувати насамперед цінні речі, а не людей знаменитий директор Семен Опанасович Калабалін?! А його дружина Галина Костянтинівна?! А незграбний, дещо смішний і сором'язливий вихователь Левко Потапович?!

То на кого ж він перетворився, скажіть на милість!.. Не людина, не звір, не перевертень... Тоді хто він?!

Не знаходячи притомної відповіді, без п'яти хвилин кандидат економічних наук знову завив, притискаючи до грудей відтепер єдину свою цінність – нікому не потрібний символ достатку радянської людини.

Трансформаторна підстанція,

**Трамвайне депо ім. Красіна, вул. Фрунзе, Київ, 13
березня 1961 року**

– Агов, посвітїть-но сюди!

Яскравий промінь ліхтаря розсік темряву і!..

– Бачу руку!!!

– Пульс?

Невеличка пауза.

– Пульс є!

Жива. Пощастило. Мабуть, глей¹⁰⁴ не затїк під сходи, але утворив «повітряний мішок». І комусь пощастило там опинитися... Але ж зараз рання весна, глей холодний, майже крижаний. Провести в ньому стільки часу...

– Нумо посмикай цю руку! Чи є реакція?

– Ні, немає. Однак пульс хоч і слабкий, проте стабільний.

– Ти точно не помилився?

– Ні.

– Тоді копаємо! Нумо хутко, хутко! Ворушіться!

Солдатик, який звішувався зі сходового маршу, видобув з чохла на ремені малу саперну лопатку й подався вперед, інший солдатик тримав товариша за ноги. Отак звисаючи головою донизу, він і копав... копав, копав, копав...

Біда була в тому, що мул і досі лишався рідким. Чекати, доки він загалом висохне, не можна: по-перше – довго, по-друге – його тоді тільки відбійним молотком довбати можна. Або ж екскаватором. Тому солдатик уперто копав, висячи донизу головою. Близько години пішло на те, щоб надійно, з гарантією розчистити достатньо великий об'єм під сходовим маршем, який би не замулювався протягом більш-менш тривалого часу.

– Лікаря сюди!

Штрикання в руку для підтримки серця і трохи медичного спирту всередину – для внутрішнього прогріву.

– Дівчино, хто ти?

– Чому ми й досі живі?

– Агов, рідненька, у тебе з головою все гаразд?! Я запитую, хто ти, а ти замість цього...

– А я запитую, чому трансформаторна підстанція не вибухнула?!

– А чому, власне...

– Та ви прикиньте лишень, скільки там кіловольт!!! Якби працюючі трансформатори залило, тут би так шарахнуло, так!.. Тут би піврайону

рознесло на порох, не те що цю підстанцію...

– Ну-у-у... я не знаю. Я медик, моє діло – це тебе, дурепку, врятувати, а чому трансформатори не вибухнули...

– Бо він їх знеструмив!!! Знестру-у-умив, розумієте?..

– Ну-ну, без істерик мені тут!.. Хто знеструмив? Хто він такий?..

– Не знаю... Але він знеструмив. Той, хто заступив на першу зміну. Він не втік, він залишився на пульті керування і все вимкнув. Він герой! А хто?.. Розкопайте пульт керування – тоді дізнаєтесь.

– Ми спочатку тебе розкопаємо...

– Ні! Ні-ні-ні!!! Плюньте на мене!!! Я в «повітряному мішку» випадково опинилась, я нічого не зробила такого, бо мені ноги чимось затиснуло, ось і зараз не пускає, зар-р-раз-за-а-а!..

– Ну-ну, не лайся! Це не личить такій гарнюні, як-от ти. Нічого, нічого, потерпи трішечки, допоки ще більше місця розчистимо...

– А я кажу, киньте мене, а відкопайте краще його!!! Бо він герой!!! Він герой, а не я!!! Він від смерті врятував мене... всіх... весь район!..

– Овва, така мала, а така вперта.

– А я кажу, киньте мене, пошукайте біля пульта, чи він вижив?..

– Ох ти ж і вперта!!! Ох, не заздрю твоєму чоловікові майбутньому... Ти заміжня чи ні?

– Ні.

– Ну так, майбутньому чоловікові. Чи на тебе так spiritus vini подіяв?

– А я кажу, шукайте біля пульта!.. Ви мені зуби не заговорите.

– Ну гаразд, гаразд... Агов, там!.. Пошукайте, чи є хто живий біля пульта управління підстанцією?

– Так точно!..

– Чула?

– Чула.

– Ну що, тепер заспокоїшся?

– Так, тепер гаразд, можете й далі мене відкопувати.

Лікар відповз убік, і за справу знов узявся солдатик-строковик з малою саперною лопаткою в натруджених руках.

**Київський міськвиконком, вул. Хрещатик, № 36,
Київ, вечір 13 березня 1961 року**

Це було щось нечуване, незабгненне!!! Ніхто й ніколи більше жодного разу не бачив, щоб хтось без запрошення секретаря, санкціонованого самим товаришем Давидовим, свавільно увірвався в кабінет голови міськвиконкому і говорив йому в обличчя те, що не постидався не просто говорити, але жахливо горлати заслужений фахівець будівельної галузі, ударник комуністичної праці, а за сумісництвом – очільник створеної «знизу» ініціативної групи товаришів Харитон Якимович Бугрим.

Либонь, товариш Давидов перебував у надто розвирваних почуттях, якщо на пропозицію викликати міліцію лише гримнув на секретарку в абсолютно не властивій для себе манері:

– Закрийте двері й залиште нас удвох!!! Дуже прошу!!!

Секретарка слухняно виконала наказ. Закривши подвійні внутрішні двері, повернулася за свій стіл. Але повернутися до рутинної канцелярської роботи не змогла – просто сиділа й разом з усіма присутніми в приймальні прислухалася до нерозбірливих вигуків, які долинали з кабінету голови виконкому навіть крізь зачинені двері:

– Бу-бу-бу-у-у!.. Бу-бу-бу-у-у!.. Бу-бу-бу-бу-у-у!.. Бу-бу-у-у!..

Минуло вже хвилин десять, якщо не всі п'ятнадцять, коли двері різко прочинилися, мало не злетівши з петель, і до приймальні вискочив почервонілий від напруги вусань з виряченими очима. Не встигла секретарка відреагувати на його появу, як у просвіті кабінетних дверей з'явився Олексій Йосипович Давидов власною персоною. І не просто з'явився, а... стоячи на колінах і притискаючи до грудей складені ківшиком руки.

Побачивши таке, горопашна секретарка істерично вискнула й повалилася на свій стілець. Усі, хто перебував у приймальні, дружно видохнули: «Га-а-а!..» – однак вимовити щось більш зв'язне так і не змогли. Один лише голова міськвиконкому промимрив:

– Ось бачите, товаришу Бугрим, я каюся й на колінях прошу перед пам'яттю безневинно загиблих: нехай пробачать мій гріх!.. і ви пробачте!..

– Та ти не до мене – ти до них звертайся!!! – ревонув заслужений будівельник, загальмувавши на півдорозі до виходу з приймальні в коридор. – Ти їх загубив, падло бездушне, – отож повзи на колінах туди, на перетин Новоокружної та Фрунзе, до стадіону «Спартак»!.. Повзи і там замолюй свій гріх, бо відтепер на твоїй совісті сотні

життів, і повік тобі не відмитися!.. А мене і моїх товаришів якщо бодай ще раз назвеш «ворогами народу», «підбурювачами», «пліткарями-ініціативщиками», «наклепниками», «антирадянцями» чи іншими собачими прізвиськами, то так і знай...

– Не назву!!! Нізащо не назву!!! Ви праві були, праві в усьому, а я помилявся, про що тепер шкодую!.. дуже-дуже шкодую!..

– Пізно ж ти отямився, сволото, занадто пізно заговорила твоя приспана совість!.. Бо тепер на твоїх руках їхня безневинна кров... На твоїх, на твоїх!.. Як і на всіх ваших!..

Вусань зненацька обернувся до відвідувачів, які перелякано зіщулилися на своїх стільцях, і почав по черзі тицяти в кожного пальцем. Дійшовши ж до Доброткаля, раптом зупинився і проскреготав:

– А-а-а, «пластиліновий» молодик, ось і ти!.. І нашим, і вашим... Ласкаве телятко двох маток ссе... Ну що, тепер бачиш, чим обертаються помилки проектувальників дамб?! Бачиш, сволото?! Отож затям: вони тепер і до тебе приходитимуть!!! Ті, які задихнулися мулом, які потонули в ньому, немов оса в банці з варенням!.. Натовпами приходитимуть і поодинці! Вдень і вночі!.. А ти давай проси у них вибачення!.. Вимолюй прощення, вимолюй!..

Сказавши це, товариш Бугрим вилетів з приймальні, а товариш Давидов нарешті підвівся з колін, з реанімованим достоїнством обтрусив їх і зник у надрах начальницького кабінету, проговоривши в порожнечу:

– Валер'янки мені... і чогось від серця...

Коли він зник, усі погляди зосередилися на тому, кого розлючений будівельник назвав «пластиліновим молодиком». Венедикт же зіщулився на своєму стільці, боячись навіть поворухнутися.

Двір будинку по вул. Патона ¹⁰⁵, Київ, вечір 13 березня 1961 року

Прохолодне й вогке вечірнє повітря здавалося напоєним не вологою, утвореною внаслідок танення снігів, а справжніми сльозами. Через це нав'язливе відчуття перебувати на вулиці було важко. Однак ще важче було знаходитися вдома і вислуховувати безперервні голосіння матері:

– О-о-о-ой, і що ж це таке коїться на білому світі?! О-о-о-ой, і за що ж Ти так тяжко караєш нас, Господи?! О-о-о-ой, і коли ж воно все скінчиться?..

Рано чи пізно слухати «концерт у виконанні Гапки Пустовгарихи» набридало, й не витримавши, ти робив відповідне зауваження. Однак це призводило лише до того, що мати включала в свої голосіння ще й тебе:

– О-о-о-ой, і за що ж Ти, Господи, посилаєш такі випробування моїй дитинці?! О-о-о-ой, і що ж це таке коїться на білому світі?! О-о-о-ой, і за що ж Ти так тяжко караєш нас, Господи?..

Ні-ні, аніж вислуховувати материні голосіння, краще посидіти надворі, підклавши на сидіння дерев'яної лавиці пару газет, які відтягнуть на себе всю вологу, що швидко, майже на очах конденсується просто з повітря. І вони сиділи й оплакували одну і ту саму людину, хоча кожен по-своєму.

Лідка ридала за найкращою подружкою – молодою спортсменкою Вікторією Шибчак, яка загинула сьогодні вранці, їду-чи на стадіон на тренування легкоатлетичної збірної київських «спартаківців». Рейсовий автобус, яким подружка Вікуся приїхала сьогодні вранці на тренування, заглох у новоутвореному «озері» на проїжджій частині, не доїхавши до зупинки буквально сотню метрів.

Спочатку водій відчинив двері, й усі, хто не боявся замочити ноги по коліна в смердючій мертвій воді, вибралися на тротуар. Та Вікуся берегла суглоби перед змаганнями, тому лишилася на місці. Коли ж зійшов основний селевий потік, автобусу нібито пощастило: початкова хвиля води, немов потужний поршень, протягла його майже вздовж усього стадіону й кинула далеко вперед, тому багнука покрила корпус не повністю, а лише частково, звідти можна було вибратися...

Але разом з деревами сель повіривав із землі також ліхтарні стовпи, один із підтримуваних ними електродротів, який лишався під напругою, впав просто на перевернутий автобус. Через коротке замикання спалахнули пари бензину в бензобаці, він вибухнув... Палаючий автобус вдалося полишити буквально двом особам, усі інші, оглушені електрострумом, згоріли живцем. Включно з надією легкоатлетичної збірної київських «спартаківців» – Вікою Шибчак.

Що ж до Андрія, то він не плакав (бо лити сльози чоловікам не годиться), але мовчки тужив за своєю нареченою, одружитися з якою

йому так і не судилося. Відслуживши в армії авіаційним техніком, він не дослухався до дружніх порад майора Осьмініна і не вступив до КВІАВУ (себто до колишнього КВІРТУ), а влаштувався працювати на завод штамів і прес-форм. Учинив так, бо завжди пам'ятав, що є сином розстріляного ворога народу. І якщо офіційна точка зору на роль і значення «кривавого зрадника» Станіслава Косіора для Країни Рад поступово пом'якшувалася, то що думали про його особистого тілоохоронця – хтозна...

Тому-то Андрій і не пішов до військового училища: бо раптом тамтешні «особісти» перевіряють його документи як слід і виявлять, що Федір Леонтійович Сивак загинув зовсім не під час Фінської війни?! Натомість ретельно перевіряти документи робітника-ливарника... Та кому воно треба?!

Отож написавши в анкеті те, чого навчила мати, Андрій Федорович Сивак трудився настільки зразково й ударно, що через пару років став парторгом ливарного цеху свого заводу! Здавалось би, завидний наречений... Але пов'язувати свою долю з якоюсь конкретною дівчиною молодий пролетар не поспішав усе через той самий огидний внутрішній страх. Обручка – не рукавиця, дружина – не дівчиця: ти їй душу відкриєш, розкажеш про розстріляного батька... а вона тебе в КДБ закладе, а разом з тобою – ще й маму з сестрою?! Е-е-е ні, це нікуди не годиться!..

Цей страх повсякчасно підігрівала його матір, яка дуже довго боялася переїжджати до Києва – бо раптом хтось тут упізнає колишню дружину особистого тілоохоронця товариша Косіора?! Коли ж нарешті наважилася – то оселилась на віддаленій «куркульській» Куренівці й намагалася за її та Пущі-Водиці межі носа не висовувати. Ну, хіба що в крайньому разі до Лісників з'їздити, де вони всі жили до 1946 року...

Коротше, сімейство Пустовгарів трималося відокремлено від інших, наскільки це було можливо. Сама Гапка ніяких подружок собі не заводила й дітям не рекомендувала. Що ж до Вікусі Шибчак, то з нею спочатку обережно потоваришувала сестра Лідка, а потім якимись своїми інтуїтивно-жіночими методами перевірила мама. І вже після того, як Гапка натякнула синові: мовляв, усе гаразд, ця не видасть, – лише тоді Андрій почав дуже обережно залицятися до неї. Лідка допомагала їхньому зближенню зі свого боку. І все між ними йшло добре, рівно і гладко... Не знали вони лише, що з майбутнього на них

насувається сьогоднішній понеділок, який безжально прибере з життя Вікуся.

Отож оплакуючи наречену разом із Лідкою, Андрій тужив також над власною злою долею. Якщо він цю кандидатку в дружини відшукав з такими труднощами, за посередництва одразу ж матері й сестри, то що ж буде з наступною?! Де і як її шукати?!

А може, йому загалом судилося холостякувати до кінця днів?..

Ох, горе, та й годі!..

«Перший відділ» Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, Київ, 14 березня 1961 року

– А-а-а, товаришу Буштинець!

– Так, це я. Викликали?

– Заходьте, будь ласка, і сідайте.

– Маючи справу з вашим відомством, краще чути «присядьте»...

– Товаришу Буштинець, давайте будемо серйозними, гаразд?

– Гаразд. Я вас слухаю.

Трохи помовчавши і переконавшись у серйозності настрою візитера, господар кабінету продовжив:

– Отже, товаришу Буштинець, нагадую вам про умову вашого переведення з Каховського заводу металоконструкцій, а нині – Каховського заводу електрозварювального обладнання сюди до Києва на роботу в провідну науково-прикладну установу республіканської Академії наук. Отже, що це за умова?.. Нагадайте, будь ласка.

– Плідна всебічна співпраця з вашим відомством і виконання всіх ваших вимог, – намагаючись виглядати якомога серйознішим, відповів він.

– Товаришу Буштинець, ви мені тут не корчіть мармизяки, будь ласка! Це вам ніяк не личить.

– Нічого я не корчу. Просто намагаюсь виглядати серйозним.

– А ви просто розслабтеся. Гаразд?

– Гаразд.

– Ну, отак вже краще... Отже, як вам відомо, вчора в Києві сталася така собі невеличка надзвичайна подія. Сподіваюсь, ви чули про неї?

– Авжеж, чув. По радію передали про дванадцять загиблих, потім уточнили, що загинуло десятеро людей.

- Так, усе вірно. А чи не підкажете, скільки загинуло насправді?
- Десятеро людей, як і передали по радіо.
- Ви впевнені в цьому?
- Так, авжеж.
- От і прекрасно. В цьому контексті дуже просимо вас: якщо хтось із співробітників відділу, в якому ви працюєте, казатиме про десятки загиблих... я вже не кажу про сотні чи навіть тисячі...
- Я маю повідомити про це вам, вірно?
- Так, товаришу Буштинець, все ви вірно розумієте. Інакше ризикуєте опинитися навіть не в Каховці на своєму КЗЕЗО, звідки вас перевели сюди, а значно, значно далі на північному сході СРСР. Ви ж туди не хочете?
- Не хочу. А скажіть...
- Що саме?..
- А якщо про це говоритимуть не в нашому відділі, а десь іще, в якомусь іншому місці – мені теж вам доповідати?
- Ви зробите цим неоціненну послугу нашій Батьківщині! До речі...
- Так?..
- Як там ваш диплом просувається?
- Добре просувається.
- Ну, ото й добре, що добре! Сподіваюся, невдовзі ставши інженером, а згодом і кандидатом технічних наук, ви доведете, що гідні називатися сином свого батька – Пилипа Маркіяновича Буштинця. На сьогодні все, питання вичерпане.

Район стадіону «Спартак», Київ, 16 березня 1961 року

Коли ківш екскаватора розірвав навпіл черговий жіночий труп, екскаваторник навіть не зупинив роботу. Вже звик, отак! А ще позавчора хлопці від такого непритомніли... Отже, Назара покликали дарма. Розпорядник робіт тільки рукою махнув: мовляв, усе гаразд – можеш іти туди, де твоя присутність потрібніша.

Проте Назар залишився на місці. Бо якщо нижню частину жіночого трупа разом із порцією землі екскаваторник вивантажив до кузова вантажівки, то верхня частина ще лишалась на місці. Й у цій верхній частині лікар упізнав її – батькову однополчанку Капітоліну

Замбриборщ, яку йому було дозволено називати просто «тіткою Капою». Щоправда, вдома у неї він побував лише раз, проте був твердо упевнений: це вона, точно вона!..

Здавалося, що, на відміну від нижньої частини, доля верхньої складеться по-іншому: за розкопки вручну взялося одразу троє людей... Проте, як виявилось, розкопували вони тіло постового міліціонера, пальці якого в останні секунди життя міцно сплелися з жіночими пальцями. А коли всі рештки були звільнені від затверділого ґрунту, труп міліціонера поклали на носі й кудись понесли, тоді як верхню частину тулубу «тітки Капи» закинули в кузов зовсім іншої вантажівки.

Побачивши таке, Назар спробував протестувати, але перед ним немовби з-під землі вигулькнув приземкуватий, з неприкметною зовнішністю чоловічок у цивільному, який спитав безбарвним голосом:

- Ви хто такий?
- Лікар «швидкої допомоги».
- Прізвище, ім'я, по батькові?
- Дунець Назар Амосович.
- То в чім річ, Назаре Амосовичу? Що сталося?

Трохи затинаючись від хвилювання, він почав розповідати про побачене, однак, уловивши саму лише суть, чоловічок в цивільному перервав його:

– Гаразд, Назаре Амосовичу, гаразд. Замовкніть і вислухайте пояснення. Цей регулювальник дорожнього руху є представником держави, він героїчно, до кінця виконував свої посадові обов'язки, тому його особу зараз ідентифікують. Що ж до жінки, яку він безуспішно намагався врятувати, то її рештки ідентифікувати, на жаль, не вдалося. Тож вони будуть поховані відповідним чином – як не ідентифіковані.

– Що-о-о?! Але ж я упізнав її!!! Це Капітоліна Макарівна Замбриборщ, я навіть знаю її хатню адресу...

- Назаре Амосовичу, прошу нагадати: ви у нас хто?..
- Лікар «швидкої допомоги».
- Ваше завдання яке?
- Надавати медичну допомогу...
- ...а не ідентифікувати трупи. Ідентифікацію здійснюють інші.

– Але ж!..

– Назаре Амосовичу, чому ви пориваєтеся лізти не в своє діло? Повторюю: рештки цієї жінки ідентифікувати не вдалося. Тепер це не рештки, це просто неідентифіковане сміття.

– Але ж!..

– Назаре Амосовичу, ви дуже хочете мати неприємності на свою голову?

Від того, що голос чоловічка в цивільному залишився абсолютно безбарвним, погроза виглядала особливо реалістичною. Звісно ж, Назар був змушений промимрити неслухняними губами:

– Вибачте, я помилився.

Чоловічок у цивільному знизав плечима і відійшов, миттєво втративши до лікаря «швидкої» будь-який інтерес.

Будинок по вул. Хорива, № 2, Київ, вечір 8 липня 1961 року

– Ципочко, ми виграли!!! Уявляєш?! Два – нуль!!! Обидва м'ячі Канева¹⁰⁶ вкотив, ух-х-х!!! Такі м'ячики-красунчики, що просто ух-х-х!!!

– Самсоне Данировичу, ви не могли б розмовляти трохи тихіше? Бо своїми криками ви напорохари мою Цирю...

Нова сусідка сімейства Литваків – Клара Мусіївна Габель завмерла на порозі їхньої вітальні й дивилася на всіх з погано прихованим осудом. Клару Мусіївну підселили в їхню квартиру роки за півтора по тому, як із крихітної восьмиметрової кімнатки вибралося сімейство Шпунів. На відміну від грубувато-простецьких Захара Захарича і Люби Савівни, нова сусідка була баришнею вишуканою й дивакуватою у віці далеко за тридцять. Одним з її дивацтв була жахлива гаркавість, тому свою найкращу подругу вона називала «Ріря» замість «Ліля», а улюблену канарку, що жила в клітці на підвіконні, – «Циря», а не «Циля».

Іншим дивацтвом можна було вважати бажання відшукати бодай якихось шляхетних предків, чому Клара Мусіївна присвячувала весь вільний час – звісно, за винятком спілкування з найкращою подругою Рірею та догляданням канарки Цирі. Таким чином, якщо колись внутрішньоквартирні сутички із сімейством Шпунів виникали на

етнічному ґрунті, то тепер сусіди сварилися на предмет того, що є низьким, а що, навпаки, шляхетним. Наприклад, узяти день сьогоднішній...

А сьогоднішній день ознаменувався не зовсім звичайним футбольним матчем. Річ у тім, що два десятиліття тому – в неділю 22 червня 1941 року несамовитий вболівальник Самсон Данилович Литвак мав відвідати епохальний футбольний матч між київськими «динамівцями» та московськими «армійцями». Гра мала відбутися на щойно відремонтованому Республіканському стадіоні імені М. С. Хрущова... однак через підлий, без оголошення війни напад фашистської Німеччини на СРСР так і не відбулася. Втім, невикористаний квиток Самсон Данилович не викинув – навпаки, скатав у тугий паперовий циліндрик і сховав до стріляної кулеметної гільзи, де і зберігав усі воєнні роки.

Минуло багато часу. Несамовиті футбольні фанати, які так само зберегли квитки на той епохальний матч (серед яких Самсон Данилович Литвак був вельми помітною персоною), почали гуртуватися в якусь подобу неофіційного об'єднання. Увечері в четвер 22 червня цього року вони як слід пом'янули всіх, хто згинув під час воєнного лихоліття... і разом з тим придумали, що робити з унікальними квитками!

Отож сьогодні, в суботу 8 липня, зібралися біля входу на той-таки Республіканський стадіон імені М. С. Хрущова та здійняли шум і гвалт, громоподібно вимагаючи, щоб їх пропустили на сьогоднішню гру київського «Динамо» з московським «Спартак»... за невикористаними квитками двадцятирічної давнини!!! Назрівав скандал, групу футбольних фанатів почала оточувати міліція...

Як раптом сталося диво: до них прибіг ад'ютант одного з керівників Київського військового округу! Ідучи на матч, генерал раптом помітив своїх знайомих (в тому числі Самсона Даниловича Литвака) в групі оточених міліцією «хуліганів» – отож і вирішив з'ясувати, що ж це сталося?.. А коли дізнався – всіх до одного власників квитків, датованих 22.06.1941, запросили на спеціальну урядову трибуну. Звідти вони мали задоволення спостерігати, як капітан київських «динамівців» Віктор Каневський забив два голи у ворота московських гостей. Після матчу всіх пригостили шампанським, потім завсідники урядової трибуни (так-так, вище

керівництво УРСР і столиці!) сфотографувалися на пам'ять з відчайдушними фанатами. Насамкінець вони влаштували пішу ходу зі смолоскипами, скатаними з газет, від Республіканського стадіона Червоноармійською вулицею і Хрещатиком аж до площі Калініна¹⁰⁷!

От саме в «дуже хуліганському» вигляді – пропиленім, спітнілим, з недопалком «газетного» смолоскипа в руці, – завалився Самсон Данилович до їхньої квартири й одразу ж на всю силу своїх легенів сповістив, з яким рахунком «динамівці» розгромили «спартаківців». Чим, ясна річ, шокував вишукано-манірну Клару Мусіївну.

А його домочадці?..

А що домочадці!..

Софія Аронівна терпіти не могла, коли чоловік називав її «Ципочкою». Однак сил на обстоювання своїх прав бідолашна жінка не мала, бо ще й досі не оговталася після другого інфаркту. Її серце не витримало в той фатальний день, коли з Бабиного Яру вирвався і накрив частину Куренівки жахливий сель. Самсон Данилович працював майстром на 4-й взуттєвій фабриці, розташованій зовсім поруч із постраждалим мікрорайоном. Того ранку він не повернувся додому після нічної зміни.

Злякавшись найгіршого, Софія Аронівна так переживала, що зрештою злягла вдома з серцевим нападом. Гатя витратила півдня, марно намагаючись прорватися в оточений міліцією район біля стадіону «Спартак». Коли ж повернулася додому, то побачила живого-здорового Самсона Даниловича, який невміло втішав дружину: виявляється, по закінченні нічної зміни він затримався на фабриці у невідкладних справах. Це його і врятувало – бо товариші з того ж самого цеху, які поверталися додому трамваєм № 12, загинули всі до одного.

Та хоча все обійшлося, рівень нервування для горопашної жінки виявився надмірним: в ніч на 14 березня у неї стався інфаркт міокарду. Посприяло цьому і те, що після смерті матері-«медички» Софія Аронівна зовсім розперезалася і курила, як паротяг – по 2—3 пачки цигарок на день. Отож серце й не витримало...

Звісно, галасливий і геть неінтелігентний вияв Самсоном Даниловичем радості з приводу перемоги улюбленої футбольної команди над «зарозумілими москвичами» неабияк діяв їй на нерви. Понад усе вона потребувала спокою і тиші... Однак на спітнілого,

пропиленого, пропахлого кіптявою від газетного «смолоскипа» чоловіка Софія Аронівна дивилася з ледь помітною лагідно-поблажливою посмішкою. Її очі немовби промовляли: «Що молоде, що старе – а все дурне! Тож нехай тішиться, доки є чим тішитись».

Спостерігаючи за взаєминами батьків, Гатя також мимоволі переймалася цією мудрою жіночою філософією. Ще в жахливий день Куренівської трагедії, коли Самсон Данилович незрозуміло яким дивом уникнув загибелі, дівчина дозволила собі кричати батькові різні дурниці:

– Тату!!! Чому ж ти не дав нам знати, що залишився живим?! У вас же там, на взуттєвій фабриці, є телефон!!! У нас же вдома телефон є, отож ти міг би подзвонити й повідомити, що не поїхав тим трамваем!.. А якщо не нам, то Давлетовим міг би подзвонити, у них теж телефон є!.. Ми би тоді не хвилювалися, а так подивись, до якого стану ти мене довів!!! А маму?! На маму подивись!!! Ти що ж, хочеш, щоб її теж не стало, як дідуся з бабусею?! Ти цього хочеш, так?! Відповідай!..

Ще тоді Софія Аронівна не тільки змусила дочку вибачитись перед батьком, але й прочитала довгу нотацію, що зводилася до наступного послугу:

– Ніколи не кричи на чоловіка! Ніколи й нізачо!!! Інакше одного разу обставини складуться таким чином, що він зникне з твого життя навіть проти своєї волі!.. У будь-якому разі тобі ж буде від цього гірше. Тільки тобі, доню, а не комусь іншому.

Цей урок Гатя засвоїла дуже добре. Отож коли в середу 12 квітня Самсон Данилович прибіг додому з несамовитим криком: «Людина в космосі!!! Знай наших!!!» і, сяючи від щастя, тицьнув дружині листівку¹⁰⁸ відповідного змісту, Гатя вже не кричала батькові про необхідність лишити у спокої Софію Аронівну, яка нещодавно перенесла інфаркт. Навпаки, з того самого дня «гагарінська» листівка красувалася на стіні їхньої вітальні в окремій ошатній рамочці.

Отож і тепер, коли пропахлий потом, пилом і кіптявою від газетного «смолоскипу» Самсон Данилович повідомив про неймовірно красиву перемогу київського «Динамо», дівчина спитала просто, з лагідною усмішкою на устах:

– Ну то як, тату, ти з цього приводу спиртику вип'єш чи обійдешся шампанським, яким вас пригощали на стадіоні?

Спостерігаючи за ними, Софія Аронівна теж мимоволі усміхнулася, подумавши, до чого кмітливою росте їхня Гатя.

1962 «Восток-4»

Одеська кіностудія, Одеса, червень 1962 року

– Ох, Михайле, Михайле... З усього того, що ти мені тут нагородив, можна зробити один-єдиний висновок: я так бачу, у тебе й досі не минув запал після твоєї з Козирем стрічки «Небо кличе»¹⁰⁹. Еге ж?

– Припустімо, так. А хіба це погано?

– Але Михайло Карюков усе одно більше оператор, ніж режисер.

– Так само як Отар Коберідзе переважно актор.

– Ну, от бачиш!

– Ти хочеш сказати, що досвідчений оператор, який вже набув певного режисерського досвіду саме в царині наукової фантастики, разом з досвідченим актором не в змозі зробити нову фантастичну стрічку? Причому не менш якісну, ніж попередня...

Отар мовчав з меланхолійним виглядом, тож Михайло, сумно зітхнувши, відповів сам собі замість грузинського гостя:

– Сумніваєшся, так.

– Розцінній мою позицію, як хочеш.

– Скажи мені, Отаре, хто може заборонити операторові перекваліфікуватися в режисери?! Як і акторові, до речі...

– За моїми сумнівами прихована всього лише здорова обережність.

– І чого ж ти боїшся?

– Провалу.

– Але ж минулу мою стрічку закупили американці¹¹⁰!

– Оце мене й насторожує.

– Ну, знаєш! У них там, в Америці, дикий капіталізм усе ж таки.

– Ну так, ну так: дикі акули капіталу плавають в океані кіноіндустрії під назвою «Голлівуд» і безжально жеруть одна одну.

– Точно, Отаре, все так і є! Жеруть, ковтають і кісточок не випльовують. А тому погодься: якби наша з Козирем стрічка «Небо кличе» нічого не вартувала, то американці не стали б її купувати. У цього їхнього продюсера... як там його?.. Ах, так – у Роджера Кормена, либонь, своя голова на плечах є! Щоб гроші дістати, йому доводиться неабияк потіти – отже, задурно розкидатися грішми жоден американець не стане.

– Звідси ти робиш висновок, що «Небо кличе» складає гідну конкуренцію голлівудським фільмам...

– А хіба недостатньо переконливо звучить? Чому навіть тепер ти зі мною не погоджуєшся, що за впертість?

У кабінеті знов запанувала мовчанка, яку порушував приглушений гомін великого південного міста. Звісно, на Привозі чи на якомусь із одеських пляжів гамір стоїть значно потужніший, проте навіть його слабеньке відлуння, що долинало сюди, ненав'язливо нагадувало обом сперечальникам: кидайте вже свою безплідну дискусію, ідіть на морське узбережжя, скупніться в ласкавих хвилях Чорного моря, випийте пивка, закусіть бичками чи барабульками, камбалою чи будь-якою іншою рибкою, яка вам тільки подобається! У червні місяці в Одесі можна прекрасно відпочити – навіщо ж маринуватися в задушливому кабінеті?! До чого ви домовитесь, упертюхи?..

– Сталося це ще до війни, – раптом мовив грузинський гість. – Це відома історія, отож нема потреби називати гучне ім'я одного з провідних авіаконструкторів СРСР...

– Ти про що, Отаре? – насторожився Михайло.

– Та про те саме, чого побоююсь... Отже, не стану називати ім'я одного з провідних радянських авіаконструкторів, бо ти зараз і сам його вгадаєш. Річ у тім, що очолюваний ним колектив якимось розробив дуже потужний і дуже перспективний літак. Потім у самих «верхах» – аж у Москві, як ти розумієш, – було вирішено продати цей літак Німеччині. Якщо ти ще не забув, то в тридцяті роки наші країни перебували в доволі непоганих відносинах...

– Я не забув, – потупивши погляд, прошипів Карюков крізь зуби, – однак згадувати про це не раджу.

– Ну-у-у, у нас же творчий міні-диспут, – миролюбно посміхнувшись, розвів руками Коберідзе.

– Гаразд, у цьому кабінеті можеш говорити про подібні речі. Однак за його межами... будь обережнішим! Я щиро, повір вже мені.

– Гаразд, я врахую твоє попередження. Але повернімося до нашої історії, цікавої й мінливої... На черзі громадянська війна в Іспанії. Як відомо, СРСР постачав озброєння тамтешнім республіканцям, а фашистський райх – фалангістам. І раптом стався неприємний сюрприз: радянські винищувачі зіткнулися в небі з гідним конкурентом німецького виробництва, що вигулькнув невідомо звідки

– зовсім як той чортик з табакерки! Хто?! Що?! Як?! Коли?! Стали розбиратися. По всьому виходило, що німецькі конструктори отримали від наших фахівців чи то готові машини, чи якісь елементи, чи, можливо, креслення... І кого ж звинуватили в усьому?

– Перепрошую, але розказане тобою навряд чи відповідає дійсності¹¹¹, – зітхнув Михайло. – Хоча Туполева справді посадили в шаражку...

– Але ж посадили, ти не заперечуєш! – Коберідзе виглядав задоволеним.

– Якби креслення літака німецьким колегам дійсно передав Туполев, його би просто розстріляли.

– Ні! Його тому й не розстріляли, що креслення передав хтось інший. Туполева ж зробили в цій історії цапом-відбувайлом: на нього просто звалили чужі гріхи! Скористалися тим, що він бував у Німеччині – отже, він і продав Мессершмітту секретні креслення!..

– Ні-ні, Отаре, ти про інше скажи: до чого історія з авіаконструктором Туполевим до нашої з Козирем картини «Небо кличе»?

– Просто в разі чого вас обох можуть зробити цапами-відбувайлами. А якщо я стану тим дурником, який погодиться разом з тобою поставити наступну стрічку – може перепастися й мені також.

– Отже, боїшся?

– Отже... не те що боюсь. Я просто обережний.

– Але ж історія з Туполевим сталася в тридцять роки, а зараз на календарі шістдесят другий рік!

– Ну так, ну так: культ особи товариша Сталіна розвінчано, ГУЛАГ зазнав системної реформи. «Відлига», як то кажуть...

– «Відлига», так.

– Михайле, от скажи чесно: ти і справді такий наївний чи до операторського амплуа хочеш додати не тільки режисера і сценариста, але й актора також? – Коберідзе розглядав співрозмовника крізь багатозначно примружені повіки. – Якщо друге, то змушений розчарувати: ти явно переграєш. Ні-ні, що стосується моїх очей, то їх ти переконав, але ж тільки не внутрішньо. Ти, звісно, вибачай, але ж не може доросла, при здоровому глузді людина поводитися, немов песик, якому повідок відпустили?! Ти ж не песик, Михайле! Ти ж мусиш

розуміти, що все одно лишаєшся на повідку – хай навіть на довгому, а не короткому.

Відверто кажучи, Карюкову їхня суперечка вже добряче набридла. Михайл розраховував, що наділений запальним темпераментом горця грузинський гість накинеться на пропозицію щонайменше з ентузіазмом. Натомість вони розмовляли вже понад годину, і цю їхню розмову можна було сміливо назвати «теревенями ні про що». Пора було завершувати. І, схоже, зараз доведеться викласти свій головний козир...

– Гаразд, Отаре, давай тоді підіб'ємо проміжні підсумки.

– А чому не остаточні?

– Зараз зрозумієш. Отже, пункт перший: ти заздальгідь сумніваєшся в тому, як ти це сформулював, що досвідчений оператор і досвідчений актор здатні разом поставити науково-фантастичне кіно високого рівня. Так?

– Я справді сумніваюся в цьому.

– Гаразд, це був пункт перший. Що ж до другого пункту, то ґрунтуючись на моїй розмові з покійним Данилом Демуцьким...

– Е-е-е... Стривай-но, стривай! До чого тут раптом Демуцький?

– А до того, що коли ми працювали разом на картині «Тахір і Зухра»¹¹² під час евакуації в Ташкенті, то він і розповів мені про всі перипетії з довженківською «Землею».

– Ага-а-а, он воно як!.. Отже, ти наслухався цих розповідей та й собі вирішив також, що попервах кіномитця можуть шпетити, але це нічого не означає і в підсумку обертається тріумфом. Головне, щоб стрічку продали за кордон, а там уже буде, як буде...

– Ні-ні, Отаре, не так. Якщо стрічку продали за кордон – це ознака її непересічності, неординарності. А тому з нею все буде гаразд, що б і хто не говорив попервах! Демуцький саме так і стверджував.

– І керуючись його розповіддю, а також тим, що якийсь там американець купив «Небо кличе», ти зваблюєш мене на спільну постановку?

– Не просто на постановку, Отаре. Я також пропоную тобі зіграти одну з головних ролей.

Оце і був той самий «козир», завбачливо збережений Карюковим для вирішального моменту. Бо пропонувати актору Отару Коберідзе попрацювати колективним режисером-постановником – це одне, тоді

як запропонувати ще й хорошу роль – то вже зовсім інше! Ігнорувати таку пропозицію грузинський гість навряд чи зможе.

– І-і-і... яку ж роль ти мені пропонуєш?

– Як ти подивишся на те, щоб зіграти радянського космонавта, інженера і, за сумісництвом, художника-аматора – три образи в одному «флакони»?.. Як тобі пропозиція?..

Утім, про подібне можна було навіть не запитувати: тепер обличчя Коберідзе було осяяне якимсь внутрішнім світлом. Більше того, він перебував у захваті від почутого, це ж ясно, немов божий день!..

І щоб грузинський гість уже не відкрутився, Карюков вирішив посилити дію «наживки», додавши:

– О!!! Те, що треба... Себто навпаки не треба ніяких кінопроб – вважай, ти поціливі точнісінько в потрібний образ! Просто в «яблучко»!!! Отож запам'ятай свій теперішній стан і перенеси його на екран. Зробиш?..

– Гаразд, переконав.

Отар махнув рукою, тим самим даючи зрозуміти, що переговори скінчилися. Проте здорового глузду він не втратив, бо негайно слідом за згодою поспішив поцікавитися:

– А тепер скажи нарешті, як звати мого героя?

– Іваном Баталовим, якщо це тебе аж так непокоїть.

– Іваном Баталовим?..

Коберідзе наморщив чоло і на певний час про щось напружено замислився. Утім, Карюков прекрасно розумів причину такої поведінки:

– Либонь, ти подумки перебираєш сторінки повісті...

– Саме так. І щось не пригадую в «Серці Всесвіту»¹¹³ ніякого космонавта, інженера та художника Івана Баталова. Ні художника-аматора, ані професіонала – от нікого з таким ім'ям там немає, хоч би що!..

– У повісті такого героя і справді немає, але в нашій спільній кінострічці ця роль буде прописана.

– Отже, це буде не близька до тексту екранізація, а...

– Так, я планую науково-фантастичний фільм за мотивами повісті, а не дослівну екранізацію. Що ж, погодься: тим цікавіше буде знімати стрічку!..

– Е-е-е ні, Михайле, стривай, стривай! З твоїх слів випливає, що, на відміну від опублікованої повісті, сценарію картини ще немає. Це так?

– Це справді так: сценарій ще треба написати.

– А самого письменника ти плануєш залучити до роботи над сценарієм?

– Бердника? Аякже, аякже! Бо якщо без нього, тоді він, чого доброго, ще відмовиться згоду на екранізацію надавати...

– Як?! То ти ще не запитував його авторської згоди на екранізацію?!

Коберідзе навіть трохи відсунувся від співрозмовника й подивився на нього з неприхованим здивуванням.

– А як можна було запитати про це, коли автор повісті в цей час перебуває в далекій гірській експедиції?

– А-а-а... де саме?

– На Алтаї, здається. Утім, я можу й помилятися.

– О-о-о, це вже значення не має! Головне, що нічого ще не узгоджено... і в найближчій перспективі навряд чи вдасться узгодити.

– Чому ти так вважаєш? Гірські експедиції рано чи пізно завершуються, й гірські експедиції на Алтай чи кудись там ще не є виключенням з цього простого правила. Отож нічого страшного: по завершенні мандрів товариша Бердника ми все узгодимо, пропозицію йому зробимо. І він не відмовиться.

– А-а-а... як раптом не погодиться?! Це ж авантюра чистої води.

– Нікуди він не дінеться! Як казав товариш Ленін, кіно є нині найважливішим з-поміж усіх видів мистецтв. Отже, якщо товариш Бердник зацікавлений в популяризації своєї творчості – нікуди він не дінеться і свою згоду на участь у нашому проекті дасть. Це ж шанс для нього...

– Навіть попри ті зміни, які ти, як майбутній режисер, збираєшся внести в основу?! Не забувай, що спеціально під мене ти хочеш прописати цілий новий образ такого собі космонавта Івана Баталова... До речі, на якого з Баталових ти натякаєш: на Олексія¹¹⁴ чи на Миколая¹¹⁵?

– Швидше на другого.

– Ага! Отже, протазановська «Аеліта», червоноармієць Гусєв, Марсіанська революція...

– І дружина нашого Довженка – Юлія Солнцева в ролі самої Аеліти.

– Ну що ж, Михайле, дякую! От тепер і справді щиро дякую за таку пропозицію. Навіть попри те, що твоя ідея з екранізацією повісті Бердника так і відгонить авантюрою... а вона і справді відгонить авантюрою...

Коберідзе несподівано замовк, при цьому радісний вираз із його обличчя поступово зник. Карюкову така зміна, ясна річ, не сподобалася.

– Щось ізнов не так, Отаре?

– Я от про що подумав. Здається, у Бердника в доробку є речі сильніші від «Серця Всесвіту» – наприклад, ті ж таки «Шляхи титанів» мені подобаються більше. А раптом він не захоче екранізувати намічену тобою повість?! Тоді всі твої плани й обіцянки... а тим паче намічені зміни...

– Захоче.

– Ти певен?

– Так. Не годиться говорити подібні речі в добу переможного методу соціалістичного реалізму... проте Олесь Бердник уже встиг заявити себе як потужний письменник-косміст. А тепер поглянь на те ж «Серце Всесвіту»: Космос, подорож Сонячною системою, контакт з іншопланетною цивілізацією... У повісті по ходу розвитку сюжету інопланетяни рятують від смерті Андрія Савенка. Я ж хочу запропонувати Бердникові для написання кіносценарію зворотний хід: нехай наші земляни – радянські космонавти врятують представника іншопланетної цивілізації.

– Але ж це поставить сюжет з ніг на голову...

– Гадаю, що «Шляхи титанів» для автора важливіші, ніж «Серце Всесвіту». Отже, якщо екранізувати другу річ, то Олесь Бердник легше погодиться на зміни. Бо головне ж не в тому, як твір виглядає на папері, а в тому, як це на екрані виглядатиме! А фільм буде шикарним, про це ми з тобою й мусимо подбати. Якщо нам вдасться ще додатково посилити любовний аспект... Вийде саме те, що треба глядачеві! Отож нікуди від нашої пропозиції він не дінеться! І останнє...

Тут уже Карюков зробив навмисну, суто драматургічну паузу, хитро подивившись на Коберідзе.

– І ще одне, Отаре: хороший фільм – це хороша пісня, яка запам'ятовується. А якщо пісня не одна...

– У тебе вже є ідея і щодо пісень?

– Так! І можеш вважати мене ні на що не здатним базікалом, якщо їх не співатимуть невдовзі скрізь і всюди¹¹⁶. Особливо ж одну – про яблуні, що колись зацвітуть на Марсі.

– Яблуні – і раптом на Марсі?! – здивувався Коберідзе.

– Прекрасний потужний образ, чи не так?.. До речі, вірш цей вже написаний тим-таки Олесем Бердником¹¹⁷ – от тільки українською мовою. Ну нічого, сподіваюся, Долматовський попрацює над перекладом.

– Отже, ти навіть самого Долматовського залучити до роботи хочеш?..

– Так.

– А погодиться?

Замість відповіді Карюков лише загадково усміхнувся. Хоча, відверто кажучи, все ще було вилами по воді писане, але він чомусь не сумнівався в успіху майбутньої стрічки.

Орбіта Землі, 13 серпня 1962 року

Ех, звісно ж, шкода, що він так і не став першопрохідцем! Ох, і шкода ж...

Втім, це зважаючи, з якого боку подивитися. Адже якщо Юрій Гагарін справді став «космонавтом № 1» (з будь-якої точки зору, як не крути), а його дублер Герман Титов – твердим «космонавтом № 2», то далі історія почала ускладнюватися. Отож сьогодні, у понеділок 13 серпня, триває перший в історії парний політ «Сокола» і «Беркута»¹¹⁸ – двох радянських «птахів», які піднялися в таку космічну височінь, куди жодна жива перната істота з плоті та крові ще ніколи не залітала...

(Звісно, якщо не рахувати «космічних псів», починаючи від Цигана і Дезика¹¹⁹ й завершуючи Чернушкою¹²⁰ та Зірочкою¹²¹. Але песики – це песики, а люди – як не крути, все ж таки люди! Homo sapiens, розумні істоти.)

Що ж, тепер він, звичайний хлопчик з містечка Узина, нічим особливим не прикметного з-поміж інших українських містечок, сіл і

селищ, колишній кочегар і столяр, який з трепетом у серці приніс колись квіточку до підніжжя пам'ятника самому товаришеві Леніну, самотужки пробився сюди – в Космос! Ну так, можна сказати, що це лише поріг неосяжного космічного простору. Проте лінію Кармана¹²² їхні кораблики успішно перетнули¹²³ і тепер стрімголов мчать орбітою Землі пліч-о-пліч – «Сокіл» і «Беркут», «Беркут» і «Сокіл»... Радянські космічні кораблі «Восток-3» й «Восток-4», пілотовані відповідно Андріяном Ніколаєвим і Павлом Поповичем.

Космічними «братами»...

– «Беркут», «Беркут», я – «Сокіл». Як чуєте мене? Прийом.

– «Сокіл», «Сокіл», я – «Беркут». Чую вас нормально. Прийом.

Це сьогодні він відповів, як годиться, а ще вчора, тільки-но розпочавши перший сеанс зв'язку із сусідом по орбіті¹²⁴, на його звернення загорлав відкритим текстом:

«Привіт, Андрію! Я не тільки тебе чую, я тебе бачу!!! Ти праворуч від мене летиш, немов маленький Місяць...»

А на зауваження «Сокола», що ЦУП¹²⁵ справедливо висварить їх за спілкування без позивних, а отже – за порушення режиму секретності, повів своє й надалі:

«Та облиш ти! Нехай спочатку спробують дістатися до нас, щоб висварити, а вже потім сваряться...»

А й справді, що то за секрети такі особливі?! Адже будь-кому при здоровому глузді зрозуміло, що на орбіті нині лише вони – космонавти Андріян Ніколаєв і Павло Попович, «Сокіл» і «Беркут». То що це за секретність така?! Й головне – навіщо?! Якби ж тут був хтось іще...

Як раптом...

Губи космонавта ще вимовляли останнє слово стандартизованого рапорту про стан роботи телеметричної апаратури корабля «Восток-4», а в навушниках вже з'явилося й почало зростати якесь тріскотіння.

– «Беркут», «Беркут», не чую вас, не чую... Не чую вас, «Беркут». Повто... метрична інформа...

Закінчення словосполучення «телеметрична інформація» остаточно потонуло в тепер уже жахливому тріскотінні. Що за раптові перешкоди?! Якого це дідька...

– «Сокіл», «Сокіл», не чую вас, не чую! У мене перешкоди, суцільні перешкоди. Чи чуєте мене загалом? Прийом...

Тріскотіння лише посилювалося.

– «Сокіл», «Сокіл», не чую вас. Повторюю: вас не чую! Прийом...

Тріскотіння зробилося нестерпним для барабанних перетинок його нещасних вух. Та що ж це таке?! Може, радіація?.. Цікаво, що там фіксують зовнішні корабельні дозиметри¹²⁶ і яка радіаційна ситуація у Ніколаєва...

Як раптом – спалах світла!!!

Яскравий спалах світла тут, у кабіні корабля, просто перед обличчям космонавта!!! І ще один спалах!..

Що це – гроза?!

Втім, ні... «Гроза» – це в їхньому коді¹²⁷ дещо інше. З подібними до «грози» словечками треба бути обережнішим, бо і «Сокіл», і ЦУП, чого доброго, подумують¹²⁸ таке, що й не поясниш потім.

З іншого боку, його навряд чи чують через перешкоди. Однак...

Однак гарантії немає. Може, все з точністю до навпаки: це він нічого не чує, його ж чують прекрасно! Отже, краще притримати язика за зубами. Собі ж дешевше обійдеться.

Але все ж таки, що це за спалахи?! Немовби дві маленькі кульові блискавки ширяють у кабіні корабля навколо його голови...

– Лесю, ти тільки поглянь на нього, до чого він серйозний!

– Та й не кажи, Маратику!

І... сміх?!

Так, кришталево-чистий, дитячо-радісний сміх!..

Тут – на земній орбіті!!!

Звідки?!

– Ти знаєш, братику Маратику, я чомусь не можу тебе уявити на його місці. Не таким, який ти зараз, а здоровезним дядечком. У цьому кріслі, вдягненим у цей кумедний помаранчевий скафандр... І ще із цим шоломом на голові!.. Ах-ха-ха-а-а!..

– Е-е-е ні, Лесю, це добре, що у нього на голові шолом є.

– Чому це?

– А пам'ятаєш, як він учора з крісла підскочив та й у стелю головою гепнувся?! Аж загуло...

– Пам'ятаю, авжеж! Ах-ха-ха-а-а!!! А до чого смачно він при цьому лайнувся, пам'ятаєш?

– Ах-ха-ха-а-а!..

Що-о-о?! Звідки цим дивним кульовим блискавкам відомо про вчорашній кумедний випадок¹²⁹?! Неймовірно...

– Ну що, діточки, подивились на нього? Натішилися?

Якщо судити по низькому (майже на межі інфразвуку) тону третього голосу, то він мав би належати настільки гігантській кульовій блискавці, що вона, мабуть, зайняла би всю кабінку космічного кораблика. Однак нічого подібного не сталося: ніякої третьої кульової блискавки ніде не виникло. Ні величезної, ні середніх розмірів, ані малесенької – загалом ніякої!..

Зате перші дві кульові блискавки миттю підскочили під стелю, тоді в кабіні пролунало:

– Дякую, Господи, що зберіг цього хлопчиська від усіх нещасть! І там, в Узині, і в Білій Церкві й особливо в Магнітогорську, коли там, в аероклубі, під час тієї аварії...

Що-о-о?! «ГОСПОДИ»?! Це як же накажете розуміти... А звідки якийсь сліпучо-сяйливий клубочок енергії знає про такі речі, як та давня аварія в Магнітогорському аероклубі?! Що кульова блискавка загалом може тямити в подібних речах?! У неї що, мізки є?! Можна подумати...

– А я Тобі дякую, Господи, за те, що мій улюблений братик Маратик задоволений. Він хороший хлопчик...

– Він також і Мій улюбленець, дитинко.

– Ах-ха-ха-а-а, до чого ж все добре склалося!!! Ах-ха-ха-а-а!..

– Ні, склалося не зовсім так, як Я того хотів. Утім... наряд Мій улюблений хоча й не першим, але все ж таки вийшов до Мене на призначену людству космічну стежинку. А якщо так... Що ж, діточки, вертаймося назад до мого Вирію?.. Ми тут на все гарненько подивилися, тепер час піти назад до інших.

– Так-так, усе гаразд. Вертаємось.

– Ну, якщо мій братик Маратик задоволений, то й я також за повернення.

Кульові блискавки, які щойно висіли попід стелею кабіни, вмить розтанули – немовби й не було їх тут. Нестерпне для барабанних перетинок тріскотіння вмить припинилося, і в навушниках зазвучав чіткий командирський голос Андріяна Ніколаєва:

– ... казників телеметрії, а також не чую вас особисто...

– «Сокіл», «Сокіл», я – «Беркут»!!! Чую вас прекрасно!!! – не дочекавшись закінчення фрази, перервав товариша Павло Попович. І додав, вчасно схаменувшись: – Прийом...

– «Беркут», я – «Сокіл»!!! Що сталося?! Ви кудись зникли, телеметрія відсутня... Що там у вас таке? Прийом.

– «Сокіл», я – «Беркут»! Не знаю, що сталося. Нічого не можу пояснити. Якийсь збій апаратури. Прийом.

– «Беркут», я – «Сокіл»! Прошу перевірити стан апаратури. Прийом.

– «Сокіл», я – «Беркут»! Виконую. Прийом.

Про все, що тут щойно відбувалося – про кульові блискавки та невідомо звідки виниклі голоси, – він вирішив мовчати. Так буде краще, справді... Адже яке його прізвище? Вірно: «Попович»! Нащадок якогось попа... А тут, можна сказати, суцільна попівщина на борту радянського космічного корабля, пілотованого космонавтом з настільки промовистим прізвищем!..

Та його не просто засміють – його можуть ніколи більше до Космосу не пустити!!! А він не настільки дурний, щоб власноруч, перед самим собою прикрити найменшу перспективу... Е-е-е ні, не дочекаєтесь!!! Якщо бортова корабельна апаратура бодай щось зафіксувала – будь ласка, він готовий до пояснень. Але станеться це не раніше, ніж «Восток-4» повернеться назад на Землю. А до тих пір краще мовчати.

Карлсруе, ФРН, жовтень 1962 року

– Матусю, чи розумієш ти, що така твоя заява буде розцінена всіма як зрада нашого шановного батька і самої його пам'яті?

– Звісно, я все розумію, синку.

– Тоді навіщо?..

Вибір перед сім'єю покійного Лева Ребета постав іще той: продовжувати відкрито й показово наполягати на справедливому покаранні вбивці свого чоловіка чи... публічно пробачити його?! Ні, звісно ж, насправді про жодне вибачення йтися не може – Дарія Омелянівна непідробно кохала свого милого, і навіть суто показова, про людські очі, відмова від їхнього кохання, випробуваного часом і

неймовірними труднощами, ранили її серце настільки глибоко, що воно мало не розривалося на шматки від болю.

Але ж, з іншого боку, про таку жертву слідство просило не просто так! Подібне прохання означало, що вбивця Лева Ребета і Степана Бандери згоден піти на співпрацю зі слідством. Що в обмін на тюремне ув'язнення замість смертного вироку колишній агент КДБ згоден повідомити спецслужбам по-справжньому вартісну інформацію. Можливо, завдяки цим відомостям вдасться наблизити ганебний крах нелюдського совіцького режиму. От тільки ціна занадто висока: особисте (хоч і про людські очі) прощення вбивці її коханого чоловіка...

Однак і це ще не все! Припустімо, вона є давньою учасницею антисовіцької борні, яка пройшла вогонь і воду. Припустімо... Але ж ідеться не про неї саму, а також про Андрійка – їхнього синочка! Добре, що хоч би одинадцятилітня Оксанка позбавлена цієї тяжкої необхідності через малолітство. Але ж Андрійкові вже двадцять! Він повнолітній, тому також має зробити той самий вибір і пробачити Сташинського... або не пробачити! Звісно, в другому випадку ситуація ускладниться: бо якщо бодай син Лева Ребета вимагатиме того покарання, на яке московський агент справді заслуговує, то судові буде нелегко, дуже нелегко засадити обвинуваченого за ґрати на смішний термін. А тоді ніякої співпраці зі слідством не буде.

Отакий вибір стояв зараз перед ними.

Нічого собі вибір!..

– То що скажеш, мамо?

Як раптом вона знайшлася з відповіддю.

Власне, не з відповіддю, а з контрзапитанням:

– А скажи-но, Андрійко, як на нашому місці вчинив би тато? От суто на твій розсуд скажи, як?..

– Тобто...

– Якби, наприклад, хтось убив мене, а потім здався би владі й запропонував цікаві відомості в обмін на поблажливий вирок суду та зміну особистості за програмою захисту свідків. От як би наш батько вчинив у такому разі? З одного боку, мене вже не повернути, але з іншого – пробачивши вбивцю, він допоможе нашій боротьбі. Прискорить ту жадану мить, коли впаде більшовицький режим, і розкидані світами українці дістануть шанс повернутися додому...

Дарія Омелянівна бачила, як напружився Андрійко, як затремтіли його кулаки, стиснуті до болю кісточки пальців. І тоді додала:

– Ти справжній чоловік, мій синочку. Розкажи ж про те, що промовляє зараз твоє чоловіче серце?

Несподівано все скінчилося: досягнувши піку, напруження розсіялося. Тоді молодий чоловік узяв материні долоні в свої руки, ніжно приголубив їх, потім схилився, поцілував безіменний палець, на якому була вдягнути «вдовина» обручка, й мовив тихо, майже пошепки:

– Я все зрозумів, мамо. Я підтримаю тебе, бо таким є наш обов'язок перед покійним татом. Ми всі не належимо собі, ми належимо Україні.

– Дякую, синку, ти все вірно зрозумів.

Дарія Омелянівна потиснула руки сина у відповідь.

Усе було вирішено: вбивця дістане прощення... хай навіть про людські очі! Зате їхня боротьба триватиме й надалі.

**Спеціальне відділення Центрального госпіталю КДБ
УРСР, вул. Рози Люксембург [130](#), № 11, Київ, 14
листопада 1962 року**

– Де я?! Це що, рай?..

Усе довкола таке сліпучо-біле й рипучо-крохмальне, що в його реальність... у матеріальність усього цього навіть не віриться.

– Агов! Хто-небудь...

– Товаришу підполковнику, тихіше, будь ласка. Вам шкідливо хвилюватися. Отож дуже прошу: заспокойтеся.

– Хто ти – невже янгол?!

– Товаришу підполковнику, ще раз прошу...

– Ах, так... Якщо «товариш» і ще до того ж «підполковник», то це точно не рай. Х-х-ху-у-ух-х-х...

– Звісно, що не рай.

– Але що це за місце в такому разі?

– Це інфекційний бокс.

– Ага-а-а... Отже, ядерного зіткнення не сталося?

– Не сталося, ні.

– Бо я грішним ділом подумав, що американці вдарили чи то по Кубі, чи просто по території СРСР... а ми у відповідь – по США... І ось я вже в раю! В раю, якого не існує. Бо раю не буває й бути не може, як і бога...

– Товаришу підполковнику, припиніть, будь ласка! Вам хвилюватися шкідливо, бо у вашому стані...

– Янголе!..

– Я не янгол.

– Ах, так... Ти лікар... себто лікарка? Чи мені щось не те ввижається...

– Я тут справді медсестрою працюю. Ну-у-у... або майже працюю. Бо якщо чесно, то я тут на практиці поки що.

– А де це «тут», сестричко?! Де ми знаходимось і що зі мною сталося?!

– Ну-у-у... як тобто де знаходимось?..

– Ми на Кубі чи?..

– Ні-ні, товаришу підполковнику, це не Куба ніяка. Хіба ж практикантів-медиків на Кубу возитимуть?

– Ну-у-у, я не знаю...

– У будь-якому разі ми в Радянському Союзі.

– А де саме?

«Біле янголятко» завмерло поруч з ліжком підполковника. І він уперше з легеньким хвилюванням в душі подумав... що ці світло-карі очі не такі вже й незнайомі. Десь вони вже зустрічалися... Напевно зустрічалися!..

– Товаришу підполковнику, мене ніхто не вповноважував повідомляти вам, де саме... в якому місті ми перебуваємо, – пролунав нарешті тихий голос з-під марлевої пов'язки, що прикривала нижню частину обличчя «янголятка». – Якщо скажу, то у мене можуть бути неприємності.

– Чому?

– Бо з дисципліною у нас суворо.

– Але хто ж дізнається?

– Ну, Едуарде Рустамовичу! Ну облиште ж ви це, нарешті...

– Ти знаєш, як мене звати?! Звідки?..

– Ну-у-у... як це – звідки...

Було очевидно, що «біле янголятко» розгубилося й не знає, що відповідати. Як раптом:

– Ах так, у вас же на ліжку це написано! Ось графік вимірювання температури хворого, можете самі подивитися, товаришу підполковнику.

Один рух гарненької тендітної ручки, зтягнутої в рукав білого халатика і ще додатково в білу гумову рукавичку – і над ліжком з'явилася дощечка в алюмінієвій рамочці, до якої був пришпилений папірець з відповідним графіком. Добре пояснення... але ж не те, не те!..

– Ні-ні, сестричко, ти мені на папірці не посилайся. Ми звідкілясь знайомі, явно знайомі... і графік вимірювання температури тут ні до чого.

– О-о-о, товаришу підполковнику... Едуарде Рустамовичу!.. Якщо ви кажете таке – отже, ваші справи явно поліпшуються. Звісно, я не лікарка і не можу повною мірою... не маю права... Проте...

– Сестричко, хто ти така, де ми познайомилися?!

– Звідки ви знаєте, Едуарде Рустамовичу?!

– Очі, твої оченята! Десь я їх вже бачив – але ж де?..

– О-о-о-ох-х-х!..

Було очевидно, що у «білого янголятка» бракне сил і надалі приховувати таємницю, чим хворий і скористався:

– Ну, сестричко, люба дівчино! Ну, будь ласка!!! Молю тебе про цю невеличку милість. Це ж така незначна ласка...

– О Боже, я ж не залізна!!! – у відчаї скрикнуло «біле янголятко», а потім додало рішучим тоном: – Гаразд, розкажу. Хай мені буде гірше, хай мене витурять звідси...

– Я заступлюся за тебе, обіцяю!..

– А-а-а, товаришу підполковнику, яке це має значення?! Знали б ви, до чого суворий генерал медичної служби командує нашим госпіталем!..

– Отже, ми в госпіталі?

– Так, це інфекційний бокс Спецвідділення Центрального госпіталю КДБ УРСР, що в Києві.

– Як – просто в Києві?! В моєму рідному Києві!..

– Так.

– А ти, сестричко?

– А я сусідка ваша. Тобто, колишня вже сусідка, бо доки ви в Китаї були, а потім на Кубі...

– Що-о-о?! Сусідка?! Яка ще сусідка...

– Тося я. Антоніна Захарівна Шпунь. Наша кімнатка просто над вашою була, а жили ми, доки з Подолу не з'їхали...

– Що-о-о?! Тоська, дочка Шпунів, які сусіди Штульманів і Литваків?! То он воно як обернулося...

– Так-так, це я.

– А зніми-но цей марлевий «намордник»! Чого ж ти обличчя ховаєш, Тосько, якщо...

– Не можна ВМП¹³¹ знімати, – у голосі «білого янголятка» раптом з'явилася категоричність. – Оце вже точно порушення інструкції, за яке можна звідси вилетіти в дві секунди. Це ж інфекційний бокс усе-таки...

– Ах, так!.. – схаменувся хворий. – То все ж таки скажеш нарешті, що зі мною, чи й далі мовчатимеш?

– Захворіли ви, товаришу підполковнику.

– Це зрозуміло.

– Щось вас вкусило. Можливо, кліщ якийсь, а може, і щось інше. Це й досі намагаються з'ясувати... але ніяк не з'ясують.

– Чому?

– Ну-у-у, як тобто, чому... Куба – це ж тропіки, а там усяка різна живність така, що нам і не снилося!..

– Що живність, то це точно, – підполковник чомусь посміхнувся, а на його обличчі з'явився ласий вираз.

– Спочатку ще думали, може, ви від кубинських панянок якусь хворобу дурну підчепили, – немовби прочитавши його думки, мовило «біле янголятко», – але потім це відкинули. Кубинки тут ні до чого.

– Ти звідки про такі хвороби знаєш? – насторожився хворий. – Ти ж молода нібито, зовсім ще дівчисько...

– Я тепер медицина, – заперечило «янголятко», – я багато чого знаю, про що в школі не вивчають. А у нас в училищі курс прочитали.

– А-а-а, то ти вже навчена?

– Так, навчена. Отже, це кліщ, мураха чи інша якась комаха. Оце і встановлюють досі. А також з'ясовують, природне це чи біологічна зброя. Там же США поруч – раптом вони щось там вивели штучно й на Кубу випустили?! А ви тепер жертва. Недарма ж ви...

- Що недарма?
- Понад місяць у комі провалялися.
- Що-о-о?! Скільки, скільки?..
- Тридцять сім діб, якщо бути точною, – мовило «біле янголятко», знов звірившись з графіком, що висів на металевій спинці ліжка.
- Ох, нічого собі!.. То це я таким чином проспав найцікавіше, що сталося між нашими й американцями...
- Справді проспали¹³², але то таке діло... – почала медсестра. Як раптом десь здалеку пролунав нерозбірливий шум, тож випаливши на одному диханні скоромовкою: – Ой, треба бігти, бо зараз побачать, що я з вами тут!.. – «янголятко» кинулося кудись за широку сніжно-білу фіранку.
- Чекай, Тосько! Чи можеш моїх сповістити, де я перебуваю?.. – щосили намагаючись не закричати, спитав хворий.
- Потім договоримо, – на мить висунувшись із-за фіранки, мовила медсестра. І зникла остаточно.

Байковий цвинтар, Київ, 26 грудня 1962 року

– Матусенько, люба моя, що ж це таке коїться?! Як же тепер мені виправити це неподобство?! О-о-ой, мабуть, тепер уся ця купа вінків залишиться примороженою аж до весни – бо коли ж я тепер доберуся до тебе, моя люба матусенько!.. О-о-ой...

Сльози мимовільно текли з очей Гаті, коли вона намагалася зішкрябати з могильного горбочка вінки, що намертво попримерзали до гранітно-твердої землі. Вінки залишилися тут ще з серпня – відтоді, як поховали Софію Аронівну Литвак:

«Від чоловіка Самсона Даниловича».

«Від дочки Агати й зятя Андрія».

«Від сина Леоніда й невістки Лії з Запоріжжя».

«Від племінника Рафаїла».

«Від співробітників з Ліспапірбудпостачу».

«Від колишніх співробітників з Мінліспрому УРСР».

«Від скорботних родичів».

Останній вінок Гатю відверто розлютив. «Від скорботних родичів»?! Коли фашистські гниди підло, без оголошення війни напали на мирну Радянську Батьківщину, і з Києва почали поступово

евакуювати людей, то різне високе начальство піклувалося про те, як би прихопити із собою найбільшу кількість лахміття. Бабуся Ітеле була відповідальною посадовицею Наркомату охорони здоров'я УРСР, батько Самсон Данилович працював у штабі КОВО – куди вже вище?! Та, на відміну від інших, Штульмани й Литваки запаслися тільки необхідним мінімумом речей, а на відведені їм у вагоні місця напхали родичів, яких тільки вдалося провести на вокзал. Усі вони дісталися до Абакана, там уже кожен прилаштувався, як тільки міг, – та головне, евакуйовані врятувалися від ненажерливої пащеки Бабиного Яру.

Ох, і багато ж компліментів, запевнень у вічній вдячності й «неоплатному боргу» вислухала Юдіф Бенціонівна по завершенні воєнного лихоліття!!! І що ж?.. Коли на Сукот 1952 року бабусю заарештували як «криваву вбивцю», «безхребетну космополітку» і загалом звинувачувану в усіх гріхах персону – хто з колись урятованих родичів заступився за неї?! Хто хоча б допомогу їхньому сімейству запропонував?! НІХТО!!! Саму Гатю прихистила на деякий час православна родина Глаголевих... але ж не єврейські родичі!..

Уже після смерті товариша Сталіна знесилена і хвора Юдіф Бенціонівну випустили з тюрми (як і решту «підступних отруювачів у білих халатах», яких не встигли розстріляти), однак різноманітна мішпоха навідувалася в гості до Штульманів і Литваків дедалі рідше. Й от тепер дійшло до того, що на могилу Софії Аронівни поклали спільний віночок «Від скорботних родичів» – один на всіх!!! Та це ж ганьба, справжнісінька ганьба!!! Льонька з дружиною на окремий вінок матері розщедрилися, вони з Андрійком також, племінник Рафка і той не поскупився – а що ж інші?..

Щоправда, для нелюбові конкретно до Софії Аронівни у «скорботних родичів» існувала вагома підстава: відповідальна посадовиця спочатку Мінліспрому УРСР, а потім Ліспапірбудпостачу не робила ніяких гешефтів. Не робила просто тому, що не хотіла цього в принципі! У цьому Гатя мала можливість переконатися особисто...

* * *

Сталося це в 1955 році – вже після смерті бабусі Ітеле. Гатя тоді захворіла чи то на скарлатину, чи на кір, чи на грип. Після кризи була ослабленою й потребувала серйозного догляду, тому Софії Аронівни

довелось брати лікарняний і сидіти вдома, попри шалену завантаженість на роботі.

Як раптом у двері їхньої квартири подзвонив незнайомий молодик, який ніс на плечі... здоровенний ящик мандаринів!!! Зі словами:

– Софіє Аронівно, це вам! Так, знаю – у нас немає фондів... Але дуже просимо виділити те, що нам потрібно! – поставив ящик, від якого линув божественний аромат, посеред кімнати. Далі видобув з кишені чорного шкіряного пальта викрутку, відірвав край однієї дощечки, видобув з ящика мандаринку і, щиро всміхаючись, простягнув Гаті: – На, це тобі.

Мандаринка була великою й лискучою, до того ж загорнутою в тоненький хрусткий папірець з надрукованим на ньому золотавим сонечком... Однак не минуло і хвилини, як незнайомиць разом зі своїм ящиком і навіть з мандаринкою, врученою особисто Гаті, опинився на сходовому майданчику. І скільки не дзвонив, скільки не стукав у двері – допущений назад не був. Після цього хвора дівчина довго плакала, крізь рясні сльози запитуючи, чому їй не можна було залишити бодай оту одню мандаринку?.. На це Софія Аронівна відповіла твердо й рішучо:

– Доню, зрозумій, нам не можна поводитися так, як іншим. Де всім пробачать – там євреїв не помилують. Ще і зловтішатимуться: «Ось дивіться, що жиди виробляють! Усі вони негідники, чортові вилупки». Тому жити треба чесно – це єдина для нас можливість. Інакше в один далеко не прекрасний день і ти сама загинеш, і решту за собою потягнеш. А як житимеш чесно, працюватимеш багато й сумлінно – тоді тебе поважатимуть, і все у тебе складеться добре! І у тебе самої, і у твоїх близьких також. Запам'ятай те, що я сказала, на все життя...

* * *

– Ох, мамо, мамунечко, матусенько!.. То що ж це у світі коїться?! Привчила ти мене жити чесно, як і сама жила – але що ж це за життя таке?! Ти ж завжди на роботі не просто жила – горіла!!! Отож у сорок вісім років і згоріла після трьох своїх інфарктів... Та хіба ж це старість – сорок вісім років?! Це ж не те, що до революції, тепер люди довше живуть... Люди – але ж не ти, мамо, мамунечко, матусенько!.. А як тебе поховали?! У найдешевшій труні із соснових дощок – тканиною не оббитій, навіть у нефарбованій!.. Немов якусь жебрачку бездомну!..

Отакий він – зворотний бік сумлінного чесного життя, «горіння» на роботі!..

І вінки ці, вінки... Як же я, дурепа така, не подумала, що взимку вони попримерзають тут?! Це ж, мабуть, уже до весни... Вибач, моя мамо, мамунечко, матусенько: я про таке більш не забуватиму!!! Ніколи й нізащо!..

Так причитала горопашна Гатя, марно намагаючись зішкрябати від могильного горбочка намертво примерзлі ялинкові й соснові гілочки, перевиті жалобними чорними стрічками з золотавими написами. Можливо, вона б і впоралася... та не в теперішньому її стані. Бо не тільки про себе й матусеньку нещасну думати доводиться, але також і про те, що має статися невдовзі... по завершенні дев'яти місяців вагітності!..

* * *

Він стояв трохи позаду – буквально на відстані витягнутої руки від молоденької жіночки, яка все ще марно намагалася впорядкувати заметену снігом могилку, періодично розмазуючи тильним боком то лівої, то правої долоні сльози, що линули з куточків очей двома вузькими струмочками та застигали від холоду на щоках. Хоча...

Хоча визначення «стояв» не надто підходило до ситуації. Швидше висів у повітрі не вище однієї долоні над землею. Мабуть, найцікавішим було те, що, перебираючи в морозному повітрі кінчиками малюпусіньких пальчиків, він відчував поколювання вкритих інеем соснових і ялинкових голочок.

Справді, як це може бути?! Копіюючи рухи жінки – відчувати те саме, що відчуває вона.

– Бавишся?

– А?..

– Скільки ще бавитися будеш, запитую?

– Хто це промовляє до мене?

– Це я говорю. Ти мене хіба не бачиш?

Про всяк випадок він ще раз озирнувся й відповів не надто впевнено:

– Ні, не бачу... хоча ця жіночка не бачить мене також. Дивно якимось виходить: вона бачить усе, що довкола, окрім мене й тебе; я бачу все це і себе самого – але не бачу тебе; ти бачиш усіх нас... Чому так?

– Усе просто: і ти, і я з тонкого світу, жінка ця сприймає лише матеріальні речі, а таких, як ми, вона не сприймає – бо не вірить у нас... хоча безумовно хоче вірити!

– Але ж я не бачу тебе!..

– Бо ти вже приготувався до народження в матеріальний світ, тому перестав сприймати світ тонкий, духовний.

– Чому?

– Бо якби зберіг звичайну чутливість, то груба матерія обпалила б тебе. Обварила б, немов відро окропу, вивернуте на чутливе місце.

– Як це?

– О-о-о, це дуже-дуже боляче і неприємно! Повір уже на чесному слові...

– Гаразд, вірю. А чому мої пальці відчують те саме, що й пальці цієї жінки? Що за дивина така?!

– Бо вона – твоя мама... Ну-у-у... майбутня мама, якщо точніше.

– А що це таке – мама?

– Це жінка, яка народжує дитинча.

– Отже, я – її дитинча?

– Майбутнє. Ти ж іще не народився.

– А чому я стою... ой – ширяю в повітрі позаду неї?

– Бо прогулятися трохи вийшов.

– А хіба так можна?

– Поки не втратив таку здатність... Ну що ж, гуляй! Тільки недовго.

– Чому?

– Ще встигнеш нагулятися. От народишся через дев'ять днів...

– Дев'ять днів?! Так довго...

– Ото нетерплячка! Майже дев'ять місяців готуєшся до переходу в матеріальний світ, а тепер дев'ять днів якихось зачекати не можеш!..

Невидимий засміявся так дзвінко, немов тоненькі бурульки почали ламатися одна за одною... одна за одною...

– А все ж таки, хто ти? Скажи нарешті, бо я ж тебе не бачу...

– Багрянний Янгол я – от хто.

– Багрянний... це як?

– Бачиш сніг?

– Це такий холодний?..

– Так, і сніг цей білий. А бачиш голочки на вінках?

– Це ті, що пальці мамі колють?
– Так-так. Отож голки зелені. А оті штучні квіточки на вінках бачиш?
– Так, бачу.
– Отож квітки ці багряні. Або червоні – то вже кому як подобається.
– Зрозуміло... А ти і справді Багрянний чи тільки так кажеш?
– Справді Багрянний. Хіба ти мене не пам'ятаєш?
– Ні.
– Зовсім-зовсім?
– Кажу ж, що не пам'ятаю.
– А золоту сферу Даат? А смарагдову сферу Нецах? А блискуче вістря нескінченного «леза Оккама»? А берег Озера Непролитих Сліз?..
– Не пам'ятаю... Нічого цього не пам'ятаю.
– Ну, то й добре! Отже, ти остаточно підготувався до втілення в матеріальний світ і до виконання покладеної на тебе місії.
– Якої ще місії?..
– Насправді на кожного народженого в матеріальному світі покладене те чи інше завдання. От тільки не всі про нього згадують, коли настає час! Переважна більшість або забуває, або зраджує справжнє своє призначення.
– А в чому полягає моє призначення?
– Коли настане час – згадаєш.
– Ти певен?
– Авжеж. Тобі нагадають про це.
– А чому не зараз?..
– Бо для початку треба народитися. Тож іди до матусі, дозрівай...
Він хотів іще про щось спитати. Проте несподівано отримавши від невидимої руки м'якого стусана в потилицю, прожогом полетів уперед, влетів головою в зігнуту жіночу спину... І в ту ж саму мить розслаблювальна червоно-чорна п'ятка огорнула його. Одразу зробилося так затишно, так добре!.. Лежати б тут і лежати цілу вічність, згорнувшись калачиком!..
Шкода, що ця вічність закінчиться через дев'ять днів. Хоча... Хто це сказав?! Це ж треба – забув!!! От щойно знав і вже забув.
Ну й нехай...

Будинок по вул. Хорива, № 2, Київ, 26 грудня 1962 року

– Агата...

– Ой! Тітко Тая, це ви?

– Я, хто ж іще!

– Не звертайте уваги. У мене через вагітність щось таке з очима коїться... Куряча сліпота чи щось на кшталт неї. Зазвичай зима як зима, але саме цього року якщо погане освітлення, то я геть нічого не бачу.

– А ти лікарці казала?

– Авжеж.

– Ну і?..

– Саме лікарка про курячу сліпоту і сказала. Мовляв, дитинці зараз потрібні всякі речовини для її організму, отож плід на себе щось та й відтягує – від того зір матері в сутінках і слабшає. Лікарка ж заспокоїла, що після пологів усе почне покращуватися, а навесні то й загалом минеться.

– Зрозуміло. Послухай... давай-но заїдемо до нас на хвилинку, бо навіщо в парадному розмовляти? Тут і холодно, і темно.

– Ой, тітко Тая, мені б додому! Раптом Андрійко з роботи повернеться...

– Тільки на хвилинку! Бо я на свого Аристарха теж чекаю, проте доки він не повернувся, можемо поговорити.

– Ну-у-у... Гарзд.

Підхопивши Гатю під лівий лікоть, Таїсія Іполитівна потягла її в свою квартиру, допомогла скинути пальто і теплу шаль, завела в кімнату.

– Ну от, тепер розповідай, де ходила щойно? Де ти була? Бачу, що очі у тебе заплакані. З чого б це?

– Де була?.. – Агата мимоволі знітилася. – А що, власне...

– У тебе куряча сліпота, сама сказала. Окрім того, чоловік твій зараз із роботи має вертатися. І батько також. А ти десь вештаєшся. То де саме?

В кімнаті зависла незручна пауза, яку порушувало тільки цокотіння будильника на комоді. Нарешті Таїсії набридло чекати:

– Ну, і довго ти в мовчанку гратимеш?

– Тітко Тая!
– Що?
– На цвинтар я їздила, – нарешті через силу вичавила Агата.
– На цвинтар?! Отакої...
– Сьогодні матусин день народження, отож доки всі на роботі, я до неї на Байкове кладовище і мотнулася.

– Ох ти ж і дурненька! – сплеснула руками Таїсія Іполитівна.
– Чому?
– Не сердься, але ж там, на кладовищі, із тобою що завгодно могло статися. Ну, сама лише подумай: грудень, морозно, під снігом десь наст, а десь і льодок... А якби впала і забилася – хто б тобі допоміг піднятися, хто б тебе підтримав?! У твоєму нинішньому стані...

– Але ж там моя матусенька люба!!! Тітко Тая, там моя мамуня лежить в землі одна, їй холодно, сумно й самотньо. У неї ж день народження сьогодні, отож я і прийшла, щоб матінка моя люба не сумувала...

Агата теревенила собі й теревенила далі, що ж до Таїсії Іполитівни, то вона продовжувала спостерігати за цією молоденькою дурепкою з невимовним щемливим жалем. «Там моя мамуня... їй холодно, сумно й самотньо». Дівчинко, дівчинко!.. Ти сама невдовзі матусею станеш, тобі треба думати про майбутнє дитинча, а не про померлу матір. Уперед дивитися, а не назад!..

Хоча, з іншого боку, саме Агату зрозуміти можна. Дівчинка опинилася в кепському становищі: ще кілька років тому у неї були живі дідусь та бабуся, ще півроку тому – її матір. Раніше в разі чого вона могла отримати допомогу від рідних жінок – а тепер сердезі на кого розраховувати?! На батька й на чоловіка, такого ж молодого й недосвідченого, як і вона сама?! Але ж це не та допомога, не та... Отож і розгубилася. Тому й кинулась на цвинтар до матеріної могилки наприкінці грудня. Дурепка...

– От що я тобі скажу, – нарешті мовила Таїсія Іполитівна. – Я розумію, до чого тобі зараз кепсько, але ж дурниці робити теж не годиться.

– Тітко Тая!..
– Не переривай, дай договорити.
– Гаразд.

– Отже, май на увазі, дівчинко... Це нічого, що я тебе дівчинкою називаю? Це тебе не ображає, сподіваюсь?

– Ні-ні, що ви!

– От і добре. Отож запам'ятай, дівчинко: ми з моїм чоловіком, дядьком Аристархом, Каніболоцькі, Стригунці, Давлетови – ми всі старі, ще довоєнні сусіди. Ми всі знайомі давно-давно, ми разом через таке пройшли, що твої прикрощі порівняно з усім цим – пху, й нема!.. Повір, дівчинко: я розумію, що таке без підтримки опинитися, і всі інші також це розуміють. Отож у разі потреби, коли тобі вкотре кепсько зробиться чи коли необхідна буде хоч яка допомога – сміливо звертайся до всіх нас! Ми з Аристархом моїм чим зможемо, тим тобі допоможемо, а також Каніболоцькі, Стригунці, Давлетови – всі старі довоєнні сусіди. Бо і дід твій Арон Маркович нам усім багато добра зробив, і бабуся твоя Юдіф Бенціонівна, і мама від нього не відставали. То нехай їм усім буде царство небесне й земля пухом... але ти не до мертвих по допомогу біжи, а до живих! Гаразд?

– Гаразд, тітко Тая! – Агата усміхнулася вперше за час їхньої розмови. Як раптом запитала стурбованим тоном: – Послухайте... а ви можете навчити мене робити такі самі смачнючі баклажани по-грецьки, які самі робите?! Бо якщо відверто... я вам так заздрю через це!..

– Ну звісно ж, дівчинко! Навчу, авжеж. Тільки вже не сезон нині, то наступного року дочекались доведеться.

– Ой, тітко Тая, спасибі вам величезне!!! – від напливу почуттів Гатя кинулася сусідці на шию та палко обійняла.

– Нема за що... Ну гаразд, гаразд! Годі обійматися, біжи додому. Здається, невдовзі твій Андрій має з роботи прийти. Він далеко працює?

– Так, досить далеко – на заводі штампів і прес-форм.

– Ну, то йди додому, чоловіка з роботи зустрічай.

– Так-так, гаразд. Дякую за все! – пролунало вже від дверей.

1963 Візити Багряного Янгола

Пологовий будинок № 2, Київ, початок січня 1963 року

От чому одним у житті щастить, а іншим – навпаки?!

Медсестра Стелла належала до категорії людей, яких переслідувало ну просто фатальне невезіння! Наприклад, ще два роки тому у неї було все, про що тільки можна мріяти: хороша робота, турботливий чоловік, невеличкий приватний будиночок і головне – зрозуміла перспектива на осяжне майбутнє. Молода жінка твердо знала, що за три місяці народить дитину, за п'ять років вони переїдуть до нової квартири, яку обіцяли виділити сімейству Чукашкіних за місцем роботи Віленора Мартиновича (а це був, між іншим, Київський шкірзавод, у просторіччі – «Шкірянка»). І все у них буде чудово настільки, наскільки загалом можливо.

Всю цю радісну перспективу перекреслив триклятий понеділок – 13 березня 1961 року. Поїхавши з жіночої консультації на роботу за черговою довідкою, Стелла потрапила, сама того не бажаючи, під селевий потік, що зійшов з Бабиного Яру на Куренівку. Їй пощастило вижити (хоча щастя тут виявилось обмаль) завдяки випадковості: постовий регулювальник гречно запросив її до своєї «будки на курячій ніжці», що нависала над перехрестям спуску з Новоокружної вулиці та Фрунзе. Від удару стіни багнюки будку регулювальника розвернуло, шибки повибивало – однак на «курячій ніжці» вона утрималась. Водночас потоком Стеллу не змило донизу, а лише притиснуло до пульта. Оскільки міліціонер-регулювальник повимикав усі пульти, це дозволило молодичці уникнути ураження електрострумом.

Проте вагітність зірвалася, плід урятувати не вдалося. Точіше навіть не простий плід, а подвійний: коли лікарі вивели жінку з критичного стану – повідомили, що вона носила під серцем різнояцевих близняток. Якби не сель, то потішила б і чоловіка синочком, і себе донечкою...

Потішила б, якби не!..

Поки Стеллу витягали з покрученої, залитої багнюкою міліцейської будки, у неї відкрилася кровотеча, неприємним «доважком» до якої стало ще й зараження крові. Коротше кажучи, сердегу ледь-ледь удалося витягнути буквально з того світу. Однак присуд медиків був

однозначним: дітей вона більше не матиме ніколи в житті. Ніколи-ніколи!..

Очевидно, це саме повідомили їй товаришеві Чукашкіну, оскільки, не дочекавшись остаточного одужання дружини, Віленор Мартинович примчав до неї в лікарняну палату і влаштував гучний скандал. Сенс сказаного ним (точніше, викрикуваного на всю лікарню) зводився до двох пунктів: по-перше, чоловікові потрібна дружина, здатна плодитися й розмножуватися, а не «стерильна колба», придатна лише для «пустопорожніх втіх»; по-друге, вона потрапила під сель навмисно – бо не хотіла народжувати хлопчика.

І що б ви думали?! Доки Стелла лежала в лікарні, чоловік з нею таки розлучився. Більше того – навіть виписав з їхнього приватного будиночка в Лютневому провулку. Отже, з усіх позаторішніх атрибутів щастя тепер у сердеги залишилася хіба що робота санітаркою в пологовому будинку. Бо хоча гуртожитком молодичку забезпечили, «койко-місце» в загальній кімнаті не йшло в жодне порівняння з тим, що вона мала раніше і до чого вже звикла.

Отож тепер Стеллі залишалося животіти разом з товаришками по нещастю, марно нарікаючи на лиху долю. Таке становище було тим гіршим, що за самою специфікою роботи вона мала справу не із «стерильними колбами», а зі справжніми молодими матерями. Та навіть до цього можна було б якось призвичаїтися, якби серед контингенту пологового будинку не траплялися час від часу прямі винуватиці її особистої трагедії.

Так-так, Стелла чудово розуміла, хто винен в усьому! Недарма ж бо жіночим гуртожитком, в якому вона відтепер мешкала, повзли й ширилися наполегливі чутки: Куренівська трагедія – це не що інше, як помста Бабиного Яру за наругу живих над мертвими. Ну, а кого там стріляли найбільше, з кого все почалося?! Ясна річ – із них!!! З тих, кого вже по війні дуже м'яко та обтічно назвали «безхребетними безрідними космополітами»¹³³... Отож саме вони – ці «безхребетники» весь цей сель і влаштували! Дочекалися, коли ж нещасливе тринадцяте число чергового місяця припаде на нещасливий день – на понеділок... і зруйнували дамбу в гирлі майже замитої яруги!!! Звідси й усі нещастя пересічних киян. Але цим злостивим «безхребетникам» байдуже, для них головне – помститися!..

От про що посилено теревенили в гуртожитку. Від подібних розмов Стелла спочатку сахалася, рішуче проганяла дурнувятих пліткарок, однак поступово почала замислюватися: а чи настільки вже неправі ті, хто говорить подібні речі?! А раптом «безхребетники» і справді хочуть узяти владу в свої руки – спочатку тут, у цьому місті, потім у Москві, потім в усьому СРСР... а потім і в світовому масштабі!.. А все тому, що товариш Ленін виявляв до них підозрілу безхребетність... Товариш Сталін намагався це виправити – але не встиг. А нинішній товариш Хрущов... Микитка-Кукурудзяник цей...

– Стелло, давай-но ворущись! Ти там засинаєш на ходу чи що?! Давай до дитячої, звідти треба до п'ятої палати малюків на годування віднести.

До п'ятої палати, так...

Є там одна молода мамочка з цих самих... з «космополітичного» племені цього. На перший погляд, з прізвищем у неї все нібито гаразд: Сивак. Проте достатньо було подивитися на її огидний гачкуватий ніс і темне хвилясте волосся, щоб зрозуміти: маскується! До того ж Стелла бачила її документи, в яких ліловими канцелярськими чорнилами було написано: «Сивак (дівоч. Литвак) Агата Самсонівна – єврейка». Отже, за документами таки маскується... але ж не на словах!.. Бо ця нахабна молода матуся не втомлювалася повторювати всім і кожному:

– Моя нещасна матінка померла в серпні, однак перед смертю все заспокоювала мене: «Гатю, не бійся, все з твоєю вагітністю буде гаразд! Народиш ти здоровенького хлопчика, білявого і блакитноокого». Так воно і сталося, як матусенька моя передбачала – отак!..

Що ж, народила – то й народила: справді з'явився у неї хлопчик білявий і сіроокий... хоча при палкому бажанні його витріщені оченята можна було б назвати і сіро-блакитними також. Та головне, важив він аж чотири кіло і сто п'ятдесят грамів! У всіх породіль були діти як діти, всіх носили до матерів на годування попарно. Оскільки молока у «безхребетної» мамки не бракувало, то свого кабанчика вона ще й неабияк розгодувала. Отож доводилося носити його самого, а не парою з іншим немовлям.

От і зараз Стелла немовби сама по собі опинилася перед «богатирем».

– Агов, ти чого це забарилася? – звернулася до неї старша медсестра. – Давай, тягни цього в п'яту палату до Агати цієї балакучої.

Прямуючи коридором, Стелла дивувалася, до чого важко тягнути тугу сповите здоровезне немовля, яке мирно спало у неї на руках, сопучи в обидві ніздрі. А й справді важко! А що станеться, якщо раптом... вронити цього кабанчика?! Ні-ні, ясна річ, вронити ненавмисно і тільки ненавмисно!!! Бо якщо шваркнути його голівкою об підлогу з умислом – це злочин, так не можна!.. А от якщо випадково... тоді при чім тут медсестра?! Це просто так, знічев'я, саме по собі...

Зате цей кабанчик, можливо, гепнеться головою об підлогу... і, можливо, здохне! Принаймні це було б чесно. Адже вона сама не народила двійню – то чому має розмножуватися ця паскуда, прихована «безхребетниця» Агата Самсонівна Сивак?! Можливо, саме вона була серед тих, хто розкопав дамбу в гирлі Бабиного Яру в той клятий понеділок 13 березня 1961 року... І недарма, зовсім недарма люди про це теревенять! Отож нехай і відповідає за злочинний вчинок життям свого немовляти!..

Життя цього мерзенного малого «безхребетника» за життя її двох прекрасних діточок – звісно, цього замало, обмін нерівноцінний... Однак це хоч би щось схоже на справедливість! Не те що зараз...

Далі все сталося настільки швидко, що медсестра довго не могла второпати, що й до чого.

– Стелло, де ти там? – покликала старша медсестра, яка встигла піти далеко вперед разом з іншими медсестричками, хоча несли вони одразу ж по парі немовлят.

– Іду, вже йду! – відгукнулася Стелла.

Йй залякла на місці, зупинившись різко немов укопана.

Бо дорогу медсестрі перегородило щось незрозуміле.

Точніше, не щось, а... ХТОСЬ!!!

Ця істота була найбільше схожа на гору багряного вогню та ще й із величезними, з полум'янистими кантиками по краях крильми за спиною!!!

Від несподіванки пальці Стелли ненавмисно розтиснулися, руки повисли вздовж тіла безвільними плітьми.

А вже наступної миті скосивши очі додолу, вона побачила, як ненависний кабанчик падає на підлогу – просто на праву скроню, але

вже в повітрі розвертаючись донизу тім'ячком!..

Так він і гепнувся об підлогу біля ніг медсестри.

Точнісінько так, як в її потаємних мріях!!!

Це що ж таке... злочин?!

Але ж вона не хотіла!..

Чесне слово – не хотіла!!!

Це все вона – ця багряна гора з полум'янисто облямованими крильми!..

Стелла заклала, не знаючи, що робити і як поведеться. Багрянний Янгол схилився над дитинчам, що від болісного удару тихенько пхинькало біля ніг медсестри, обережно провів гігантською вогнистою долонею по його тім'ячку і правій скроні. Потім невідомо звідки (здавалося, звідусіль – з усього довколишнього простору) забринів сурмоподібний голос:

– Усе гаразд, зв'язок забезпечено.

І... примара розтанула в повітрі!!! Зникла, немовби ніколи її тут не було!..

– Стелло!.. Агов, Стелло?.. Скільки ще на тебе чекати?!

Медсестра здригнулася. Заціпеніння, що міцно стискало її в обіймах ще за якусь мить до цього, зникло без сліду, як і примара. Вона підхопила і міцно притисла до грудей кабанчика, озирнулася на всі боки й переконалася, що ніхто інший не бачив вияву кричущої халатності з її боку. Ну, то й добре!..

– Стелло, та що ти там робиш?!

– Та біжу вже, біжу...

Пришвидшивши крок, медсестра щодуху понеслася коридором. Якщо навіть хтось щось питає – вона так і скаже: «Мені привиділося незрозуміле. Примара якась багряно-вогняна. Я тут ні до чого».

А якщо не питають... Ну, отож не питають! Так навіть краще.

А якщо кабанчик цей подохне?..

Ну, отже, подохне. Зрештою, це справедливо. Вона ж витримала смерть двійняточок – Кукуцаполя й Ізольди!.. Отож і ця Агата Самсонівна Сивак (у дівочтві Литвак) витримає, нікуди не дінеться.

Якщо ж кабанчик не подохне... Ну, тоді нехай ідіотом виросте! Це ще краще: намучиться тоді з ним ця балакуча мамка...

– Де тебе чорти носять? – спитала старша медсестра, стоячи біля дверей п'ятої палати.

– Ой, та важко ж таке дитя тягати, – зітхнула вона.
– А чого малий пхенькає? – продовжила старша медсестра підозріло. – Усі ж спали, коли їх з дитячої забирали.
– Не знаю. Мабуть, усрався, – буденним тоном мовила медсестра і про всяк випадок спитала: – Може, переповити його спочатку?..
– Ні, спочатку дай мамці. Зараз за графіком годування – ну, то нехай нагодує, а вже потім переповиватимемо, – вирішила старша. – Зрештою, це добре, що він не спить: не доведеться будити. Що ж, давай немовля матері, а далі розберемося.
Стелла кивнула й увійшла до палати.

Редакція газети «Соціалітичний Донбас», Донецьк, початок березня 1963 року

– Ну що ж, дорогі товариші, дозвольте представити вам нашого нового співробітника – Стуса Василя Семеновича. Він працюватиме у нас на посаді літредактора україномовної частини редакції. Чи має хтось запитання до нашого нового співробітника?

– Які можуть бути запитання до літредактора, та ще й україномовного, – скрушно зітхнув хтось із присутніх.

– А-а-а... в чім річ, власне? – миттю зреагував головред.

– Та знаємо ми цих літературних редакторів, цих... філолухів!..

Василь відзначив подумки як крихітну паузу, зроблену недобррозичливцем, перш ніж вимовляти останнє образливе слово, так і загальний презирливий тон його слів. Ураховуючи це, відповів якомога стриманіше:

– Між іншим, до вашої газети я прийшов, попрацювавши підземним плитовим на шахті.

– На якій саме, якщо не секрет? – в голосі недобррозичливця відчувся легенький натяк на зацікавленість.

– На «Октябрьській». Це тут, у Донецьку.

– Ну-у-у... це ще сяк-так.

– Більше запитань до нашого нового співробітника немає?

– Нехай скаже, що він робив улітку торік під час невдалої спроби фашистського заколоту¹³⁴ в нашому пролетарському місці.

– Я би дуже попросив!.. – тон головного редактора був дуже суворим, проте той, хто запитував, повторив:

– Нехай відповідь! Ми ж маємо знати, з ким працюватимемо: з фашистським посіпакою чи з нашою людиною?

Головред зібрався заперечити повторно, однак Василь відповів коротко і просто, причому вичерпно:

– Я працював.

– Якщо він знає, що таке шахта і чим у ній тхне, то й добре, – констатував хтось інший. – Бо якщо людині треба в термінології розбиратися, якщо треба вивчити, чим штрек від шурфу відрізняється... тоді ситуація поганенька. А якщо на шахті попрацював і ні в які фашистські страйки не вгрузав, то це додатковий плюс. Що ж, хай так.

– Тоді будемо вважати, що все добре, – кивнув головний редактор.

А Василь подумав, що доводити своє право працювати в цьому нелюб'язному колективі йому доведеться ще довго. Ох, і довгенько ж!..

Село Княжичі, Київщина, 7 квітня 1963 року

Тетяна Михайлівна ніжно голубила волосся сина і все повторювала:

– Федько, мій Федько... До чого ж великим ти виріс! От тільки вчора, здається, народився, а погляньте на нього, людоньки добрії: уже студент! Та не просто студент, а в самій академії малярській!

– Мамо! Та не в малярській академії ж, а в Київському державному художньому інституті¹³⁵.

Проте Тетяна Михайлівна лише усміхається й махає рукою: їй байдуже, як там правильно та академія малярська зветься, головне в тому, що синочок її там навчається! Її Федько – та й в академії. Та ще й у Києві...

Добре, що матінку пристаркувату не забуває провідати принагідно. От сьогодні, наприклад, подвійне свято – одразу ж і Благовіщення, й Вербна неділя. Вона ж так чекала, так сподівалася, що він приїде, що не забуде... І от справді – заїхав таки! Сталося, як гадалося.

І раптом...

– Синку! А чи пам'ятаєш ти, як намалював на дошці Бога?

– Звісно, мамо, пам'ятаю! Ондо ж ікона ця висить у красному кутку, рушниками вишитими огорнута.

– Так, синку. Вона сама... А пам'ятаєш, ти писав мені, що в лаврі Києво-Печерській було тобі видіння – що Сама Пресвята Богородиця на вербовій корі перед тобою з'явилася? Пам'ятаєш? То я хотіла би...

Нібито згадавши щось важливе, Федько з розчарованим виглядом ляснув себе по чолу і потягнувся до наплічника, однак раптом завмер і спитав:

– Ви щось почали говорити, мамо, а я тут про своє згадав... Вибачте, ви про щось хотіли б дізнатися?

– Так, хотіла спитати, чи не привіз ти мені ту Богородицю, яку в лаврі на вербовій корі намалював?

– Та ні, мамо, ви трохи не так зрозуміли, – розсміявся синок. – Я тоді Богородицю і справді на корі дерева побачив, але ж тільки побачив! Тому й не малював, бо нічого у мене при собі не було: ні олівця, ні пензля з фарбами, ні навіть мастихіну – ну зовсім нічого... Тільки очі мої, кора старої верби й Пречиста Діва на ній така прекрасна, що й не передати!..

– Ну-у-у... Головне, що ти її побачив, – мовила матір примирливо. Хоча якщо чесно, то була дуже розчарована цією відповіддю. Насправді ж їй так хотілося мати ну хоч би ще одну іконку, синочком намальовану!

Як раптом...

– Так, мамо, головне, що я її побачив. Але це ще не все.

– А що ж іще?..

– Повернувшись того дня додому, я побачив знов... побачив знов...

Говорячи це, Федько порпався у наплічнику. Нарешті видобув звідти невеличкий газетний згорточок і мовив:

– От тоді вже я мав під рукою все необхідне, мамо, тож і намалював оце. Дивіться! Тепер це ваше, матусю моя ріднесенька...

Це був ще один малюнок на дощечці, тільки на відміну від Бога з красного кутка їхньої хати, це була якась хмароподібна багряна істота, схожа на гору живого вогню. Та ще й із величезними крилами за спиною, облямованими по краях полум'яними кантиками.

– І що ж воно таке, синку? – чи то з недовірою, чи з легесеньким побоюванням спитала Тетяна Михайлівна.

– Це Багрянний Янгол, мамо! – з непідробною серйозністю на обличчі мовив Феодосій і, відчувши материну нерішучість, повторив: – Так-так, матусю, це ваше. Він з'явився мені того ж дня, коли я

побачив Богородицю на корі. Отож Янгола цього Багряного я таки намалював, бо тепер вже мав під рукою все необхідне. Звісно ж, погоджуюсь: від канонічного малюнок дуже далекий, тому не треба вішати нову картину поруч з намальованим колись давно Богом! Але сам малюнок прийміть, будь ласка. Нехай він завжди нагадує вам про те, що виростили сина-живописця.

І посміхнувся весело й завзято.

Палац з'їздів, Кремль, Москва, 22 червня 1963 року

– Що ж, Миколо Вікторовичу, вітаю вас з обранням секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу! Це висока честь і велика відповідальність, проте ви впораєтесь, неодмінно впораєтесь.

Присутні дружно зааплодували, він слухняно зобразив на обличчі посмішку та почав розкланюватися на всі боки. Хоча якщо чесно, то нове призначення його вкрай не задовольняло. Адже минуть буквально лічені дні, й йому доведеться розпрощатися¹³⁶ з посадою Першого секретаря ЦК КПУ, щоб мати можливість повною мірою віддатися новій роботі тут – у столиці Радянського Союзу.

І отака прикрість: там, у Києві, він був першим над усіма – тоді як тут, у Москві, став одним із багатьох секретарів ЦК, рівних собі... й навіть більш заслужених, якщо зважати на цеківський стаж. Як там сказав якийсь древній пуриц: «Краще бути першим у провінції, ніж другим у Римі»¹³⁷? Що ж, він таки мав рацію! Безперечно, мав.

**Сільський клуб колгоспу «Будівник комунізму»,
Хомутець, Житомирська область, 28 вересня 1963
року**

З-поміж решти населених пунктів Хомутець виділявся наявністю власної семирічки: ще на самому початку радянської влади цей навчальний заклад був зведений на території садиби місцевого дяка Пащевського замість старорежимної церковно-парафіяльної школи. До того ж у Хомутецькій семирічці оволодівали грамотою діточки з довколишніх сіл – Вільшків, Краківщини й Дубрівки. А в розкішних будинках місцевих гнобителів трудового селянства Григорія Васильчука та Костянтина Пащевського, конфіскованих на користь чесних трударів, тепер квартирували народні педагоги й навчалися найменші дітлахи...

Однак не можна ж вічно існувати за рахунок зробленого на самому початку нового життя?! За понад чотири десятиліття багато чого змінилося. Отож коли директором школи призначили Івана Даниловича Данилівського, він проаналізував наявний стан речей і просто на засіданні правління колгоспу «Будівник комунізму» поставив питання руба:

– Ви, товариші, як собі хочете, але без нової школи нам не обійтися. Судіть самі: кількість діточок зростає – а де ж їх усіх навчати?! Як ніхто інший, я розумію, що це не одного року¹³⁸ питання. Директор усе ж таки, аякже... З іншого боку, чим швидше почнемо, тим швидше впораємося.

Правління колгоспу на чолі з його головою Савелієм Федоровичем Дяченком від почутого тільки злагоджено відмахнулося: весняно-польові роботи були саме в розпалі – не на часі займатися іншим. Та й людей від сільгоспробіт ніхто не відриватиме, бо від середини весни й аж до пізньої осені кожна пара робочих рук на суворому обліку... Однак товариш Данилівський виявив неабияку впертість, навіть їздив кілька разів у Брусилів до районного начальства. І таки домігся свого. Спочатку не просто з району – з області прибули дуже поважні чоловіки, котрі щось там довго й ретельно обміряли, потім позабивали в землю якісь кілочки й забралися геть, залишивши директорові важелезну теку з документацією. До речі, очолив будівництво особисто

Іван Данилович, який проводив на будмайданчику весь час, вільний від виконання директорських обов'язків. Доки стояла відносно тепла погода, він навіть жив тут же – у брезентовому наметі, встановленому на невисокому пагорку (щоб осінніми дощами не заливало).

Спираючись на вказівки поважних обласних діячів, перейшли до копання фундаменту. Але хто ж копав яму під нього, якщо всі до останнього колгоспники були втягнуті в нещадну битву за врожай?! О-о-о, можете не сумніватися, товариш Данилівський і про це подбав задалегідь: для виконання земляних робіт з усієї Житомирської області на трудове перевиховання направляли різноманітний людський непотріб, який у звичайному житті тільки і знав, що байдикувати та паразитувати за рахунок інших. Злісні прогульники, нероби, дармоїди, п'янички, дебошири, жінки асоціальної поведінки та інші ненадійні елементи від раннього ранку й до пізнього вечора махали штиковими лопатами, тягали землю і каміння ношами й верейками. Як пожартував один із перевихованців:

Два солдата
Из стройбата
Заменяют экскаватор.

Щоправда, досвід спорудження Хомутецької школи доводив, що экскаватор з успіхом замінюють не тільки будбатовці, але також асоціальні елементи з числа пересічних громадян... але то справа десята. От саме з однією такою «перевихованкою» був пов'язаний прикрий випадок, що хвилював уяву хомутчан доволі тривалий час.

* * *

Сектантка Надія вирізнялася з-поміж іншого контингенту копачів ями під фундамент надзвичайним працелюбством. Часом здавалося навіть, що вона одна здатна замінити епічних «двох солдатів із будбату»... Але ця ілюзія тривала лише шість днів на тиждень – з ранку неділі й до вечора п'ятниці. Бо протягом цілої суботи жодна сила в світі не могла змусити цю дурепу до сумлінної праці на благо суспільства і своє власне!

Справа виглядала саме так, а не інакше: адже за кожен день саботажу сектантці додавався новий тиждень перебування на виправних роботах. Таким чином, «відмотавши» належні п'ятнадцять

дiб покарання, Надiя примудрилася заробити собi два новi «штрафнi» тижнi. Так вiдбувалося знов i знов, знов i знов iз завидною регулярнiстю.

– Послухай-но, нещасна... Ти хоч би рахувати вмiєш? – спитав сектантку Иван Данилович пiсля чергового «штрафу».

– Авжеж, у дитбудинку навчили, – кивнула дiвчина. – I не тiльки рахувати вмiю, але й читати також.

– I що ж ти читаєш?

– Бiблiю. От тiльки у мене її вiдiбрали, коли затримували.

– Ну-у-у, припустiмо, Бiблiя нам не допоможе, – почухав потилицю директор школи, – але давай-но прикинемо от що. Ти сумлiнно працюєш шiсть днiв на тиждень, а сьомий байдикуєш. – Не байдикую, а молюся.

– Навiть без Бiблiї твоєї?

– Навiть без неї.

– Хм-м-м... Отакої! Ну гаразд, ми вiдволiклись. Я про те, що за кожен одноденний прогул на тижнi тобi додається новий тиждень примусових робiт. Чи розумiєш ти, що так може тривати до нескiнченностi?

– Авжеж, розумiю, – охоче погодилася сектантка.

– То якщо розумiєш, чом байдикуєш по суботах знов i знов?! – Бо вiра моя така, що мушу по суботах лише молитися.

– А що це за вiра у тебе така... єврейська?

– Не єврейська, нi. Я звичайна дiвчина Нехай Надiя Демидiвна, родом з Руликова, батьки загинули вже по вiйнi, отож виховувались ми разом з братом Костянтином у Мотовилiвському дитбудинку. Можете перевiрити.

– А чого ж ти в суботу шабашуєш, а не в недiлю?

– Бо вiри я адвентистської, а ми шануємо день суботнiй, як про те сказано в восьмому вiршi двадцятiї глави Книги «Вихiд».

– Але ж так триватиме хтозна-скiльки часу!..

У вiдповiдь сектантка лише худенькими плечиками пересмикнула.

– А якщо тобi подвiйну норму встановлять?! А потрiйну?..

– Роботи я не боюся, – лагiдно мовила вона.

На тому дiвчину залишили у спокої... однак лише тимчасово. Справдi, «трудотерапiя», по iдеї, повинна була завершитися повним перевихованням усього ненадiйного контингенту. Пiсля будiвництва

Хомутецької школи до лав радянського суспільства мали б повертатися соціально здорові кадри. Але ж молода адвентистка, судячи з усього, не збиралася відмовлятися від своїх хибних переконань! То що ж це виходило?! Неухильно дотримуючись звички байдикувати по суботах, ця Надійка забезпечувала собі на роки наперед дах над головою, триразове харчування й роботу... Звісно, то була непрестижна фізична праця на будівництві сільської школи – і тим не менш... Добре прилаштувалася, хай їй грець!

Було надто очевидно, що директор школи (а за сумісництвом і начальник будівництва) вичерпав можливості вплинути на сектантку. Тому годі й дивуватися, що в чергову суботу 21 вересня раптом відчула напад неймовірного збудження місцева православна вірянка – Гланька Кудашиха. Хоча їй було вже далеко за сімдесят, а відправляти свої релігійні потреби вона не мала жодної можливості, однак усе село знало, що саме ця самотня згорблена бабуся є «правильною» християнкою. Адже навіть в суворі роки сталінської «безбожної п'ятирічки» Гланька не знімала з шиї дерев'яного хрестика, знала напам'ять молитви «Отче наш» і «Богородице Діво», а на відповідні свята варила кутю, випікала паски і фарбувала яйця.

Отож «підігрівшись» гранчаком роздобутого хтозна-де перваку, в суботу 21 вересня неймовірно роздратована Кудашиха пошкандибала до старого сараю, в якому утримувалися паразитичні елементи, направлені в Хомутець на трудове перевиховання. Про подальші наміри бойовитої бабульки можна було судити за її несамовитими вигуками:

– Та я цій курві одвентичній всі патли зараз повисмикую!!! Та що ж це за секта у них така паразитська?! Як же ж можна не вірити в Бога нашого Суса Христа і в Його Матір-Богородицю?! Сьодні ж Друга Пречиста, а ця курва в Богоматір не вірує, чи що?! Та я ж їй!.. я ж їй!..

Усі інші «перевихованці» вже давно копали яму під фундамент школи, сектантка перебувала в старому сараї на самоті, й захистити її не було кому... Проте сталося щось незрозуміле: ніякої сутички між «підігрітою» первачем Кудашихою та сектанткою Надійкою Нехай не сталося. Навпаки, їхня двогодинна бесіда тривала в доволі миролюбному тоні, а по завершенні бабуся полишила скромний сарай і проголосила на все село:

– Ну то й що з того, що вона віри одвентичної?! Писання вона напам'ять знає, молитви знає, віру в душі має кріпку – нехай і свою одвентичну віру, але ж яку кріпку!.. Вона шанує і Суса Христа, і Богородицю – то й добре, а якщо робе це на свій власний манер – то й нехай собі робе, як схоче... Тіко б шанувала, бо всі інші загалом Суса Христа не знають і знать не хочуть. А Бог у свій час усіх нас розсуде, хто правий, а хто ні. А так вона нещасна дитинка, й нема чого її чіпати...

– Це ви відчепіться від моєї душі, бабо Кудашихо! Зв'язався оце на свою голову, треба воно мені було... оці чвари ваші!.. – благав дільничний, за яким стара Гланька увивалася ще пару днів, щось марно намагючись довести. – А якщо в області вважають, що я не справився, то хай звільняють мене ік чортовій матері й переводять звідси, куди хочуть! Хоч попід три чорти!!! Як же ж воно мені все остогидло...

Звісно, лишати справу перевиховання сектантки в недовершеному стані обласне начальство не збиралося. Отож тільки-но баба Кудашиха нарешті вгомонилася, як головиха місцевої сільради Марьванна¹³⁹ оголосила, що на наступну суботу, 28 вересня, «на прохання широкої громадськості» призначається товариський суд над сектанткою Нехай Надією Демидівною, направленою до їхнього села на примусове трудове перевиховання.

– Та що це за неподобство?! Який може бути товариський суд, якщо вона не з нашого товариства?! – обурювалися селяни, почувши таке.

– То не вашого розуму діло, – огризалася головиха. – Якщо в області сказали провести товариський суд – отже, треба провести. Для нас, як для будівничих комунізму, кожна наша людина – брат і товариш.

– І навіть сектантка?!

– Вона заблукала, отож треба повернути її в суспільство повноцінною громадянкою, а не відщепенкою, якою вона є нині.

– А-а-а... Ну-ну, давай, давай, – бурмотіли селяни собі під ніс. І про всяк випадок розходилися у своїх справах. Відчувалося, що затія з товариським судом хомутчанам не надто подобається.

Як раптом напередодні події – у п'ятницю 27 вересня – селом поповзли чутки: шкурка вичинки таки варта, бо Тимошка Деньга

приготував якусь «кумедію». Оскільки цей чоловік ще з далекого довоєнного дитинства зарекомендував себе відмінним жартівником, здатним на найзухваліші розіграші, то суспільна думка вмить змінилася: стало очевидним, що в усякому разі сумно на суді не буде...

* * *

«Кумедія» почалася ще на підходах до сільського клубу. Колгоспники прямували до широко розчахнутих дверей поважно, неквапом, як раптом розступилися і позадкували. Тоді по утвореній між ними доріжці хвацько прошкандибав на милицях Тиміш Деньга власною персоною...

Але ж в якому вигляді він був!!! Насамперед в очі кидалося те, що ліва нога Тимоша чомусь прикоротилася удвічі – рівно до коліна. Окрім того, вдягнений він був якимось дуже незвичайно. Не тільки тому, що надраєний чобіт мав лише на правій нозі – якраз це видавалося природним. Але водночас його штани підозріло нагадували сірі шаровари з дуже грубого, швидше схожого на мішковину рядна. За контрастом з обвислими штаньми піджак був прикрашений не тільки десятком орденів і медалей на грудях, а ще й кудлатою рожево-червоною айстрою в петличці.

Отак, здіймаючи на дорозі куряву милицями і правим чоботом, виблискуючи несподіваними нагородами, жартівник просувався між завмерлими колгоспниками.

– Е-е-ей, Тимошко... що це у тебе з лівою ногою? – спитав той із них, хто перший оговтався від шоку.

– Так я ж ногу на війні загубив. Так сказати, у героїчній боротьбі з хвашицькими захвачиками, – не моргнувши оком, відповів жартівник.

– А-а-а... А ти хіба воював?..

– Аякже! Підлітком у партизанському загоні.

– Справді?

– Ага, правда, правда. А ви що, не знали?

– Гаразд. А милиці звідки взяв?

– Та хвельдшер позичив. У нього на хвельдшерському пункті парочка валяється про всяк випадок. Отож головиха наказала, він і видав.

– А-а-а... звідкіля у тебе стільки цяцьок на грудях?

– Це мені товариш голова і товариш парторг позичили заради благородної мети – перевоспитування сектантки в нормальну людину.

– А-а-а... То це ти заради неї вирядився?..

Здається, люди почали розуміти, що саме задумав жартівник, проте він негайно ж знову спантеличив усіх несподіваною відповіддю:

– Канешна заради Надьки цієї одвентичної. Оце женихатися до неї йду.

– Женихатися?!

Річ у тім, що Тиміш Деньга був відомий на весь Хомутець не тільки відмінними розіграшами, але також амурними походеньками, за які його навіть пару разів добряче побили. Та хоч як любив він підбивати клинці до дівок, молодих вдів і жінок, проте до жодної ще всерйоз не залицявся. Як раптом...

– Нумо проходимо, проходимо всі, не затримуємося. Чого стали?

Виявляється, слідом за «кавалером» (хоча й на певній відстані) йшла головиха Марьванна з чоловіком – парторгом колгоспу «Будівник комунізму». А слідом ще й голова колгоспу Савелій Федорович підтягнувся. Стало очевидним те, що люди розуміли досі лише інстинктивно: вся «кумедія» розігрується з благословення місцевого начальства. А тому справді варто не затримуватись, а проходити всередину й розсаджуватися на широкі довгі ослони.

До речі, жартівник Тиміш Деньга нахабно всівся в першому ряду поруч із начальством. Отже, справді все це недарма! Ну що ж, побачимо...

Товариський суд почався з того, що директор школи (як безпосередній керівник «перевиховних» робіт) коротко розповів про лінію Партії й Уряду, спрямовану на перетворення людського непотребу в нормальних членів радянського суспільства. Потім виступили працівники – колишній дрібний хуліган і хронічний прогульник, – які під злагоджені аплодисменти присутніх розповіли про позитивний вплив фізичної праці на їхній світогляд.

Далі взялися за сектантку. Для початку Надійка дуже стисло розповіла про своє дитинство, про втрату батька й матері внаслідок вибуху в їхній хаті фугасної протитанкової міни, про проведені в дитбудинку роки... Однак на запитання, як же вона у свої двадцять два роки докотилася до участі в секті та хто її туди втягнув – уперто не відповідала. Очевидно, не хотіла виказувати інших сектантів.

– То ти розкажеш усе нам, твоїм товаришам, чи так і мовчатимеш?!
– не витримала нарешті Марьванна. Як раптом головиху зовсім неввічливо перервав Тиміш Деньга:

– Та це ладно, про це хай мовчить... Я про інше хтів її попитати: злягалася ця одвентиска із Сусхристом своїм чи ні?

Від такої безцеремонності карі, з легкою прозеленню очі горопашної Надійки мимоволі розширилися, губи сіпнулися. Але перш ніж вона встигла бодай щось вимовити, головиха щодуху гримнула на жартівника:

– Тимоше, це що таке?! Що таке, я кого питаю?! Тут голова сільради розмовляє з підсудною, а ти... ти!.. Нахаба, неввічливий нахаба!!! Хамло!!!

– А що такого?! – показово здивувався Тиміш. – Я ж тут до неї, можна сказати, женихатися прийшов. Зараз оце, можна сказати, вся моя судьба рішається. Ну, то чи маю я право знати...

– Бандюган!!! Богохульник!!! А щоб ти не діждав!.. – пролунали звідкись іззаду збуджені старечі вигуки. Втім, обурення бабці Кудашихи швиденько вгамували і про всяк випадок виставили її з клубу на вулицю, щоб не заважала розгортатися «кумедії».

– Я тебе почув, Маріє Іванівно, тепер ти помовч, – мовив до дружини чоловік-парторг, потім звернувся до Тимоша: – А ти, товаришу Деньга, будь ласка, поясни присутнім, чим викликана твоя цікавість?

– Ну-у-у... Як це, чим?! Як тобто чим?.. – жартівник переводив погляд з парторга колгоспу на головиху, потім на сторопілу підсудну й назад. – Ви ж повинні припомніть, товариш парторг, як до нашого Хомутця торік приїздив лектор з якогось там дюже поважного товариства, який нам тут, в оцьому самому клубі читав лекцію про сектантів. Пам'ятаєте такого? Ну-у-у, дюже такий вчений лектор... можна сказати, навіть – дюже научний, о! В окулярах зі скельцями круглими та з борідкою козлячою.

– Ну-у-у... нібито приїздив. І що з того?

Товариш парторг удавав, ніби насилу пригадує торішню подію... хоча лише вчора сам же навчав Тимоша, що і як говорити на товариському суді.

– А те, що цей научний лектор розказував нам про життя сектантів, як один з них об'явив сам себе Сусхристом, а по тому сказав, що кожна

сектантка має з ним злягтися, і яку він благословить – та й народить від нього божественне дитя, такого собі маленького Христосика. І попаде в рай. Отож трьох сектанток він таки ошчасливив, причому всіх – парнишками. А далі вони переругалися проміж собою, у кого народився Христосик маленький, а у кого так... невідомо що!.. На тому сектантів тих і пов'язали.

– Неправда, – нарешті стримавши розбурхані почуття, мовила Надія.

– Шо-шо ти там говориш? – перепитав негайно Тиміш.

– Неправда це, брехня повна.

– Та ну?! То шо, лектор той научний брехав, кажеш?

Підсудна мовчки кивнула.

– Отакої... – уявно здивувався жартівник. – А скажи-но... ти як...

Сектантка ти чи не дюже?!

– Я не сектантка.

– Овва! А хто ж тоді?!

– Я – адвентистка сьомого дня.

– А-а-а, ну, тоді точно сектантка, якщо одвентиска, ги-ги-и-и!.. – широко посміхнувшись, хихотнув Тиміш.

– Та я!..

– Між іншим, той научний лектор попереджав нас, що всі сектанти неймовірно мстиві, зрадливі, боягузливі та ще й брехливі на додачу. І знаєш... після того, як ти одказалася зізнатись у тому, що злягалася із...

– Але ж я не злягалася!!! Чесно!!! – сповненим відчаю благальним тоном скрикнула бідолашна дівчина.

– Научний лектор не дарма казав, що ви всі брехливі, – Тиміш із багатозначним виглядом задер угору відстовбурченого пальця правої руки.

– Я не брешу...

– А давай перевіримо! Ти як, не проти?..

– Що це означає?

– А от шо: помолися за мене, щоб моя відірвана нога знов віросла!

Почувши це, присутні колгоспники щиро засміялися – бо раптом зрозуміли, куди хилить жартівник. Хтось хотів навіть сказати Надійці, що лише вчора Тиміш Деньга мав обидві ноги. Проте згадавши про

присутність у клубі всього місцевого начальства, все ж не насмілився розкрити таємницю.

– Я не молитимусь за це, – раптом мовила Надійка рішучим тоном. І всі, хто й досі стримано хихикав або співчутливо зітхав, раптом замовкли.

– Чого-чого?! – здивувався жартівник. – То що ж це таке виходить: ти відказуєш мені, бойовому ветерану війни та орденоносцю... Ай-я-яй, до чого ж негарно! А між іншим, научний лектор казав, що сектанти всі добренькі.

– Так, усі ми добрі. І Бог добрий також.

– То чому б тоді не ізделать мені добро, відростивши ногу?

Присутні знов не втрималися від смішків, і Надія впевнено відповіла:

– Бо все це несерйозно. Ви жартуєте.

– Жартуємо?! Овва! Звідки ти це взяла, інтересно взнати...

– Бо смієтеся.

– Отакої... Я так гляджу, ти не дюже довірлива, тоді як той научний лектор утверждав, що всі сектанти такі дурні-дурні, бо дюже довіряються... Особливо одвентиски. Але так, шось ти не схожа на сектантку!..

– Чому?

– Бо вумнічаєш. Несерйо-о-озно-о-о... Смієте-е-еся-а-а... Ну ладно, якщо ти вже така вумна, як вроді й не одвентиска зовсім, тоді диви, як не бог твій Сусхристос, а диявол зцілення проводить!

І не встигла Надійка, котра вмить несказанно перелякалася, хоч би щось заперечити, як зі свого місця на ослоні зірвався товариш парторг, підбіг до Тиміша Деньги, виструнчився довкола нього з витягнутими вгору руками і жахливим замогильним голосом завив:

– Заклана-а-аю тебе-е-е імене-е-ем ді-і-ідька-а-а ли-и-исо-го-о-о: вста-а-ань на оби-и-идві-і-і ноги-и-и і ходи-и-и, ходи-и-и, ходи-и-и!..

Коли ж «заклинання» було прочитане, жартівник раптом сіпнувся, театральним жестом кинув на підлогу милиці, які стояли ліворуч від нього обпертими об ослін, і... скинув грубі «штани», які насправді виявилися зшитими разом мішками! А під ними були вдягнені нормальні штани. А найголовніше – ліву ногу Тиміш зігнув у коліні так, що п'ята опинилася під самісінькою сідницею, і міцно зв'язав

стегно та гомілку мотузкою. Не дивно, що ззовні нога здавалася наполовину ампутованою...

– Ну що ж, будемо щитати, що молитва до дідька лисого подіяла, і моя нога дивним чином відросла, – констатував Тиміш, розв’язуючи мотузку під гучний сміх присутніх колгоспників. – Однак скажи, чому ти все ж таки не помолилася своєму Сусхристосу за мою ногу? Бо виходить, ти не така вже й дурна, якщо запідозрила жарт. Але чому тоді дала затягнути себе в секту твою одвентичну?..

– Дарма ви так.

– Шо-о-о?!

– Дарма ви над Ісусом Христом вирішили посміятися, дарма затіяли оце ваше «зцілення», – голос підсудної зробився несподівано жорстким. – Такого робити не можна, Бога ображати не можна ні словом, ані ділами. І Святу Трійцю ображати не можна, бо Бог помститься...

– Та заткнися ти! – зневажливо мовив жартівник. І підвівся з осла, аби продемонструвати, що ліва його нога абсолютно здорова, хоч і не взута...

Однак через довге перебування ноги в складеному навпіл стані, та ще й туго зв’язаною мотузкою, її м’язи надто сильно затерпли. Отож коли Тиміш спробував спертися на неї, ліва нога підломилася в коліні, й він як стояв, так на повен зріст і гепнувся на підлогу, жахливо зойкнувши при цьому.

– Гарзд, годі вже баламутити, – мовив парторг до жартівника. – Вставай і не верещи, бо нам товариський суд завершувати треба.

Проте замість того, щоб підвестися, Тиміш заверещав огидним тоненьким голосочком, немов різане поросся:

– Рука-а-а... а-а-а!.. у-у-у!..

– Що-що ти там верзеш?

– Рука-а-а!.. – продовжував верещати він: – Вона-а-а ме-ні-і-і руку-у-у зла-а-ама-а-а-ла-а-а!!! Ру-у-у-ку-у-у!.. Вона-а-а!.. Ві-і-ідьма-а-а-а!..

Справді, кисть його лівої руки була якось неприродно вивернута набік і безвільно мотилася при кожному русі жартівника.

– Я ж казала, що ви це дарма затіяли... – почала Надія, однак усе місцеве начальство зацикало на неї настільки дружно, що дівчина розсудливо замовкла. На тому і завершився епохальний товариський суд у Хомутці.

Будівля ЦК КПУ, Київ, 20 жовтня 1963 року

Чому?!

Чому так вийшло, що все життя він намагався допомагати людям, усі сили віддавав на боротьбу за побудову справедливого в усіх відношеннях комуністичного суспільства – а закінчує життя настільки паскудно?!

Закінчує життя...

Саме так! Адже в ЦК КПУ йому вже не натякнули, а повідомили майже відкритим текстом:

– Але ж ти розумієш, Олексію Йосиповичу, що, окрім рядових «стрілочників», за події, що сталися позаторік 13 березня на Куренівці, має відповісти хтось із середньої ланки партійно-господарських керівників нашої республіки! Ну справді, не можна ж на Миколу Вікторовича¹⁴⁰ кивати... Тим паче з посади Першого секретаря ЦК КПУ він успішно пішов до Москви на підвищення і тепер став секретарем ЦК КПРС. Отож в його бік тепер навіть дивитися не варто... Також не можна вказувати на інших московських товаришів, які обстоювали цей проект. А тоді хто інший краще претендуватиме на цю роль, як не ти? На кого можна в разі чого вказати пальцем, як не на голову Київського міськвиконкому?.. А вказати є за що – про це вже органи держбезпеки подбали. Є на тебе добірний компромат, який збирали майже два десятиліття. Повір, я тобі правду кажу, не брешу...

Далі надовго зависла мовчанка, яку порушив знов-таки господар кабінету:

– І вже тут, Олексію Йосиповичу, є лише два виходи. Звісно, якщо ти не вживеш ніяких заходів, ми спробуємо відмазати тебе від цієї марудної справи. Однак відмазати так, щоб уже зовсім і остаточно, не вийде... Отож подумай, чи треба воно тобі?! Все життя пройти з чистою репутацією, щоб під самісінький кінець про тебе відкрито наговорили, про що ти й сам давно вже навіть думати забув...

– Або... кави випити? – нарешті спромігшись розліпити пошерхлі губи, промимрив товариш Давидов і кивнув на філіжанку, до країв наповнену ароматною чорною рідиною.

– Або кави випити! – радісно кивнув господар кабінету. – Випити кави, піти додому і заспокоїтися. У тебе, Олексію Йосиповичу, буде ще

пару годин, тому можна не квапитися. От тільки «швидку» викликати не варто. Бо сенсу в цьому, відверто кажучи...

Господар кабінету знов кивнув на філіжанку:

– Я з тобою такий відвертий, Олексію Йосиповичу, бо ми знайомі хтозна-скільки часу і можемо спілкуватися максимально відверто, без недомовок. Здається, зазнайомилися ми ще тридцять восьмого року – від твого призначення першим секретарем Жовтневого райкому КП(б)У в Києві.

– Так-так! – охоче кивнув він.

– То скільки ж це років у нас виходить, га?..

– Двадцять п'ять, – швиденько підрахував він.

– Двадцять п'ять!.. Чверть століття – такий собі ювілей!..

– Подумати тільки!.. – у тон господареві кабінету мовив товариш Давидов. І почув у відповідь:

– Кава ця особлива. Колумбійська. Там у них звичаї знаєш які? О-о-о, колумбійці полюбляють, щоб швидко й безболісно. Тому або ти...

Втім, товариш Давидов не став вислуховувати все по другому разу. Він просто випив філіжанку кави. Влив у себе чорну рідину одним залпом і проковтнув, майже не відчуваючи смаку.

– Дякую, Олексію Йосиповичу, я в тобі не сумнівався жодної хвилини. А тепер прощай, – мовив господар кабінету. І навіть руку потиснув старому знайомому. А ще додав на прощання:

– Ну, і щоб вулицю в Києві на твою честь назвати – це вже само собою... Тут можеш навіть не сумніватися: буде вулиця твого імені! Або бульвар чи проспект. Але буде обов'язково.

* * *

І ось він лежить у себе вдома на дивані й чекає, хто ж з'явиться перед ним зараз?! Колись Харитон Якимович Бугрим – заслужений будівельник і заразом його багаторічний опонент у запальних суперечках, – кинув ядучий присуд, що намертво впаявся в мозок: «Тепер на твоїх руках їхня безневинна кров! І вони приходитимуть до тебе натовпом і поодиноці, вдень і вночі... Готуйся до цього, сволото».

І вони справді приходили, коли хотіли, – ті, хто загинув через його впертість у той фатальний понеділок 13 березня 1961 року. Однак тепер перед внутрішнім поглядом товариша Давидова повільно проступало щось незбагненне: якась величезна, ніколи ще не бачена

гора багряного вогню! А потім позаду цієї багряної гори раптом розгорнулася пара величезних, облямованих полум'янистими кантиками по краях крил...

Щось шпигонуло в грудях, і негайно весь довколишній простір спалахнув, немовби десять тисяч блискавок беззвучно вдарили в його нещасне натружене серце! А потім усе огорнула непроникно-чорна п'ятьма. Вічна пекельна п'ятьма...

«Західургеологія», Львів, листопад 1963 року

– То що, він точно не приїде на гастролі?

– Точно не приїде.

– Але ж підготовка йде вже повним ходом!..

– Рафаелю Шаєвичу! Ну от скажіть мені, будь ласка, чом ви такий нетямущий, слово честі?! Нібито ж маєте розуміти...

Начальник експедиції раптом прикусив язика, тож він був змушений спитати:

– Що ви мали на увазі?

– Я мав на увазі, що в питаннях геології ви достатньо тямущі, щоб не сказати більшого – і це попри відсутність профільної освіти...

Начальник експедиції послав Рафці багатозначущий погляд з-під насуплених брів. Це мало б означати, що він не хоче зайвий раз підігрівати амбіції молодого чоловіка схваленням – навіть обгрунтованим.

– Але є якась царина, де я, навпаки, зовсім нічого не тямлю...

– Так, є!!! І це політична ситуація.

– Та-а-а... у нас же «відлига»! Позаторік же таку чудову Третю Програму партії¹⁴¹ було ухвалено...

– Рафаелю Шаєвичу, будь ласка, йдіть до себе і займіться поточними справами. Гаразд?

Супроводжуваний суворим начальницьким поглядом, він вийшов з кабінету. Потім поплентався до розташованої наприкінці коридору курилки, де двоє бороданів просторікували щось на тему особливостей моноклинального залягання нафтових шарів, однак з появою Рафки швиденько забичкували свої цигарки і пішли собі геть.

От і добре! Бо тепер можна на самоті всебічно пережити розчарування життям. Ну так, все йде нібито добре... от тільки такого

жаданого концерту Олександра Галича у них не відбудеться. Хоча все було анонсовано ще місяць тому, й приготування до приїзду відомого на весь Радянський Союз барда тривали на всіх парах.

А тепер...

Е-е-ех, Рафка ж так хотів почути не з пошкодженого магнітофонного запису, а наживо «Старательский вальсок»!!! Це ж майже про них – про геологів! Про одвічних шукачів не тільки корисних копалин, але, можна сміливо так сказати, самої істини!..

Мы давно называемся взрослыми
И не платим мальчишеству дань,
И за кладом на сказочном острове
Не стремимся мы в дальнюю даль,
Ни в пустыню, ни к полюсу холода,
Ни на катере... к такой матери.
Но поскольку молчание – золото,
То и мы, безусловно, старатели.
Промолчи – попадешь в богачи!
Промолчи, промолчи, промолчи!

Хоча... про яких саме «старателів» йдеться в настільки чудовій, настільки життєвій пісні – ще те питання...

И не веря ни сердцу, ни разуму,
Для надежности спрятав глаза,
Сколько раз мы молчали по-разному —
Но не «против», конечно, а «за»!
Где теперь крикуны и печальники?
Отшумели и сгнули смолоду...
А молчальники вышли в начальники,
Потому что молчание – золото.
Промолчи – попадешь в первачи!
Промолчи, промолчи, промолчи!

«Старательский вальсок» саме тому й непокоїв Рафку, що була в ньому та сама правда життя, про яку чомусь не говорили по радіо й не друкували нічого в газетах чи журналах – ні в передовицях, ні на центральних розворотах, ані на останніх шпальтах. От, чесне слово, якби ж навіть серед анекдотів щось таке ховалося – і то було б легше...

Однак шукати щось подібне навіть там – у найкращих часописах було марно. А здавалось би, навіть неприпустимий культ особи товариша Сталіна на XX з'їзді КПРС розвінчали. Чому б тоді не сказати, що не тільки у великі – в маленькі начальники вийшли ті самі «молчальники»?! Чому б не дістатися не тільки до верхівки, але й до партійних низів також?..

Ніхто про це не говорив нічого ні на радіо, ані в газетах чи журналах. От тільки цей бард наважився проспівати:

И теперь, когда стали мы первыми,
Нас заела речей маята.
Но под всеми словесными перлами
Проступает пятном немота.
Пусть другие кричат от отчаянья,
От обиды, от боли, от голода!
Мы-то знаем: доходней молчание,
Потому что молчание – золото!
Вот как просто попасть в богачи,
Вот как просто попасть в первачи,
Вот как просто попасть в палачи:
Промолчи, промолчи, промолчи!..

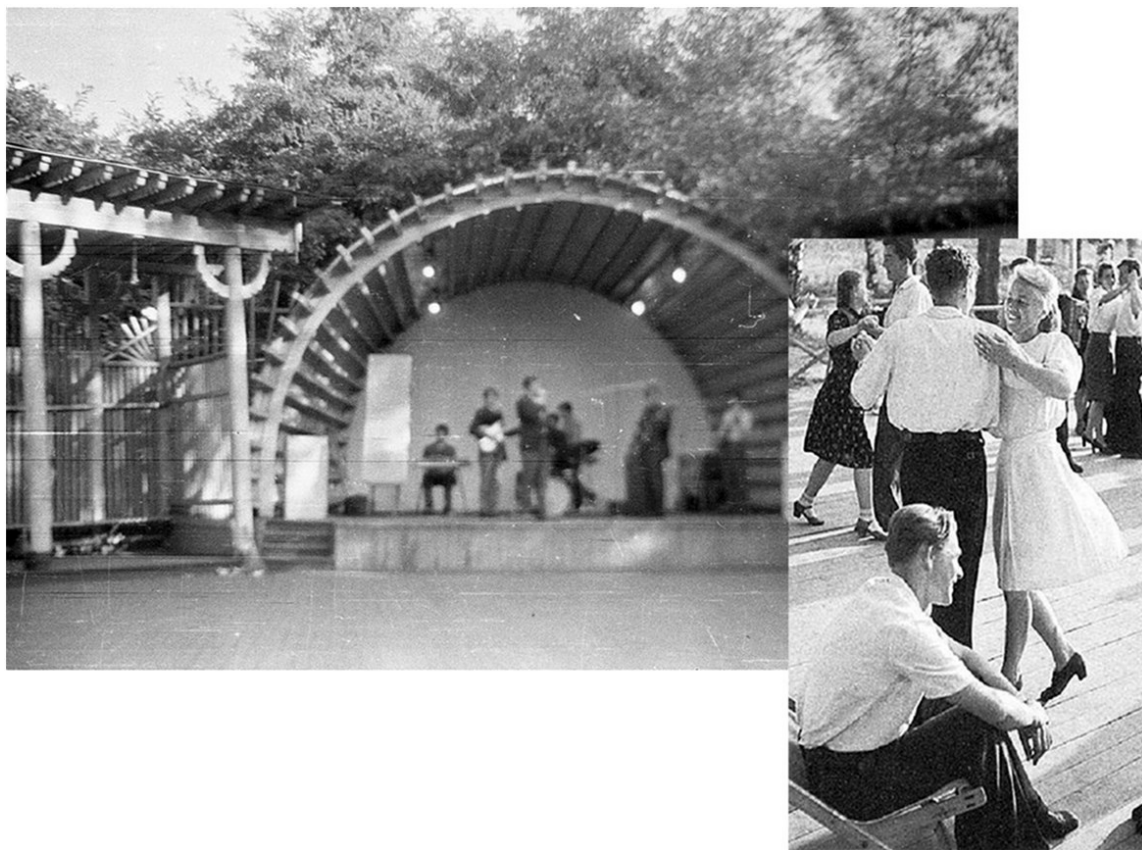
Він співав... ба ні – мало не кричав під простеньку гітарну музику, що мовчати – це краще, спокійніше... доходніше, зрештою! Чомусь не боявся зробити це на повен голос.

Рафка не хотів аж надто нездійсненних речей – він усього лише мріяв потрапити на концерт улюбленого барда, вже давно проголошений і підготовлюваний. У нього прекрасний начальник, який є не тільки чудовим знавцем геологічної справи (чи швидше геологічного мистецтва – будемо відвертими!), але й доброзичливою людиною. Коли роботи не надто багато, він надає Рафці небачену розкіш – у робочий час поговорити трохи на теми, які роботи безпосередньо не стосуються.

Нині справ у їхній експедиції небагато. Здавалося б, можна обговорити причини несподіваного скасування концерту відомого на весь СРСР виконавця?! Можна було б, авжеж... Одначе такої розмови начальник експедиції старанно уникав і зрештою виставив Рафку зі свого кабінету. Промовчав. Цікаво, чому він так повівся, чому?..

На жаль, на думку спадали виключно негативні пояснення.

1964 Між минулим і майбутнім

Бібліотека ім. Аркадія Гайдара, Канів, 22 січня 1964 року

Сьогодні видатному дитячому письменникові Аркадію Гайдару мало б виповнитися якихось 60 років. Як для чоловіка, то, здається, це зовсім не вік... але ж не дожив! Загинув у жорстокій боротьбі з фашистською навалою вранці 26 жовтня 1941 року. Загинув смертю хоробрих, воюючи в партизанському загоні на Канівщині – село Ліпляве зовсім неподалік звідси.

Непросте життя прожив цей чоловік, ох і непросте ж, якщо розібратися!.. Попри люті зимові холоди, сьогодні до бібліотеки, названої на честь цієї прекрасної людини й видатного письменника, набилася сила-силенна дітлахів. Білють хлоп'ячі сорочки й дівочі фартушки, багряніють піонерські краватки. Та головне – блищать допитливі оченята: сірі й карі, волошково-блакитні й зеленкуваті...

всякі! І блиск цей засвідчує, що чекають вони якщо не дива дивного, то принаймні чогось незвичайного. А бажано – то й надзвичайного.

Чудово розуміючи, наскільки їхня бібліотека є унікальною, можна сказати – єдиною в своєму роді на весь Радянський Союз, директорка Елла Никанорівна разом з усіма бібліотекарками доклали всіх можливих зусиль, аби це диво дивне місцевій піонерії забезпечити. Хоча... ні, не тільки місцевій: онде збоку, біля затканого морозними візерунками вікна, притулилася за столиком відряджена аж із самої Москви кореспондентка «Піонерської правди», яка все пише і пише щось у своєму блокнотику. Обіцяє репортаж зробити, який прочитають піонери в найвіддаленіших куточках неосяжної радянської країни...

Своєрідна «інспекція», хоча й дещо іншого гатунку – це мініатюрна, лише з двох осіб делегація з «дружнього» Шевченківського музею: сезонний екскурсовод Василь Береза і його старша сестра Катерина – завідувачка тамтешньою науковою бібліотекою. Зважаючи на повоєнне київське минуле, Ніна Панасівна мала всі підстави для того, аби ненавидіти Тараса Шевченка за його людожерські (а місцями навіть профашистські) погляди. Однак якщо Шевченківський музей у Каневі досі існував, а самого цього лисого екстреміста навіть тепер не викопали з могили і не викинули його труп у Дніпро – отже, комусь його жалюгідна творчість потрібна... А тому під пильними поглядами «ворожих агентів» з Шевченківського музею ну ніяк не можна було запаскудитися.

А тому Елла Никанорівна разом з Ніною Панасівною дуже-дуже постаралися і запросили до їхнього, по суті, глибоко провінційного містечка двох високих гостей: Лію Лазарівну Солом'янську – другу дружину Аркадія Гайдара та Євгена Фірсовича Шерстобитова – кінорежисера Київської кіностудії імені О. П. Довженка. Хоча митці всі поголовно забобонні, а тому не дуже любляють розповідати про свої майбутні проекти, щоб не зурочити – однак на кіностудію надійшла сувора вказівка з ЦК ЛКСМУ: розповісти канівським піонерам про майбутню повнометражну стрічку «Казка про Хлопчиша-Кибальчиша», робота над якою ось-ось має бути завершена. І як не пручався режисер – але ж таки приїхав до Канева і ось тепер сидить в очікуванні своєї черги на виступ.

А виступала зараз саме Лія Солом'янська. Ясна річ, вона не розповідала дітлахам, з яких міркувань свого часу проміняла видатного

письменника Аркадія Гайдара на секретаря Шепетівського укому РКП(б), журналіста Ізраїля Разіна. Тим паче, що після розстрілу останнього (як учасника контрреволюційної організації) Лії Лазарівні довелося відмотати в АЛЖИРі¹⁴² порівняно невеличкий термін... Знати про такі нюанси сучасній піонерії зовсім не обов'язково. Тому колишня дружина Аркадія Гайдара з величезним задоволенням описувала найменші нюанси роботи над сценарієм «Казки про Хлопчиша-Кибальчиша», знятої в Москві на «Союзмультфільмі» ще в 1958 році.

Ці два виступи відомих радянських кінодіячів, які зголосилися завітати сьогодні до Канева, сміливо можна назвати подією неймовірного масштабу. І головне, обидва виступи у взаємній зв'язці засвідчували: пам'ять про Аркадія Гайдара і досі жива, а справа, за яку він звитяжно боровся й героїчно віддав життя, – перемагає! Принаймні справу цього ненависного «мужицького поета» Тараса Шевченка перемагає точно, це бібліотекарка Ніна Панасівна чітко читала в очах присутніх конкурентів з Шевченківського музею. Вона була впевнена: міне ще чотири десятиліття, і в далекому 2004 році про цього схибнутого українського націоналіста фашизоїдного типу ніхто вже і не згадуватиме. Зате 100-літній ювілей прекрасного дитячого письменника Аркадія Гайдара святкуватиме весь СРСР! А можливо, і вся комуністична співдружність країн, яка на той час неодмінно розростеться щонайменше на половину Землі... як не на всю планету!..

Танцмайданчик «Жаба»¹⁴³, Київ, вечір 17 травня 1964 року

Такого розкішного подарунку любителям потанцювати, як уже третє виконання «Чорного кота»¹⁴⁴ протягом сьогоднішнього вечора, спричинило феєричний і всеохопний вибух захвату. Запальна мелодія так і під'юджувала, так і під'юджувала!.. Отож простягнувши Сюзанці руку вже при перших акордах, Костя широко усміхнувся й запитав подумки:

«Підемо?..»

«Авжеж!» – так само подумки, не проронивши жодного слова, відповіла дівчина. Нічого дивного в тому не було: адже слова закоханим не потрібні... Отож не минуло навіть жалюгідних п'яти секунд, як молоді люди разом з усіма іншими вихлялися в запальному твісті під ревіння оркестру і спів невідомої молодої солісточки – очевидно, студентки якогось із київських музичних училищ:

Жил да был черный кот за углом.
И кота ненавидел весь дом.
Только песня совсем не о том,
Как не ладили люди с котом.

До рівня Тамари Міансарової¹⁴⁵ ця солістка, м'яко кажучи, не дотягувала. Проте брак таланту й досвіду з надлишком компенсувався ентузіазмом танцюристів, які не менш злагоджено, ніж професійний хор, ревунали приспів:

Говорят, не повезет,
Если черный кот дорогу перейдет.
А пока наоборот:
Только черному коту и не везет!..

Сюзанка і Костя самозабутньо й весело протанцювали ще один куплет, як раптом хлопець трохи збився з ритму на словах:

Даже с кошкой своей за версту
Приходилось встречаться коту.
Только песня совсем не о том,
Как мурлыкала кошка с котом.

А все тому, що раптом відчув себе саме отаким «чорним котом», який вимушено зустрічається зі своєю «кішечкою» за версту від місця проживання. Адже вони з Сюзанкою зазвичай перетиналися десь у місті, розважалися на «Жабі» чи іншому танцмайданчику... але далі їхні стосунки чомусь не рухалися. А чому справді...

– Агов, Костю! – тепер уже вголос покликкала його дівчина.

– Га?..

– Що з тобою?

Він тільки рукою махнув якомога безтурботніше (мовляв, потім поговоримо) і з подвійним ентузіазмом прогорлав останній, не менш сумний по суті своїй куплет, а потім і приспів:

Бедный кот от усов до хвоста
Был черней, чем сама чернота!
Да и песенка, в общем, о том,
Как обидно быть черным котом!
Говорят, не повезет,
Если черный кот дорогу перейдет.
А пока наоборот:
Только черному коту и не везет!..
Не везет!..

Коли солістка та оркестр нарешті змовкли, весь танцмайданчик вибухнув злагодженими аплодисментами. Мабуть, вирішивши винагородити публіку у відповідь, музиканти заграли «Пінгвінів»¹⁴⁶. Тепер уже солістка співала замість цілого вокального квартету:

В Антарктиде льдины землю скрыли,
Льдины в Антарктиде замела пурга.
Здесь одни пингвины прежде жили,
Ревниво охраняя свои снега.
Ревниво охраняя свои снега...
Как-то раз пингвины в полном сборе
К морю на рыбалку побрели гурьбой.
Странную картину видят в море:
Огромный черный айсберг дымит трубой!
Огромный черный айсберг дымит трубой...

І знов вони самозабутньо танцювали під історію про пінгвінів, які вперше у житті зустрілися з підкорювачами Антарктиди, від яких перейняли любов до гімнастики та до музичних набутків цивілізації – старовинних вальсів, Баха і джазу. Звісно, після такої «розминочки» ноги у всіх відчутно гули. Чудово розуміючи це, оркестр заграв значно повільнішого «Аїста»¹⁴⁷, і після короткого вигуку: «Білий танець!» солістка заспівала:

Еще сады не распускались
В ответ на первое тепло,
А я гляжу: знакомый аист
Над крышей выпрямил крыло.
Аист, здравствуй, аист!
Мы наконец тебя дождались.
Спасибо, аист! Спасибо, птица!
Так и должно было случиться.

Звісно, Сюзанка, мило усміхнувшись, одразу ж запросила Костю покружляти серед інших парочок. Але щойно розпочався другий куплет, як вона несподівано завмерла на місці, й тепер вже хлопець був змушений поцікавитися з легким занепокоєнням:

- Що сталося?
- Нічого. Просто втомилася.
- Ти не хочеш більше танцювати?
- Не хочу. Підемо звідси.

Оминаючи парочки, які продовжили кружляння, вони почали пробиратися до виходу. А їх наздоганяли слова:

Ты помнишь, как мы расставались,
Как догонял тебя мороз?
Ты не забыл наказ мой, аист,
И сына-первенца принес.

Костя так і не зрозумів причини раптової «втоми» подруги, яка насправді була прихована в цих простих, але настільки значущих для будь-якої дівчини словах. Добре, що вони пішли зараз, не дочекавшись третього куплета: адже там героїня пісні висловлює надію на повторну зустріч з «аїстом» після того, як її маленький синочок навчиться ходити.

Бр-р-р!..

– Тобі холодно? – спитав Костя. Не встигла Сюзанка відповісти, як його піджак опинився у неї на плечах.

– Дякую.

Вони неспішно прямували Володимирським узвозом до Поштової площі та початку вулиці Жданова¹⁴⁸, намагаючись триматися якомога правіше. Адже, попри доволі пізню годину, ліворуч проносилися автівки, отруюючи газами напоєне чудовими травневими ароматами повітря. Біля дерев, що густо вкрили крутий дніпровський схил, дихалося значно приємніше і легше.

Раптом позаду почулося металеве дзижчання й стримане гудіння: це, налягаючи на гальма, від площі Ленінського Комсомолу¹⁴⁹ сповзав «тягништовхай»¹⁵⁰ – трамвай № 16¹⁵¹. Сюзанка спробувала рвонутися вперед, однак Костя утримав її за руку, зауваживши:

– Не треба бігти. Давай краще прогуляємося. А поїхати можна і наступним, то не страшно.

Нічого на це не сказавши, дівчина знов пішла поруч з молодим чоловіком. Вони обидва хотіли поговорити на делікатну тему. Більше того – і вона, і він прекрасно розуміли, що інший також хоче поговорити про те, що нестерпно пече душу... Однак ніхто з них не наважувався заговорити про це першим.

Саме тому, що розмовляти під рипіння й гудіння «тягништовхая» не дуже зручно, на найближчій зупинці вони не затрималися, а попрямували далі в глиб Старого Подолу. Проходячи повз поліклініку, де працював батько Сюзанки, парочка мимоволі прискорила крок, хоча це не мало жодного сенсу: сьогодні була неділя – вихідний день, отож побачити їх разом ніхто не міг. Костя спробував заговорити, проте уривчастим помахом гарненької випещеної ручки дівчина завадила його наміру.

Так вони й дійшли до кафетерію «Морозиво» на розі вулиць Жданова та Андріївської. На щастя, заклад і досі працював.

– Ну що ж, у ранніх втечах з танцмайданчиків теж є свої переваги. Вдаримо по морозиву? – з показною бадьорістю спитав юнак. Сюзанка кивнула, вони зайшли до кафетерію і невдовзі прилаштувалися за столиком у куточку з двома вазочками пломбіру.

Вже доївши першу прохолодну кульку з двох, дівчина випадково ковзнула поглядом по стінах... і тільки тут виявила, що вони сидять

точнісінько під фрескою, що зображувала двох білих ведмедів – величезну матір-ведмедицю й ведмежа, які ласували морозивом... Ти диви, що коїться: чому сьогодні тема матері й дитини переслідує її настільки нав'язливо?! З іншого боку, не змінювати ж столик через якийсь там настінний малюнок!..

Однак умить вловивши спантеличений настрій подружки, юнак насмілився спитати:

– Послухай-но, Сюзанко... а коли нарешті ми вже підемо знайомитися з твоїми батьками?

Мало не подавившись ванільним пломбіром, вона мовила тихо:

– Але ж я тебе вже знайомила з ними...

– Ні-ні, я не те маю на увазі. Коли ми нарешті познайомимось з твоїми батьками, як наречений з нареченою?

– А ми що, вже наречений з нареченою?! – вона розгублено закліпала гарненькими, густо підфарбованими оченятами.

– Ну-у-у... А що, хіба ні?..

Від несподіванки дівчина мало не впала обличчям на свою вазочку з підталими рештками недоїденого морозива.

– Так ми ж скільки зустрічаємось, на танцюльки регулярно бігаємо, на побачення... се і те.

– Ну знаєш! – у голосі дівчини бриніла легка образа. – Якщо у вашій Мотовилівці чи в цьому... як його там називають, де ти народився?..

– Руликів.

– Так от, якщо у вашій Мотовилівці чи у вашому Руликові того, що хлопець і дівчина бігають на побачення й на танцюльки, достатньо, то у нас, у Києві, це-е-е... знаєш...

– Тоді давай по-іншому.

Й відкашлявшись і пригладивши волосся, Костя мовив:

– Сюзанко, давай одружимося!

Вона повільно розігнула спину, відсунула морозиво і промимрила:

– Як здрас-с-сте... приїхали!.. Такий вечір зіпсувати...

– Чому?! – здивувався Костя. – Чому ми маємо зустрічатися тільки на танцюльках і загалом деінде, а як побратися, то й не можемо?!

– Я ж тобі вже пояснювала після того, коли ти вперше побував у нас удома, що ні тато з мамою, ані інша наша рідня тебе не прийме.

– Та-а-ак... – молодий чоловік напружився, теж розгинаючись. – Це що ж виходить? Костя Нехай, таким чином, годиться лише для того, аби на танцюльки з ним бігати, а коли щось серйозне...

– А не треба нічого серйозного, – осмикнула його дівчина. – Ти порівняй краще, з якої сім'ї я і з якої ти сам. І все зрозумієш.

– А-а-а... що тут порівнювати?

– У мене тато, між іншим – відомий на весь Київ хірург, а мама – не менш відома гастроентеролог. Я теж учуся в медичному.

– Ну, а я, як ти знаєш, вже в Інституті кібернетики працюю. Тому з роботою у мене все гаразд.

– Та що ти таке кажеш! Та ця твоя кібернетика, між іншим, це така сама лайка, як і генетика.

– Як не знаєш, то краще не говори такого, – Костю образила подібна зневага до того, чому він присвячував майже всі душевні сили... за винятком тих, які витрачав на цю пухкеньку яскраву блондиночку. – За кібернетикою майбутнє, повір мені! А у мене до того ж дисертація вже наполовину написана. От уяви, стану я кандидатом фізико-математичних наук...

– Хвалько! – Сюзанка зневажливо пхинькнула. – Доки до твого захисту дійде, то кібернетику вашу рознесуть на камінчики, як «лисенківці» рознесли генетику. Кому твоя дисертація буде потрібна?

– А я тобі кажу, що кібернетика – це і польоти в космос, і вся теплофізика, і багато чого іншого. Можу лише повторити: ти просто не в курсі всіх моїх перспектив! Тож гріх нарікати на мою роботу, де мене дуже цінують. Повір уже мені, прошу...

– Костику, людям властиво перебільшувати, особливо якщо йдеться про власну значущість. Ти теж переді мною зараз хизуєшся, як павич у зоопарку.

– Можливо, – зітхнув молодий чоловік, – але ж це ти щодо роботи завелася, а не я! Та й справді, головне в тому, що я тебе кохаю. А вся ця робота... Моя кібернетика, твоя медицина – це діло десяте. Головне – це кохання, наше взаємне почуття, хіба ж не так?

– От у тім-то й річ, Костику мій хороший, що не про кохання наше йдеться, а про шлюб. А це різні речі.

– Та невже?.. – він подивився на Сюзанку з недовірою, нібито бачив її вперше в житті.

– Принаймні для мене різні. От тому і кажу: кохання коханням, але піти заміж за якогось там кібернетика... Вибач, але ж для мене як для дочки двох відомих лікарів – це просто верх несерйозності.

Молодий чоловік ошелешено мовчав, тому Сюзанка продовжила:

– Та й зрештою, ця твоя підозріла робота – це ще півбіди. Значно гірше, що батьки твої... вибач, що я згадую про твого батька й матір, але ж вони були простими селяками з якогось там Руликова! Вони все життя в землі длубалися... Це ж так неінтелігентно!..

Почувши таке, Костя аж смикнувся, тому дівчина поквапилася уточнити:

– Вибач, я знаю, що це болісно усвідомлювати. Тим паче, не від тебе залежить, чим твої батьки займалися... Але ж ми, Голландери, є справжніми інтелігентами, отож моя сім'я далеко не на кожного зятя погодиться. Ну, і ти до того ж ще і в дитбудинку зростав. Та й сестра у тебе сектантка.

– Ти і про сестру знаєш, – молодий чоловік був готовий розплакатися, але все ще тримався з останніх сил.

– Авжеж, знаю, Костику! Я ж кохаю тебе, а тому з'ясувала всі нюанси, які тільки могла. Я ж відчувала, що рано чи пізно ти мені освідчишся...

– Я... Я!.. – у сіромахи перехопило горло, тому він ледь вичавив із себе: – Я не знаю... Здається, ми ж у Радянському Союзі живемо... а в СРСР усі між собою нібито рівні, а ти... Раптом про сім'ю починаєш, немовби ми при царському режимі якомусь. Та вже понад чотири десятиліття тому все буржуйське відкинуте, а всі суспільні стани ліквідовані!..

– І тим не менш, Костику, ми всі живемо за певними правилами, на які не варто заплющувати очі.

– Але чому?!

– Це погано закінчується: можна втратити підтримку сім'ї.

– Тобто?! Ти про що таке говориш, про які такі речі?! Підтримка сім'ї, ви на неї лише гляньте... Можна подумати, ти англійська принцеса!

– Я не принцеса, але все ж таки належу до порядної сім'ї лікарів, які користуються загальною повагою. У тієї сім'ї своє коло спілкування, свої правила. Зокрема, і правила вибору майбутнього нареченого. Мушу їх дотримуватись, як і все наше оточення.

– Як і все оточення... – луною повторив Костя. Як раптом аж сіпнувся від несподіваної думки й запитав:

– Стривай, стривай, а як тоді бути з цією твоєю подругою... з Агатою?!

– З Гатею?

– Так-так, із нею, із нею! І з її... як там звати її чоловіка? Ти ж нас сама познайомила принагідно...

– Андрієм його звати. Дуже добре, що ти згадав про цю мою подругу та її вбогу сімейку! Просто навіть чудово.

Сюзанка підозріло пожвавішала. Це насторожувало Костю, однак молодий чоловік приготувався уважно вислухати все, що б там йому не наговорили. І дівчина мовила:

– Отож саме моя подруга Гатя подала яскравий приклад, до чого може призвести легковажний вибір чоловіка.

– Легковажний вибір?! Справді?!

– Так.

– Але ж ти казала, нібито у них якесь незвичайне, божевільне кохання...

– Еге ж, казала, – Сюзанка коротко зітхнула. – Це мені сама Гатя розповідала. Там така історія дивна... щоб не сказати інакше... Коротше, у сестри Андрія була подруга, котра загинула під час Куренівської трагедії.

– Це коли в шістдесят першому році...

– Тш-ш-ш!!! Ми все ж таки на людях, про це говорити небезпечно.

Обидва вмить замовкли й хутко огледілися. Однак ніхто в кафетерії не звертав на них жодної уваги, тож дівчина продовжила:

– Ну, отож найкраща подруга сестри Андрія загинула під час тих подій, Андрій же був за ту подругу просватаний. Отож уяви: в день народження загиблої на Куренівці зібралася тісна компанія тих, хто знав її. То вже не роковини були. Роковини минули. Зібралися просто, бо день народження, розумієш? Загибла була спортсменкою, дуже товариською...

– Я розумію, – кивнув Костя.

– Ну от. Сиділи всі, спортсменку ту згадували. Як раптом на квартиру, де вони зібралися, зайшла парочка гостей – хлопець із дівчиною. Зайшли вони просто так, без жодної задньої думки. Просто хлопець мусив передати якусь там дрібничку незначущу господареві

квартири. А його подружкою була якраз моя Гатя. І варто було їй побачити Андрія, а йому побачити Гатю...

Сюзанка довго підшукувала потрібні слова, проте зрештою тільки скривилася й рукою махнула:

– Одним словом, не знаю, що там сталося. Гатя стверджує, що то було обопільне пронизливе почуття, близьке до божевілля. Бо вона вмить забула про хлопця, з котрим прийшла, Андрій же вмить забув про ту спортсменку, яку на тій вечірці поминали і з якою йому так і не судилося бути. Він просто взяв Гатю за руку, й обидва пішли з тієї вечірки, не помічаючи нічого й не слухаючи нікого, хто намагався їх зупинити, напоумити...

– Зупинити?! Напоумити?! – хоч як уважно Костя слухав Сюзанку, проте в цьому місці не витримав: – Але навіщо було їх зупиняти?!

– По-перше, тому, що Гатя заявила на вечірку з кавалером, про котрого вмить забула. До того ж вечірка була жалобною, на це треба було зважати. Андрій же вчинив ще гірше, бо наплював і на загиблу спортсменку, і на почуття всіх присутніх, починаючи з рідної сестри.

– Але ж буває настільки шалене кохання...

Дівчина зміряла Костю таким крижаним поглядом, що неборака вмить замовк і аж зіщулився. Тоді продовжила:

– Є визнані усіма правила пристойності, в даному ж випадку їх порушили як Гатя, так і Андрій. Гатька потім мені розповідала, що у її батьків теж було шалене кохання. Мовляв, її майбутня мати – Софія Аронівна – поперлася з якогось дива до Проскурова, там під дощ потрапила, стояла посеред калюжі. Поруч проходив її майбутній батько – Самсон Данилович. Побачив він змерзлу дівчину в калюжі, загорнув у шинель і додому до себе відніс просто на руках. Отож Гатька і зраділа: мовляв, це у них спадкове – одружуватися зопалу. Щоб побачив, підхопив на руки... чи вхопив за руку...

– Якщо це справді спадкове, то їм усім можна лише позаздрити.

Костя заплющив очі й усміхнувся, однак був змушений повернутися до реальності під впливом слів Сюзанки:

– Позаздрити?! Але... чому ж тут заздрити, скажи, будь ласка?..

– Хоча б силі почуттів.

– Ах, облич! Почуття з часом так чи інакше охолонуть.

– Ти серйозно?

Молодий чоловік уже вдруге за цей вечір оглянув дівчину тим самим здивованим поглядом, ніби бачив її вперше в житті.

– Я, Костику, абсолютно серйозно. Усе ж таки я майбутня лікарка, не забувай. Будь-який лікар підтвердить тобі, що ніякого «шаленого вічного кохання» не існує. Це просто красива казочка для дурнів, що сяк-так маскує викид у кров відповідних гормонів. Але гормонів із часом меншає, почуття холонуть. Тоді кохання змінюється розрахунком. І саме тут важливо, кого ти вхопив за руку чи схопив на руки під впливом надлишку гормонів.

– Отже, ти вважаєш, що й Агата з Андрієм, і батьки Агати помилилися?

– Щодо батьків Гаті, то не дуже. Звісно, під тим дахом були свої миші. Мало того, що Самсон Данилович одружився на дівчині, котру під впливом почуттів витягнув з калюжі посеред Проскурова, так ще й бабуся Гаті свого часу втекла на Першу світову війну, щоб стати сестрою милосердя, а потім вивчитися на лікарку. Не дивно, що родичі дивилися на цю божевільну сімейку з пересторогою. Але ж Самсон Данилович був принаймні льотчиком! Він ще до війни в Іспанії воював, потім у штабі КОВО працював, а в підсумку до полковника дослужився. Але ж Андрій!..

Сюзанка лише руками безсило розвела.

– Матір його на Куренівці живе – простецька сільська баба, темна, як сто підвалів. Руки грубі й чорні від роботи на землі. Батька немає – нібито на Фінській війні загинув. Був трактористом-механізатором, став танкістом. Сам же Андрій – типовий неотесаний пролетар, працює, здається, ливарником на заводі штамів і прес-форм. Єдине його досягнення – парторг цеху. Ех-х-х, був би він офіцером!.. Ну, принаймні сином офіцера!.. Тоді їхній з Гатею божевільний шлюб можна було би хоч якось виправдати. А так... Дурепа вона остання – от! Не дивно, що рідня від них відвернулася.

– І навіть батьки?..

– Ні, тільки не батьки... Софія Аронівна тоді ще жива була, отож вони з Самсоном Даниловичем напрочуд тепло до Андрія поставилися. Та й з мамашкою його – з цією невмитою селючкою – спільну мову знайшли. Єдина, хто видавав коники, – то це Лідка, сестра Андрієва: вона братикові все вибачити не могла, що той образив пам'ять своєї нареченої – її загиблої подруги. Але мати Лідку швиденько

приструнила: мовляв, не твоє це діло, живим до живих треба тягнутися, а не до мертвих. Хоча... Було б дивно, якби ця селючка Андрієві з Гатькою не потурала.

В останніх словах Сюзанки було стільки зневаги, що Костя не міг не поцікавитися причиною такого ставлення. У відповідь почув крижане:

– Гатька розписалася зі своїм Андрієм буквально через півтора місяці після їхнього знайомства. Розумієш, що це означає?

– Ага, он воно як!..

Усе було зрозуміло без подальших пояснень. Радянські РАГСи давали молодятим після подачі заяви на укладання шлюбу ще три місяці, так би мовити, «на обмірковування». Щоб скоротити цей термін, була потрібна аж надто поважна причина. Найчастіше – вагітність нареченої.

– Так ото ж, – кивнула Сюзанка. – Як майбутня лікарка, я одразу ж усе второпала і вирахувала, що немовля у них має з'явитися десь на початку січня шістдесят третього року. Спартак саме тоді й народився.

– Спартак?..

– Еге ж. Так його Гатька назвала, а її підкаблучник Андрійко, бачте, слухняно погодився.

– Чому ти називаєш його підкаблучником?

– А як його ще назвати?! Насамперед тому, що не Гатя до нього переїхала, а він до Гаті у приїми пішов. А її батьки теж хороші: ні Софія Аронівна, ані Самсон Данилович не погребували тим, щоб прийняти цього гою у свій дім. То що можна говорити після цього...

– Як?! Як ти сказала?!

Не вірячи власним вухам, бідолашний Костя відчув, що його аж тіпати почало від обурення.

– А що я такого сказала? – не второпала Сюзанка.

– Як ти цього Андрія назвала?

– Ну-у-у... пролетарем. А як ще його називати?..

– Ні-ні, не так. Здається, ти назвала його... гоєм?..

– Так. А що такого?

Дівчина повела далі, однак Костя її майже не слухав, бо з невідомих йому самому глибин пам'яті раптом виринули жахливі спогади. Колись у них у селі, здається, говорили, нібито єврейське словечко «гой» означає «нелюдь», «тварина». І ще говорили, що є

євреї, а є жиди. Якщо з євреями мати справи ще можна, то з жидами (а це саме ті, котрі називають іншоплемінників «гоями» – себто нелюдами і тваринами) варто триматися якнайдалі й жодних справ з ними не вести. Ніколи й нізащо!..

То що ж це виходить?! Його Сюзанка... дівчина, котру він ще годину тому кохав... чи нібито кохав... чи сподівався, що кохає... Отож, якщо його Сюзанка вжила це огидне, мерзенне слівце, то від неї варто тікати якнайдалі, тоді як він ось зараз!..

– Костику, ти слухаєш мене?

– Чого ти хочеш?..

Молодий чоловік обернувся до абсолютно чужої незнайомки, ковзнув байдужим поглядом по її обличчю, знов відвернувся і тихо сказав:

– Що тобі від мене ще треба...

– Я кажу, що Софія Аронівна померла, так і не дочекавшись онука. Отож Гатька моя залишилася зі своїм пролетарем і з їхнім первістком практично сама, бо їхню сім'ю підтримують тепер тільки двоє людей – батько дружини Самсон Данилович і мати чоловіка, ця куренівська жлобиха. Позаяк Гатя доглядає малого – а Спартак дуже, дуже хворобливий! – то з них двох заробляє лише Андрій. Ну, має він карбованців дев'яносто – оце і все. Хіба що останнім часом Гатя якісь халтури додому бере. Але я знаю, що у неї голова постійно пухне від думок, у кого б позичити гроші до чоловікової получки. Тим паче, зважаючи на перебої з постачанням продуктів, що мають місце останнім часом, особливо молочних... Це тут, у кафетерії, морозиво продають, але ж водночас молока й кефіру в магазині не купити. То скажи, як їм дитину ростити?! Що це за життя...

Сюзанка замовкла в очікуванні відповіді, однак Костик більше не збирався продовжувати цю огидну розмову. Тепер йому все стало зрозумілим: ніколи вони не одружаться! Адже у нього, як у нареченого, все неправильне: і професія кібернетика, і селянське походження, і виховання в дитбудинку, і наявність сестри-сектантки. До того всього він ще і «гой», негідний руки і серця майбутньої лікарки з благопристойного сімейства Голландерів!..

Не відповівши дівчині геть нічого, молодий чоловік мовчки піднявся зі свого стільчика... але хитнувся так сильно, що мало не впав. Устояв лише тому, що вчасно сперся на столик.

– Що це з тобою?! – спитала Сюзанка стурбовано. – Ти ж, здається, навіть не пив нічого...

– Я нічого не пив, так, – підтвердив Костик, – у мене просто ноги затерпили від довгого сидіння. Пішли вже, треба тебе додому відвести.

Й ледь утримався, щоб не додати: «...відвести тебе додому, а там живи собі як знаєш. Не хочу тебе ні бачити, ні чути. Ніколи-ніколи».

Київ, початок липня 1964 року

Максимові Тадейовичу лишалося вже недовго¹⁵² – на жаль, це було видно за багатьма ознаками. І головним чином – у його очах, які мовби вдивлялися в далечінь, яку не бачили інші люди.

– Ціле покоління відходить у вічність. Так, ціле покоління... Ти розумієш, Борисе Дмитровичу? Я не люблю казати подібних речей, але що поробиш, коли так воно і є?.. Тільки тому я й погодився оце зараз поговорити з тобою, що знаю: інші – вони можуть виявитися могильниками, але ж ти не такий! Ти, Борисе Дмитровичу, не могильник, ти якщо напишеш, то не для того, щоб у ямі закопати й навік поховати. Ти напишеш, щоб ми жили!.. Я, мій друг Павло Губенко, інший Павло – той, котрий Тичина, Володя Сосюра... й інші. Нехай задуману тобою книгу нарисів¹⁵³ я не побачу, проте бачу твій задум, немов на долоні.

– І як задум цей – подобається?

– Кажу ж, пиши! Тому й розмовляю оце з тобою. Мені було б простіше навіть на поріг тебе не пустити, удати із себе поки що живого класика і відмовити категорично. Мовляв, я тут Сталінські премії отримував і дачу від радянського уряду, доки цей Антоненко-Давидович в ГУЛАГу строк мотав... Але хтось же мусить!..

Максим Тадейович перевів подих і продовжив:

– Хтось же мусить нашу справу продовжити?.. Так, не все у нас виходило чисто, не все ми робили так, як слід було робити. Однак ми були! Були і творили, ковтали сльози і боролися, здавалися і стрілялися!.. Не всі й не завжди вчасно – але час від часу... І сиділи по тюрмах, як-от я, чи по таборах, як-от ти... Хтось мусить про все це розповісти – от ти й розповіси. Ще не час розповідати про все достеменно, але хоч би частково!.. Зроби це, Борисе Дмитровичу, зроби, прошу!..

– Так, авжеж.

Він гадав, що розмову завершено, проте Максим Тадейович зробив знак, що збирається говорити далі:

– Це важливо для нас, для покоління, що відходить – показати, що ми були і бодай щось для України зробили, попри всі наші невдачі... Однак ще більше, ніж нам, така праця знадобиться тим, хто йде слідом. Наше покоління має в тилу Франка, Лесю Українку, Коцюбинського й інших, нове покоління матиме в тилу нас. Розумієш, Борисе Дмитровичу?.. Вони матимуть шанс виправити наші похибки! А якщо не вони, то ті, хто прийде далі слідом, і далі, і далі... Колись-то виправлять. А ще, можливо, зрозуміють, чому з нами сталося все те, що сталося. Я от розмовляв нещодавно з одним... Руденком його звати, він у фантастичному жанрі працює. Нібито несерйозною та література вважається, але знаєш, що Руденко цей сказав мені про Сосюру?

Антоненко-Давидович навіть приблизно не уявляв, а тому лише мовчки звів догори брови на знак того, що слухає уважно.

– Пам'ятаєш, Володя Сосюра всім і кожному розповідав пошепки, що після виступу в Дебальцевому його, Сталінського лавреата, побили невідомі особи? Він іще після того випадку довго лікувався, причому лікував не тільки синці й забиття... Ну, отож розмовляли ми з Руденком цим самим про літературу, як-от із тобою зараз розмовляємо. А він мені й каже: «А знаєте що, Максиме Тадейовичу? Чомусь ніхто не розглядає такого варіанта, як петля часу, – а от чому?! Незрозуміло». Я спитав, що то є – петля часу. А Руденко цей мені: «А якщо Сосюру і справді побили після творчого вечора в Дебальцевому – але тільки не в наш час?! Чому б йому не перенестися років десь, скажімо так, на п'ятдесят?! Хтозна, яка ситуація тоді буде на нашому Донбасі... Можливо, і поб'ють його тоді за саме лише українське слово». Я спочатку відмахнувся, а потім подумав: цікава ідея!..

– Та ну, Максиме Тадейовичу! Потрапити на півстоліття наперед, щоб тебе тільки побили, а потім назад?.. Ні, це неможливо.

– Це нам так здається! Нам з нашим пересічним розумом. Але ти пиши! Пиши для того самого майбутнього, для якого твоя книга нарисів згодиться більше, ніж для нас!.. Пиши, Борисе Дмитровичу, а майбутнє... Воно вже розбереться, що зберегти, а що відкинути.

От після якої розмови з Рильським повертався Антоненко-Давидович з дачі поета, що в Голосієві, до Києва. Повертався і не знав,

вірити почутому чи ні, використати ці матеріали для чергової задуманої книги чи забути про них?.. В одному не сумнівався ні на мить: задумана ним книга нарисів справді потрібна. А отже, рано чи пізно вона таки буде написана.

Могила Лесі Українки, Байковий цвинтар, Київ, друга половина дня 1 серпня 1964 року

Несміливе намагання зафіксувати особистість Капітоліни Макарівни Замбриборщ (а по-простому – тітки Капи), загиблої під час Куренівської трагедії, таки добряче «гикнулися» Назарові. Очевидно, компетентні «органи» взяли молодого лікаря, як кажуть, «на олівець». Інакше неможливо пояснити, чому саме на їхній екіпаж «швидкої» сипалися всі можливі неприємності й водночас саме до них пред'являлися завищені, порівняно з іншими, вимоги.

Наприклад, під час чергування на екіпаж лікаря Дунця скидали кількість заявок мало не в півтора раза більшу, ніж на інші екіпажі. Водночас саме для їхньої карети «швидкої» чомусь не знаходилося бензину – отже, навіть виїхати зі станції, розташованої на вулиці Леніна¹⁵⁴, вони не могли. Внаслідок цього звалені на них виклики в оперативному порядку (як говорилося в тому політичному анекдоті – «за допомогою лопати, сапки і якоїсь матері») розподілялися між іншими екіпажами. А потім їх усіх шпетили на загальних зборах трудового колективу станції «швидкої допомоги»...

Скінчилося все викликом до головного лікаря, котрий заявив хоча й пошепки, зате вже прямо й відверто:

– Такі вже у нас із тобою справи, Назаре Амосовичу, що розходяться наші стежки-доріжки. Ти лікар хороший, але з тобою ми не спрацюємося. Нам не дадуть спрацюватися...

Головлікар чомусь подивився на стелю у себе над головою, поцокав язиком і завершив:

– Хоч як шкода, але не дадуть! Ну, то нічого. Хороші лікарі – вони, Назаре Амосовичу, скрізь потрібні. Зокрема, в Хмельницькому. Ясна річ, не для «швидкої допомоги», а просто хороші дільничні лікарі. Отож відправляйся ти в Хмельницький і працюй там, а нашу станцію звільни вже якось від своєї присутності і від пов'язаних з тобою незручностей.

Отже, все було вирішено. Але перш ніж відбути до нового місця роботи, Назар не міг не зробити те, що вже увійшло у нього в звичку. Коли в далекому ще 1954 році він уперше приїхав до Києва подавати документи в медінститут, батько привів його сюди – на могилу Лесі Українки. Отож надалі, коли на душі ставало важко, Назар звик приходити в це скорботне місце, щоб подумки поділитися з улюбленою поетесою своїм тягарем.

Сьогодні були «некруглі» – 51-ші роковини з дня її смерті, тому відвідувачів на могилі побувало порівняно небагато. Принаймні всі вони приходили або зранку, або до обіду, або максимум в обідню пору. Тепер же біля заваленої квітами могили сімейства Косачів він був один. І ніщо не заважало Назарові вилити вголос свій душевний біль.

– Ну, чому, чому все у нас влаштовано отак кепсько?! Хіба ж зберегти ім'я загиблої людини, не дати їй загубитися з-поміж сотень... ба навіть тисяч інших загиблих – це аж такий злочин?! – запитував він бронзовий бюст, що сумним, але рівним поглядом вдивлявся кудись удалечінь... але вправився в дерева, якими густо заросла «польська» ділянка Байкового цвинтаря. – А як воно у твій час було, Лесю – невже ж так само кепсько?! Чому ж нічого не міняється у нас, га?.. Скажи, дуже прошу!

Цвірінькали пташки, десь неподалік гуркотів рейками вантажний потяг.

Але жодної притомної відповіді Назарові на думку чомусь не спадало.

Тоді він вдався до ще одного засобу, перевіреного неодноразово – продекламував перший-ліпший вірш великої поетеси, що спав на думку:

Скрізь плач, і стогін, і ридання,
Несмілі поклики, слабі,
На долю марні нарікання
І чола, схилені в журбі.
Над давнім лихом України
Жалкуєм-тужим в кожний час,
З плачем ждемо тії години,
Коли спадуть кайдани з нас.

А потім замислено повторив останній рядок:

– «Коли спадуть кайдани з нас»... «Коли спадуть кайдани з нас»...

Скажи, Лесю, чи не тут ховається відповідь?!

Як і раніше, бронзовий бюст сумним рівним поглядом вдивлявся удалечінь. Тоді Назар завершив вірш:

Ті сльози розстроюють рани,
Загоїтись їм не дадуть. З
аржавіють від сліз кайдани,
Самі ж ніколи не спадуть!
Нащо даремнії скорботи?
Назад нема нам воріття!
Берімоєь краще до роботи,
Змагаймоєь за нове життя!

І знов спитав:

– То що ж, Лесю, берімоєь до роботи?! Ну, гаразд, працювати я вмію, від роботи не бігав ніколи... Ти це хотіла мені порадити?

Здавалося, тепер бронзовий бюст непевно посміхнувся. Що ж, якщо так...

Колись одразу після закінчення війни він мріяв вивчитися на «дохтура», щоб знов пришити батькові втрачений у боях з фашистами палець. Тоді ж збирався поїхати до Проскурова, до Рівного чи до Вінниці... Ну що ж, схоже, як гадалося, так і сталося: якщо його переводять працювати до Хмельницького¹⁵⁵ – отже, так тому і бути!

– Дякую тобі, Лесю, за слухну раду! Що ж, прощай. Не знаю... можливо, колись, може, й побачимося.

І вклонившись бронзовому пам'ятнику в пояс, Назар почав пробиратися на широку алею, що вела до виходу, звивистою стежинкою поміж щільно розташованими могилами.

Селище Приморське ¹⁵⁶ неподалік Жданова ¹⁵⁷, вересень 1964 року

– Ма-а-ам, а я що, бандит?

– Ти?! Господи, Жданчику, що за нісенітниця?!

Відійшовши від плити, Ольга витерла руки об фартух, присіла на невеличкий ослінчик, поставила синопку перед собою і, зазираючи

йому в очі, спитала проникливим тоном:

– Як ти можеш про себе говорити подібні дурниці? Як тобі це тільки на думку спало: ти – і раптом бандит...

– А то не я говорю, – хлопчик намагався відвернутись і тим самим уникнути прямого погляду матері, але Ольга не давала йому зробити цього.

– Не ти?.. А хто ж тоді?!

– Та так...

– Хто? Скажи, синку.

Але Жданчик уперто мовчав.

– Чом ти не відповідаєш, мій маленький?

Знов мовчанка у відповідь. Треба якось по-іншому...

– Ну, що ж, не хочеш говорити, хто це сказав – тоді розкажи хоча б, де ти почув таку дурню. Ти можеш сказати принаймні, де саме?..

– У дитсадку.

Серце аж тьохнуло й огидно заскніло. Вона ж так і відчувала.

– Себто це виховательки казали?

Жданчик заперечно хитнув головою.

– Тоді інші діти?

Він кивнув.

– А хто ж саме з дітей?

Мовчанка.

– Жданчику, ріднесенький мій, чому ти ніяк не хочеш відповісти?

– Бо вони сказали, що якщо я розкажу про це комусь із дорослих, то буду ябеда-каябеда-донощик-курячий-вожчик. А я так не хочу...

– Синочку!.. – Ольга ніжно обійняла Жданчика і міцно притиснула до себе. – Я тобі обіцяю, що якщо ти мені розкажеш, хто тобі сказав цю дурню, то не будеш... як там вони тебе назвали?

– Ябедою-каябедою-донощиком-курячим-вожчиком.

– Отож-бо! Не будеш ти донощиком, обіцяю.

Мовчанка.

– Жданчику, я ж твоя мама! Я тебе не обдурюю. І хочу для тебе всього-всього найкращого. Ти ж віриш у це?

Він кивнув.

– Ну, тоді скажи...

– Але ж мамо, я не можу! Я ж землю їв...

– Ти?! Землю?!

– Та-а-ак...

– А навіщо?!

– Вони ж бо змусили. Сказали, що я говорю не так, як усі нормальні люди. Що так, як я говорю – так говорять лише самі западенці. А всі западенці – то є бандити недорізані. А до того ж і дурні кугути, а тому вони не можуть вимовити правильно це слово – «бандит». І замість того у них виходить «бандера». Отакої...

Від почутого Ольга аж сіпнулася. Проте шаленим зусиллям волі змусивши себе заспокоїтися, спитала майже рівним голосом:

– А до чого тут земля? Навіщо було землю їсти?

– Бо Тошка з Льошкою змусили... Ой!..

Зрозумівши, що мимоволі прохопився, Жданчик відсторонився від матері.

– А хто вони такі – ці Тошка з Льошкою?

– Вони зі старшої групи, а я з молодшої.

– Отже, вони на два роки старші від тебе?

– Так. Тільки ви не кажіть їм, що я вам розказав!..

– Не переймайся, синочку мій, не скажу. Але оскільки ти все ж таки прохопився, то давай вже, розповідай про все, як там і що між вами сталося. Ніц не приховуй, бо я мушу подумати, як поведися.

Малий трохи помовчав, але зрештою наважився:

– Ну, гаразд, тільки дивіться, не кажіть їм, бо Тошка з Льошкою казали, що ще й приб'ють мене, якщо я стану ябедою-ка-ябедою. Приб'ють і в землю закопають. Тому я й їв землю, щоб не закопали...

– Та вони самі бандити!.. Й навіть гірші!.. – не втрималась Ольга.

– Ні, мамо. Вони казали, що то западенські бандити, які бандери, закопують людей в землю живцем, як фашисти закопували.

– Синочку!

Ольга вхопила малого за плечі, різко трусонула і прошепотіла:

– Синочку, не вір цим дурнуватим хлопцям, прошу! Вони самі не знають, що за нісенітниці торочать. Але прошу тебе дуже запам'ятати наступне: бандерівці – це не бандити ніякі! Бандерівці – це борці за нашу волю і щастя. І ще запам'ятай...

Вона глибоко вдихнула, замружилася і повільно видихнула:

– Запам'ятай, синку, що твій покійний тато був бандерівцем.

– Ма-а-амо-о-о!.. – оченята хлопчика округлилися від подиву.

– Так-так, синку. Він бився за наше щастя і загинув, як герой.

– То він... він що, людей в землю закопував?..

– Жданчику, ріднесенький мій! Те, що всякі дурні кажуть про бандерівців... Ти ще й не таке почувеш, але знай одне: це все маячня, наклеп. Люди самі не знають, що торочать. Це їхня біда... Але ж ти – син бандерівця! А отже, мусиш знати правду... Тільки от про неї вже нікому-нікому не розкажуй, це точно!

– А землю їсти треба?

– Ні-ні, синку, ніякої землі їсти не треба. Це теж дурня. Та якщо ти розкажеш комусь правду, тоді мене до тюрми посадять, а тебе заберуть і в дитячий будинок здадуть.

– Але чому?!

– Кажу ж, що твій батько був бандерівцем! Тому й заберуть. Те, що наше теперішнє прізвище «Костів» – то це я так змінила.

– А чому?..

– Бо батька твого звали Олегом Цетнарським, і разом з товаришами він аж до шістдесятого року воював за нашу волю! Ти тоді ще тільки мав народитися, отож мені пригрозили: якщо не розкажу все, що знаю – після народження тебе заберуть від мене, саму ж мене в тюрму посадять. Твій батько і ще один чоловік загинули в бою з ворогами, отож я й розповіла про них усе, що знала. Жінка там з ними ще була, але я сказала, що ніц не знаю про неї. Мені повірили й відпустили. Однак виселили звідти, де ми жили, й переселили сюди. А також прізвище змусили змінити.

– Чому?..

– Щоб нібито стерти з людської пам'яті твого батька! Щоб ні я, ані ти не були Цетнарськими. Але ж ти запам'ятаєш? Олег Цетнарський – це твій батько. Він був героєм-бандерівцем, а не вбивцею. І він загинув у бою. Олег, мій Олежек!.. Ми весь час сміялися з того, що він Олег, а я – Ольга!..

Не в змозі стримуватись жінка дала волю почуттям:

– А тебе я назвала Жданом, бо дуже-дуже ждала, коли ж ти з'явишся на світ... Але вони подумали, що це я так перевиховуюсь, перелаштовуюсь під них... як їм хочеться. Нас же сюди вислали – в Приморське, під Жданов... Отак я їх обдурила.

– Кого?

– Ворогів, Жданчику, ворогів.

– А хто вони – вороги ці?

Ольга подумала трохи, але мовила:

– Давай-но ти ще трохи підростеш, а тоді я вже розкажу все, як воно є. А поки що... Поки ти ще надто малий. Раптом пробовкнешся... навіть ненавмисно... Ти ж не хочеш до дитбудинку?

Малий різко крутонув головою.

– Отож-бо! А тому давай домовимося наступним чином: я ніц не розповім Льощі з Тошкою, а ти нікому не розказуватимеш, про що ми з тобою тут говорили. Гарзд?

– Гарзд, мамо.

– Чесне слово?

– Чесне-пречесне!

– Ну, от і добре. Обійми ж мене, синочку!

І матір з сином скріпили взаємну обіцянку міцними обіймами.

Борова Мотовилівка, Київщина, кінець листопада 1964 року

– Тату...

– Ну, чого тобі?

– Тату... а коли допитують, то це як – боляче чи не дуже?

Знов цей малий шибеник зі своїми дурнуватими запитаннями підповзає! Щоб цьому паскудникові зайвий раз гикнулося посеред ночі...

– Це приблизно так само, як матір тебе по сраці ременякою лупцює, тільки вдсятеро болючіше, – відповів Віктор Несторович, скривившись від огиди й роздратування.

– А-а-а... Ну, тоді можна і потерпіти, – зітхнув Вовка. Відчувши в його словах легенький натяк на презирство, батько мовив:

– Ах ти ж мерзотнику малий! Та коли тебе матір лупцює, ти ж горлаєш так, що на всю Мотовилівку чути. А як мене запитувати, то одразу ж про терпіння заговорив. Ач який!..

– А все ж таки я терплю, якщо навіть мамка мене неодноразово відшмагає. А що горлаю, то так терпіти легше. А от ви, тату, двадцять років тому не потерпіли, й мене тепер у піонери не приймають. Кажуть прямо: «Ти, Вовко, син бандери, а всі бандери – вони брехуни, зарізяки і фашистські підлабузники. Якщо у тебе такий батько, то ти весь у нього вдався. Як же тебе до піонерії приймати з такими показниками?»

– От я матері поскаржуся, вона тобі ременякою вдує!.. – пригрозив Віктор Несторович, не знаючи, як зупинити сина. Вовка ж негайно відбіг до дверей і вже звідти прогугнявив:

– Ага, отакі ви... Коли щось та й не по-вашому, то одразу ж матері скаржитись. А як потерпіти заради власного сина, то!..

– Та тебе ж, паскудника, тоді ще навіть у проекті не було! Заради кого ж я терпіти мусив, як по-твоєму?!

– Але ж я з'явився.

Віктор Несторович хотів щось заперечити, однак Вовки вже і слід прохолонув. От завжди він так!.. Причому не можна сказати, що синуля аж настільки неправий. Терпіти катування і справді було можливо, але ж...

– Ти мене зрозумій, у мене ж план є: знайти стільки-то бандерівців, стільки-то простих поліцаїв тощо. Такої-то категорії стільки-то. Більше можна, менше – ну ніяк!.. План по поліцаях виконано, натомість план по бандерівцях – ні. Причому злісно. Отож як ти собі хочеш, а бандерою тобі бути. Але не переживай, трибунал зважатиме на твою хворобу, і більше «десятки» тобі не дадуть, це точно. А в таборі... Ну, там теж усяка робота є, знайдеться і для такого доходяги, як-от ти.

Справді, військовий трибунал 1-ї танкової армії зважив на ту обставину, що «тройкар-бандерівець» Віктор Несторович Медвідь обтяжений туберкульозом кісток, а тому впаяв йому навіть не «десятку», а 8 років таборів плюс 4 роки поразки в правах. Відмотавши весь строк від дзвінка до дзвінка, німецький підлабузник із Сибіру повернувся спочатку на рідну Житомирщину. Втім, «бандерівському» сімейству односельці не давали проходу, а як пояснити всім і кожному різницю між простою співпрацею з окупантами й очільництвом у бойовій бандитській «трійці»?! Всі його спроби завершувалися приблизно однаково:

«Ти, Вікторе, на фриців працював?»

«Ну так, статистиком у районній управі...»

«Отже, ти – фашистський підлабузник».

«Так, але...»

«Отже, бандерівець! Чого ж тобі ще треба?! Нумо ходи звідси!..»

Щоб виправити ситуацію, Медведі були змушені продати хату в селі на Житомирщині й переїхати сюди, в Борову. Проте нові односельці хтозна-звідки дізналися про звинувачення, висунуте

Віктору Несторовичу трибуналом 1-ї танкової армії. Одним з результатів цього було стійке небажання шкільного колективу приймати до лав піонерії сина Вовку. Малий з цього приводу жахливо комплексував і весь час розпитував батька про одне й те саме: ну чому, чому він не потерпів на допитах ще трохи, навіщо послухав слідчого СМЕРШу?! І ніяк йому не втовкмачиш, що цьому слідакові просто необхідно було виконувати спущений згори план...

Можливо, Віктор Несторович і пояснив би, але перебування в таборі остаточно підірвало його здоров'я. Через це тепер він навіть ремня в руки взяти не міг, отож виховання сина здійснювала за батьковими вказівками «дружина-бандерівка» Фаїна Юрїївна. А це невірно, це в корені помилково! Не може жінка так приголубити хлопця ременякою, як це зробить чоловік!!!

А тому Віктор Несторович Медвідь повсякчасно нудився від паскудної думки: що за людина виросте з їхнього сина, якщо його покараннями займається мати, а не батько?! Ох, щось не те виросте!.. Щось явно не те... У нього з голови все не йшло, з якою образою Вовка скрикнув одного разу: «Всіх вас ненавиджу, всі ви сволоти!!! Бандерівці, смершівці, радянці – всі!!! Ви ж немовби граєтесь між собою в якісь свої ігри, от тільки віддуватись за це мені й таким, як я... Щоб ви всі були погоріли!»

З іншого боку, якщо і справді подумати тверезо... Можливо, цей паскудник Вовка не настільки вже й неправий. Малому, як на його вік, і справді дістається на горіхи. Одна надія на те, що товариша Хрущова... та чого вже там – обридлого всім Микитку-Кукурузника нещодавно спромоглися з місця зіпхнути. Хтозна, можливо, хоча б тепер їхнє життя нарешті зміниться на краще?! Принаймні дуже хочеться вірити в це...

Інакше...

Інакше біс його знає, чим усе це неподобство могло б скінчитися. Вже на що тихою й забитою (після трьох хвиль ніколи небаченого тут голоду – ще б пак!) є нині Україна, вже як любили хохли цього Микитку-Кукурузника – але ж останніми роками навіть тут, на південно-західних окраїнах СРСР, час від часу бунтували людська. Донецьк, Одеса¹⁵⁸, Кривий Ріг¹⁵⁹... І це не враховуючи інших, віддаленіших регіонів Радянського Союзу. Отже, добре, що його поперли! Можливо, чекати змін на краще вже недовго.

Київ, 31 травня – 28 серпня 2018 року

1

У Кабалі відповідає таким поняттям, як «зв'язок», «осягнення», «пізнання», «співпричетність», «усвідомлення».

2

Принцип логіки, приписуваний середньовічному філософу Вільяму Оккамському (Вільгельму з Оккама, що в англійському графстві Суррей), який обмежує кількість припущень мінімально необхідною. В оригіналі формулюється наступним чином: «Різноманіття не слід припускати без необхідності».

3

Розуміння.

4

Сила.

5

Мудрість.

6

Милість.

7

Перемога.

8

Трохи перекручена цитата з української народної пісні «Ой під вишнею, під черешнею».

9

Фільварок (фольварок, польськ. folwark) – панський хутір, багатогалузеве господарство, орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж (рідше на тваринництво і сільськогосподарські промисли), на територіях зі складу колишньої Речі Посполитої аж до XIX ст. На Правобережній Україні і в Галичині фільварки зберігалися подеколи до революції 1917 року, а в Польщі – подеколи аж до Другої світової війни.

10

Саме так із жовтня 1952 року почала офіційно називатися Партія.

11

Станції київського метрополітену «Політехнічний інститут» і «Завод «Більшовик» (нині «Шулявська») становили другу чергу станцій метро, відкриту 5 листопада 1963 року, тоді як перша черга – станції «червоної» лінії від «Вокзальної» до «Дніпра» (за винятком теперішньої «Театральної») склали першу чергу, відкриту 6 листопада 1960 року.

12

Перша лінія київського електричного трамваю була відкрита 1 (13 за новим стилем) червня 1892 року, тоді як у Москві – 25 березня (6 квітня) 1899 року. В столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі – регулярний рух електричного трамвая розпочався аж у 1907 році.

13

Етиловий спирт (*лат.*).

14

Побутовий нагрівальний прилад, що працює на гасі.

15

Перекручена цитата з «Гайдамаків» Тараса Шевченка.

16

Цей Указ був ухвалений 23 липня 1951 року, хоча й не публікувався офіційно.

17

Йдеться про спеціальну Постанову Ради міністрів СРСР від 19 липня 1951 року «Про заходи щодо ліквідації жебрацтва в Москві та Московській області та посилення боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами».

18

Наповнення Сталінської премії забезпечувалося коштом гонорарів, нарахованих за публікацію його праць (із закордонними включно). Оскільки Йосип Сталін помер, не залишивши заповіту, то після 1954 року Сталінські премії не присуджувалися. Натомість у 1956 році була заснована Ленінська премія, а в 1966 році – Державна премія СРСР.

19

Сім'я (*ідиш*).

20

«Фау-4» – пілотована версія літака-снаряду «Фау-1».

21

Жаргонна назва міцного напою, отриманого з рідини, що заливалася в елементи гідравлічної системи шасі на деяких літаках. Рідина складалася з гліцерину, етилового спирту й води. Щоб зробити її придатною для вживання «всерединою», рідину сильно збовтували, після чого вона розшаровувалася, тоді «непитна» частина осаджувалася або на стінки судини, або на будь-який занурений в неї предмет (ложку, виделку, ніж, гілочку дерева, шпичку тощо). Природно, вміст спирту в «питній» частині підвищувався.

22

Маються на увазі випробування першої радянської двоступеневої термоядерної бомби РДС-37, що відбулися на Семипалатинському ядерному полігоні 22 листопада 1955 року.

23

Ty-16 – радянський важкий двохмоторний реактивний багатоцільовий літак. Прийнятий на озброєння в 1953 році. Літаками Ty-16 в модифікації бомбардувальника оснащувалася радянська стратегічна авіація, зокрема, і 50-та Повітряна армія дальньої авіації. До речі, випробування термоядерної бомби РДС-37 восени 1955 року відбулося саме за допомогою бомбардувальника Ty-16.

24

Київське вище інженерне радіотехнічне училище Військово-повітряних сил Радянської армії, засноване 1 вересня 1951 року. На підготовку військових авіаінженерів усіх основних напрямків училище перейшло в квітні 1956 року, через кардинальне розширення профілю тоді ж було перейменовано в Київське вище інженерно-авіаційне військове училище.

25

Нині – Національний авіаційний університет.

26

Феодосій Тетянич народився 17 лютого 1942 року.

27

Після звільнення з посади директора Мотовилівського дитбудинку Семен Калабалін працював директором піонерського табору Українського геологічного управління, починаючи з 19 травня 1956 року.

28

Галина Калабаліна працювала вихователькою Мотовилівського дитбудинку до 3 вересня 1956 року.

29

Антон Калабалін (1939—2013) – молодший син подружжя Калабаліних, продовжувач справи батька.

30

Микільська слобідка – колишнє селище на лівобережжі Дніпра в районі Києва. Слобідка складалася з трьох кутів – Дачного, За кладовищем, Пожарища. Після знесення переважної частини в 1970—1980-ті роки на колишній території слобідки зведено житловий масив Лівобережний.

31

Як слід, як треба (*фр.*).

32

В народі більш відомі як «цвяшки».

33

Нині – міст Арпада.

34

Усталена назва структурного підрозділу органу державної влади, підприємства, установи або організації із забезпечення умов обігу інформації, що становить таємницю державну і/або корпоративну. В радянський чвс «перший відділ» відповідав не тільки за підтримку режиму секретності, але також за політичну безпеку.

35

Один з перших радянських кінодетективів, поставлений на «Лен-фільмі» режисером Йосипом Хейфіцем. Прем'єра відбулася 8 березня 1956 року.

36

ЧСІР – аббревіатура від визначення «член семьи изменника Родины» (одна зі статей радянського Кримінального кодексу часів Другої світової війни).

37

Натяк на те, що старший син Сталіна – Яків Джугашвілі – потрапив у німецький полон і загинув у концтаборі Заксенгаузен приблизно наприкінці 1943 року.

38

З 1959 року за настійливим наполяганням Інституту електрозварювання АН УРСР Каховський завод металоконструкцій був перепрофільований в Каховський завод електрозварювального обладнання (КЗЕЗО).

39

В 1957 році єврейський Песах завершився 23 квітня.

40

Таку назву мала вул. Покровська в 1955—1990 роках.

41

Таку назву мала вул. Притисько-Микільська в 1957—1991 роках.

42

Національний консультативний комітет з повітроплавання (англ. аббревіатура НАСА) – попередник Національного управління з аеронавтики і дослідження космічного простору (англ. National

Aeronautics and Space Administration – NASA). НАКА був заснований 3 березня 1915-го, ліквідований 1 жовтня 1958 року.

43

Мається на увазі запуск ракети Р-7 від 21 серпня 1957 року з Тюратамського полігону (з 1961 року – космодром Байконур), яка досягла заданого району на Камчатці. Заяву з цього приводу ТАРС оприлюднило 27 серпня 1957 року.

44

Мається на увазі політика маккартизму, що проводилася у внутрішньому курсі США в 1950—1957 роках. Характеризувалася крайнім посиленням антикомуністичних настроїв, що вилилося в пильні пошуки тих, хто співчував СРСР, з усіма подальшими наслідками для них.

45

21 листопада 1957 року в складі НАСА був створений Спеціальний комітет з космічних технологій («Стіверівський комітет» – від імені його очільника Гайфорда Стівера), до складу якого увійшла, зокрема, і група під керівництвом Вернера фон Брауна.

46

З 26 грудня 1938 року по 4 грудня 1957 року Оренбург (РФ) носив ім'я знаменитого радянського льотчика-випробувача Валерія Чкалова... хоча сам Чкалов навіть не бував в Оренбурзі жодного разу.

47

До вересня 1957 року «Український самостійник» виходив у щотижневому режимі.

48

Василь Маркусь – український науковець, публіцист, журналіст і

громадський діяч української діаспори. Був співредактором журналу «Український самостійник», а після смерті Лева Ребета – головним редактором цього часопису.

49

Мається на увазі перший масовий радянський телевізор КВН-49, що випускався в 1949—1960 роках.

50

Дитячий художній фільм 1955 року випуску – екранізація однойменної повісті Аркадія Гайдара.

51

20-хвилинний радянський мультфільм 1958 року випуску. Був знятий за твором Аркадія Гайдара «Казка про військову таємницю, про Хлопчиша-Кибальчиша і його тверде слово», самостійно опублікованим в 1933 році, але надалі включеним як виокремлена «вкладинка» в повість «Військова таємниця».

52

20-хвилинний радянський мультфільм 1957 року випуску, що оспівував переваги такої сільськогосподарської культури, як кукурудза, зокрема, в північних регіонах СРСР.

53

Людмила Целіковська (1919—1992), *Михайло Жаров* (1899—1981), *Микола Крючков* (1911—1994) – популярні радянські кінозірки.

54

Теньлаг (функціонував в 1949—1956 роках) – Тенькінський виправно-трудоий табір з системи ГУЛАГу.

55

З 2016 року – Кам’янське.

56

До 1958 року Олександр Хмелик працював завлітом журналу «Вожатый», а з 1958-го по 1963 рік – заввідділом літератури і мистецтва в газеті «Пионерская правда». Назвати завідувача відділом «кореспондентом» – це серйозна, хоча й типова статусна помилка для людей, далеких від преси.

57

Порівняйте описане з деталями п’єси Олександра Хмелика «Друг мій, Колька!» (1959) та однойменної кіноекранізації (1961), де він виступив у ролі кіносценариста.

58

Таку назву в 1935—2016 роках носило місто Сновськ.

59

Саме в 1959 році естрадний співак-тенор Вадим Козін був удруге засуджений за ст. 154 Кримінального кодексу СРСР (мужеложтво) й відбував покарання до 1968 року. Вперше співак був засуджений в 1945 році на 8-літній термін, але в 1950 році звільнений достроково за зразкову поведінку і хорошу роботу.

60

Ліміта, лімітчик(-ця) – загальна презирлива назва людей, які уклали трудовий договір з промисловим підприємством за т. зв. «лімітом прописки». В 1950—1980-х роках лімітчики вербувалися в «малоперспективних» регіонах, нерідко в сільській місцевості. Використовувалися для виконання робіт, що не потребували високої кваліфікації й оплачувалися відповідним чином. Головним бонусом для лімітчика було отримати койко-місце в гуртожитку підприємства і таким чином зачепитися у великому місті.

61

Стимулятор моторної функції дихальних шляхів.

62

Pussy – киця, кицюня (*англ.*).

63

«За мир і дружбу» – гасло VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів.

64

Викривлене «acidum acetylsalicylicum» (*лат.*) – «кислота ацетилсаліцилова»: під такою назвою випускався радянський дженерик аспірину.

65

Відомі за часів СРСР жіночі парфуми виробництва московської фабрики «Нова зоря».

66

«Підсніжник» – фіктивна персона, нібито прийнята на роботу. Нарахована на «підсніжника» зарплатня насправді використовується керівництвом підприємства на власний розсуд.

67

Підпільницьке псевдо «Стефа» мала Марія Пальчак – учасниця зіткнення останньої підпільної боївки УПА з радянськими військами та силами КДБ, що відбулося в лісах Тернопільщини 14 квітня 1960 року.

68

Чекіст помилився зовсім трохи: Марія Пальчак народилася 22

липня 1922 року.

69

«Чорний», «Петро» та «Іван» – підпільні псевдо Петра Пасічного, керівника останньої підпільної боївки УПА та чоловіка Марії Пальчак.

70

Підпільне псевдо Олега Цетнарського, ще одного члена останньої підпільної боївки УПА.

71

Ольга Цетнарська – дружина Олега Цетнарського. На момент ліквідації останньої боївки УПА була вагітною. Коли згодом працівники КДБ вийшли на неї, то почали погрожувати, що відберуть дитину після народження. Під їхнім тиском Ольга Цетнарська була змушена сказати, що чоловік її нібито полишив. А надалі загалом змінила прізвище.

72

Згідно з матеріалами справи, Марія Пальчак намагалась застрелитися з німецького самозарядного 9-міліметрового пістолета «Walther P38», що був наймасовішою короткоствольною зброєю вермахту та спецслужб Третього райху, починаючи з 1940 року.

73

В операції з ліквідації останньої боївки УПА, що складалася з трьох осіб, брали участь понад півтисячі (!!!) радянських вояків і співробітників силових структур.

74

Золотоверхий Василь Андрійович – начальник УКДБ при Раді міністрів УРСР у Тернопільській області в 1955—1960 роках.

75

Це не зовсім правда. Взимку 1960 року остання боївка УПА переховувалася в криївці, обладнаній в с. Шумляни на Тернопільщині, однак Петро Підгородецький – господар подвір'я, на якому була обладнана криївка, перебуваючи на підпитку, нібито похизувався перед односельцями, що переховує трьох бандерівців. Через це група Петра Пасічного була змушена полишити криївку й перебазуватися в ліс ще 4 березня 1960 року. Безумовно, все це полегшило її розкриття.

76

Літературний персонаж, створений наприкінці 1930-х років письменником Левом Оваловим – такий собі «комуністичний Джеймс Бонд». Заради справедливості треба зазначити, що романи Яна Флемінга про агента 007 почали публікуватися лише в середині 1950-х років – приблизно на півтора десятиліття пізніше від появи перших детективних оповідань про майора Проніна.

77

Лісовий масив, розташований в історичній місцевості Голосіїв (сучасний Голосіївський район Києва).

78

Нині не існує. Вулиці Червоноармійській після кількох спроб усе ж таки повернули історичну назву – Велика Васильківська.

79

Директор Київського цирку (нині – Національний цирк України) в 1952—1962 роках.

80

Нині – вул. Інститутська.

81

Нині – Міжнародний центр культури і мистецтв.

82

Нині – вул. Архітектора Городецького.

83

Радянська мелодрама, знята режисером Яковом Сегелем в 1960 році. Зйомки відбувалися виключно в Києві – в центрі міста і в районі тодішніх новобудов на Чоколівці. В масових сценах знімалися жителі відповідних мікрорайонів. Слова процитованої пісні написав Михайло Матусовський, музику до фільму – Марк Фрадкін.

84

Радянські легкові автомобілі представницького класу.

85

Станом на 1960 рік Микола Підгорний був Першим секретарем ЦК КПУ.

86

Нині – пр. Дмитра Яворницького.

87

Головою правління Спілки письменників УРСР Олесь Гончар був у 1959—1971 роках.

88

За цією адресою мешкала сестра Олеся Гончара.

89

Сталінські премії другого ступеня на 1948 і 1949 роки.

90

У 1969 році була розділена на вул. Олександра Довженка і вул. Дем'яна Коротченка. Остання в 1993 році перейменована на честь Олени Теліги.

91

Віленор – скорочення від «Володимир Ілліч Ленін – Отець Революції».

92

Кукуцаполь – скорочення від «Кукурудза – Цариця Полів».

93

Арвіль – скорочення від «Армія В. І. Леніна».

94

Даздрасен – скорочення від «Да Здравствует Седьмое Ноября».

95

Нісерх – скорочення від «Нікіта Сергійович Хрущов».

96

Ревмарк – скорочення від «Революційний Марксизм».

97

Томіл – скорочення від «Торжество Маркса І Леніна».

98

Один із найстаріших київських трамвайних маршрутів, що зв'язує Старий Поділ (Контрактову площу) з розташованим у лісі селищем Пуща-Водиця (14-та лінія).

99

Розміщувався в корпусах колишньої Зайцевської лікарні.

100

Місто в Хатлонській області Таджикистану.

101

Нині – Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана.

102

Побутовий радіоелектронний «музичний комбайн», в корпусі якого конструктивно поєднані радіоприймач і електрофон (пристрій для відтворення звуку з вінілових грамплатівок).

103

Фрагмент колискової з повісті Аркадія Гайдара «Військова таємниця». Покладений на музику вірш був використаний в однойменній екранізації повісті, здійсненій в 1958 році на Ялтинській кіностудії.

104

Те саме, що й мул – водяна глиниста суспензія.

105

Вулиця виникла в середині ХХ ст. під назвою «725-та Нова».

У 1953 році перейменована на честь академіка Є. О. Патона. На початку 1980-х років ліквідована через зміну забудови.

106

«Канева» – Каневський Віктор Ізраїлович (1936—2018), український радянський футболіст, нападник, капітан київського

«Динамо» в 1960—1964 роках. З 1988-го мешкав у США, де всебічно пропагував європейський футбол, зокрема створив приватну футбольну школу для підлітків.

107

Тогочасна назва Майдану Незалежності.

108

Київ був єдиним в СРСР містом, де про політ Юрія Гагаріна сповістили не тільки по радіо, але й за допомогою листівок, розкиданих з літаків. Після цього кияни в масовому порядку виходили на вулиці, таким чином влаштувавши щось на кшталт стихійної демонстрації.

109

«Небо кличе» (*англ.* Battle Beyond the Sun) – науково-фантастичний фільм, поставлений Михайлом Карюковим та Олександром Козирем на Київській кіностудії ім. О. П. Довженка в 1959 році.

110

У 1962—1963 роках за дорученням американського режисера і продюсера малобюджетних фільмів Роджера Кормена (*англ.* Roger Corman) майбутній американський режисер, продюсер і сценарист, а тоді ще студент Френсіс Форд Коппола керував перемонтажем і переозвучуванням стрічки «Небо кличе», після чого вона була випущена в прокат у США. В американській версії дія відбувається після ядерної війни, через яку Земля розділилася на два регіони, що конфліктують між собою.

111

Історія з продажем креслень майбутнього двомоторного важкого винищувача (в т. ч. нічного) і винищувача-бомбардувальника Messerschmitt Bf 110 і справді скидається на легенду. Але насамперед тому, що авіаконструктор Туполєв ніколи не проектував винищувачі.

112

Картина кінорежисера Набі Ганієва за мотивами узбецької народної легенди на Ташкентській кіностудії. Операторами фільму були Данило Демущкий, Михайло Карюков і Михайло Краснянський.

113

Повість Олеся Бердника, покладена в основу кіносценарію фільму Михайла Карюкова й Отара Коберідзе «Мрії назустріч», знятого на Одеській кіностудії в 1963 році.

114

Олексій Баталов (1928—2017) – культовий радянський і російський актор. Станом на 1962 рік уже встиг зіграти десяток помітних кіноролей, серед яких особливо виділяються Сашко Рум'янцев («Справа Рум'янцева», 1955 рік), Борис Бороздін («Летять журавлі», 1957 рік) і Дмитро Гусєв («Дев'ять днів одного року», 1961 рік).

115

Микола Баталов (1899—1937) – російський і радянський актор, дядько Олексія Баталова, який залишив помітний слід у радянському довоєнному кінематографі, зігравши, зокрема, червоноармійця Гусєва («Аеліта», 1924 рік), Сергєєва («Путівка в життя, 1931 рік) і Лациса («Три товариші», 1935 рік). Цікаво, що як Микола, так і Олексій Баталови в різний час втілили один і той самий образ – Павла Власова в екранізаціях п'єси Максима Горького «Мати» (у 1926 і 1955 роках відповідно).

116

Спеціально для кінофільму «Мрії назустріч» поетом Євгеном Долматовським і композитором Ваню Мураделі були написані пісні «Яблуні на Марсі» та «Я – Земля». Окрім того, у фільмі була частково виконана пісня на вірш Володимира Войновича та музику Оскара Фельцмана «Чотирнадцять хвилин до старту».

117

Справді, існують відомості, що Євген Долматовський всього лише переклав для фільму оригінальний україномовний вірш Олеся Бердника.

118

«Сокіл» – позивний «космонавта № 3» Андріяна Ніколаєва, «Беркут» – позивний «космонавта № 4» Павла Поповича.

119

Перші собаки, які 22 липня 1951 року здійснили політ на геофізичній ракеті В-1В (Р-1В) у верхні шари атмосфери з полігону Капустин Яр (Астраханська обл.).

120

Собака-космонавт, яка 9 березня 1961 року здійснила орбітальний політ з успішним приземленням. Разом з Чернушкою в спусковому апараті перебував манекен «Іван Іванович», 12 мишей і мухи.

121

Собака-космонавт, яка здійснила політ, аналогічний польоту Чернушки, 25 березня 1961 року. Два останніх «собачих» польоти вважаються «генеральною репетицією» космічного польоту Юрія Гагаріна.

122

Висота над рівнем моря, яка умовно вважається межею між верхнім шаром атмосфери Землі та Космосом. Висота лінії Кармана дорівнює 100 км.

123

Параметри орбіти корабля «Восток-4» були: мінімальна висота – 179,8 км, максимальна висота – 236,7 км, кут нахилу – 65°, період

обертання – 88,39 хвилини.

124

Початкова відстань між «Востоком-3» й «Востоком-4» дорівнювала 6,5 км.

125

Центр управління польотом.

126

Для оперативного контролю за радіаційною ситуацією в космічному просторі кораблі «Восток-3» і «Восток-4» були обладнані дозиметричною апаратурою, показники якої автоматично передавалися через систему радіотелеметрії на Землю.

127

Кодове слово «гроза» означало, що у космонавта розпочалася нудота, супроводжувана блюванням.

128

Наприкінці польоту, 15 серпня 1962 року, Павло Попович справді спостерігав крізь ілюмінатор корабля атмосферну грозу, про що й повідомив ЦУП. Однак там вирішили, що «Беркута» знудило... Наслідком стало те, що рішення про продовження польоту «Востока-4» ще на одну добу – до 16 серпня – було відхилено.

129

12 серпня 1962 року Павло Попович здійснював експериментальний вихід з крісла, до якого був пристібнутий. Звільнившись від ременів, він не сплив у повітря через щільне затиснення в ложемент. Тоді за порадою Андріяна Ніколаєва, космонавт щосили відштовхнувся від крісла... і врізався головою в стелю кабіни корабля!

130

Нині – вул. Липська.

131

Ватно-марлева пов'язка.

132

Пік Карибської кризи припав на 24—26 жовтня 1962 року.

133

Це не зовсім так. Є відомості, що напередодні 29 вересня 1941 року німецькі окупанти знищили в Бабиному Яру приблизно п'ять таборів ромів.

134

Влітку 1962 року у великих промислових центрах СРСР (Артем'євськ, Донецьк, Кемерово, Краматорськ, Омськ) прокотилася хвиля робітничих страйків.

135

Нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури.

136

На посаді Першого секретаря ЦК КПУ Микола Підгорний перебував (уже суто формально) до 28 червня 1963 року.

137

Слова давньоримського імператора і полководця Гая Юлія Цезаря, процитовані давньогрецьким істориком Плутархом у праці «Вислови царів і полководців».

138

Справді, спорудження нової школи в Хомутці розтяглося на 1963—1972 рр.

139

Пенчева Марія Іванівна – голова Хомутецької сільради в 1952—1975 роках.

140

Мається на увазі Микола Підгорний.

141

Третя Програма партії – головний документ Комуністичної партії Радянського Союзу, ухвалений XXII з'їздом КПРС 31 жовтня 1961 року. Головною її метою було створення плану побудови комунізму в СРСР. Зокрема, протягом двох десятиліть (отже, в 1961—1981 роках) Компартія і радянський народ мали створити матеріально-технічну базу комунізму.

142

«Акмолинский лагерь жен изменников Родины» – один з жіночих «виховних» закладів ГУЛАГу.

143

Знаходився приблизно на середині Володимирського узвозу. Своєю «народну» назву дістав через те, що спочатку був пофарбований в жахливий ядучо-зелений колір.

144

Написана наприкінці 1963 року пісня Юрія Саульського на вірші Михайла Таніча. Один з найперших радянських твістів, що одразу ж перетворився на тогочасний хіт.

145

Тамара Міансарова (дівоч. Ремньова, 1931—2017) – радянська і російська естрадна співачка. Народилася в УСРР в м. Зінов'євську (тепер Кропивницьке). Стала першою виконавицею пісні «Чорний кіт».

146

Радянський естрадний хіт, написаний композитором Віктором Купревичем на слова Анатолія Горохова. Пісня виконувалася вокальним квітетом «Акорд».

147

Пісня композитора Аркадія (Авраама) Островського на вірш Вадима Семерніна (нар. в Костянтинівці Донецької обл.). Виконувалася Майєю Кристалінською та Іриною Бржевською.

148

Нині – вул. Сагайдачного.

149

Нині – Європейська площа.

150

Прізвисько трамвайного вагона, який має два водійських місця – попереду й позаду. Це дозволяє при необхідності змінювати напрям руху трамваю на 180° без розвороту, щоб рухатися тією ж колією.

151

До речі, цей трамвайний маршрут пролягав трасою, якою 1 (13) червня 1892 року вперше на території тогочасної Російської імперії почав курсувати електричний трамвай. Нині маршрут ліквідований.

152

Рильський помер 24 липня 1964 року.

153

Тут йдеться про збірку літературно-критичних і теоретичних нарисів «Здалека й зблизька» (1969).

154

Нині вул. Богдана Хмельницького.

155

Сучасна назва Проскурова.

156

Нині смт Сартана Донецької області, підпорядковане Кальміуській райраді Маріуполя.

157

Тогочасна назва Маріуполя.

158

У 1962 році докери Одеського морського порту спробували відмовитися відвантажувати продовольство для «Острова свободи» – Куби, мотивуючи це нестачою продуктів харчування в СРСР.

159

У Кривому Розі під час святкової демонстрації 7 листопада 1963 року деякі учасники ходи підняли портрети Сталіна. Через застосування міліцією зброї декого з демонстрантів поранили.